949.72.032
П69 А с

Д.И. ПОЛИВЯННИ

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ БЪЛГАРСКИ ГРАД ПРЕЗ XIII–XIV ВЕК

ОЧЕРЦИ

Д.И.ПОЛИВЯННИ

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ БЪЛГАРСКИ ГРАД ПРЕЗ XIII–XIV ВЕК

Очерци

Преведе от руски език
ИСКРА ИЛИЕВА

1989
СОФИЯ
ИЗДАТЕЛСТВО
„НАУКА И ИЗКУСТВО“

181034

949.32.032
П69Ос

Книгата е посветена на някои малко изследвани проблеми от социалнополитическата, икономическата и културната история на средновековния български град през XIII—XIV век. Проследено е развитието му на фона на цялото многообразие на градските форми, структури и институции на Балканския полуостров в навечерието на османското нашествие. Разглеждат се проблемите на типологията на градските поселения на Балканите през този период, което дава възможност да се определи мястото на българския средновековен град в Европейския Югоизток и да се проследи по-отчетливо динамиката на неговото развитие.

В основата на изследването е анализът на главните закономерности на развитието на града през Втората българска държава като социално-икономически, политико-административен, религиозен и културен център. Отделено е и внимание на обществената структура на града във връзка с неговото пространствено решение, като се набляга върху слабо проучения досега въпрос за социалната организация на градското население.

Столична Библиотека
6455/05

© Дмитрий Игоревич Полывянный, 1989 г.
c/o Jusautor, Sofia
© Искра Йорданова Илиева, превод, 1989 г.
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 941.Б

УВОД

Средновековният град представлява един от най-важните елементи в сложната система от социално-икономически отношения и политическа надстройка на феодалния строй. Както отбелязва К. Маркс, „цялата икономическа история на обществото се свежда към движението на тази противоположност“[1] между града и селото, която възниква като резултат от появата на качествено нов социално-икономически и политически феномен — феодалния град.

Очевидна е научната актуалност на изследвания проблем, акцентиращ върху генезиса и развитието на средновековния европейски град. Ярко свидетелство за това е и непрестанното нарастване на интереса към въпросите на средновековната урбанистика както в историографията на социалистическите страни, така и в работите на чуждестранните учени, стоящи на немарксистки позиции. През последните две-три десетилетия като правило проблемите, свързани с феодалния град, се разглеждат на най-важните международни форуми на историците. Задълбоченото изучаване на средновековния град в различни страни и особено интензивните през последните години сравнително-типологически изследвания показват, че съществуващите в съвременната историография модели на средновековния град в Европа до голяма степен са построени на базата на западноевропейски материал и далеч не отразяват цялото многообразие от форми на градски живот през средните векове[2].

Най-големите трудности в изработването на обща представа за средновековния град са свързани преди всичко с отсъствието на стабилна система от критерии, образуващи „скелета“ на обобщения модел на европейския феодален град. Различия в определяне на мястото на средновековния град в системата от феодални отношения съществуват и в марксистката историография въпреки единството в методологическия подход към проблема. Например среща се тенденция градът да се представи като феномен, органически чужд на феодалния обществено-икономически строй, и дори да се противопостави на него[3]. Някои изследователи посочват като основен определящ фактор многофункционалността на средновековния град и с това по мнението на техните критици фактически изтриват границата между качествено различните типове укрепени селища[4],

Но въпреки изложените становища подходът към средновековния град като към продукт на обективно обусловени процеси на социално-икономическото развитие на обществото — отделянето на занаятите от селското стопанство, появата на нови видове масова дейност — занаятчийската и търговската, и формирането на свързаната с тях специфична социална и културна среда, остава в основата на изследванията, създадени от позициите на марксистко-ленинската методология.

По-голяма част от немарксистките публикации, посветени на средновековния европейски град, се базират върху други методологически принципи. Многообразието от критерии, определящи средновековния град, често довежда до преувеличаване ролята на второстепенните черти и регионални особености[5]. В същото време редица изтъкнати западни медиевисти в конкретните си изследвания достигат до изводи, аналогични на направените от учените марксисти[6].

Опитите да се даде определение на средновековния град обикновено страдат от два вида недостатъци. От една страна, винаги съществува реална опасност да се абсолютизират критериите и понятията, използувани от средновековните съвременници, а, от друга — често се среща тенденция да се пренасят в миналото категории от по-късни епохи, включително и от най-ново време[7].

Като цяло съвременното състояние на изследванията върху европейския средновековен град поставя пред учените преди всичко задачата задълбочено да се проучат регионалните и локалните разновидности на градско развитие във феодална Европа, като това проучване се съчетае с по-нататъшно разширяване на разработките в сравнително-типологичен аспект. В това отношение особена актуалност придобива изучаването на най-малко изследваните области на средновековната урбанистика.

Един от недостатъчно разработените проблеми е въпросът за балканския феодален град в епохата, предшествуваща османската експанзия. Съвременните научни търсения в сферата на типологията на европейския феодализъм отделят византийските владения на Балканския полуостров и териториите на съседните славянски държави — България и Сърбия — в обособен европейски регион, който през XIII—XIV в. се отличава с ярко изразени сходни черти в социално-икономическото и политическото развитие[8]. Тези черти се разпространяват върху условията, темповете, формите и тенденциите на развитие на средновековните градове[9].

Друго важно обстоятелство също привлича вниманието. След завладяването на византийските, българските и сръбските земи от османските турци тук се формира особен тип средновековен град, наследил много от традициите и институциите на предшествуващия период[10]. Изучаването на балканския град

през XV—XVI в. налага извода, че той представлява специфичен модел на градско развитие в Османската империя[11]. С други думи, сходната доосманска основа на балканските градове се оказала достатъчно стабилна, за да повлияе върху формирането на османския феодален град в рамките на целия регион, обхващащ бившите владения на Византия, България и Сърбия. Показателно е, че в съседна Босна, както смятат някои изследователи, развитието на градовете през XV—XVI в. било свързано преди всичко с османската феодална система[12]. С голяма специфика в сравнение с останалите балкански градове се отличава и историческото развитие на търговските центрове по Адриатическото крайбрежие, белязано от силното влияние на многобройни външни фактори, действуващи през цялата феодална епоха[13].

Ние се придържаме към тезата, че регионалните особености на средновековния балкански град най-ярко и отчетливо се проявяват в развитието на градовете в късна Византия, Сърбия и Втората българска държава. В центъра на нашето внимание в настоящото изследване се намират процесите, свързани с развитието на градовете в българските земи през XIII—XIV в., т. е. период, който се отличава с разцвет на феодалните отношения, на целия феодален обществено-икономически строй и който същевременно непосредствено предшествува османското завладяване на Балканския полуостров. Трябва да подчертаем обаче, че разглеждането на проблемите, свързани с българския средновековен град, не е единствената цел на това изследване. В него се прави опит да се постави въпросът за общите закономерности и специфични особености в развитието на византийския, българския и сръбския град през XIII—XIV в., опирайки се преди всичко на българския материал, като че ли проектирайки го върху създадената вече в съвременните изследвания съвсем незавършена, но до известна степен цялостна и обобщена картина на градското развитие на Балканите в периода преди османската епоха. Сравнително-историческите аналогии и паралели играят в настоящата работа не по-малка роля от конкретните изводи, направени въз основа на писмените и веществените извори.

Използувайки сравнително-историческия метод, в отделни случаи приехме за възможно да направим някои паралели между развитието на средновековния балкански град и древноруските градски центрове. Този проблем практически не е изследван в съвременната историография, макар някои учени да отбелязват известно сходство в условията и темповете на развитие на градския живот на Балканите и в Русия през средните векове[14]. Това се обяснява преди всичко с общността на процесите във феодалното развитие на страните от Източна и Югоизточна Европа. Определена роля играят и факторите от друго естество: развитието на многостранните политически, кул-

турни и стопански връзки между Балканите и Русия през средновековието; принадлежността на руските, сръбските и българските земи към т. нар. византийско-славянски идейно-културен ареал, който през XIV в. преживява период на известна консолидация[15].

В основата на тази книга са залегнали резултатите от многогодишната изследователска дейност на автора върху проблемите на средновековния български град и от проучването на обширния комплекс от писмени и материални извори. Трябва специално да се отбележи, че разглеждането на редица важни аспекти от поставения проблем стана възможно едва през последните години благодарение на големите успехи в археологическото проучване на средновековните градски центрове в българските земи[16]. Значително се попълни и фондът с писмени сведения за градовете по време на Втората българска държава[17]. Обединените усилия на историци и археолози, занимаващи се с проблемите на средновековната урбанистика, положиха началото на комплексен подход към изследването на средновековния български град[18]. И все пак за времето, изминало от излизането на капиталния труд на Страшимир Лишев[19], не се появи нито едно монографично изследване, посветено на дадения проблем. Предлаганата монография е един скромен опит да се запълнят някои пропуски в историографията за българския град през периода XIII—XIV в., като градът се представи на фона на целия византийско-сръбско-български регион. Написването на този труд едва ли щеше да се осъществи без постоянната помощ, оказана на автора от българските му колеги и приятели. Приятен дълг за него е да изрази своята найдълбока и искрена благодарност на покойния акад. Ив. Дуйчев, на проф. В. Гюзелев, а така също на Б. Димитров, Г. Бакалов, М. Каймакамова, Е. Коцева, Хр. Матанов и много други специалисти. Неоценими бяха и напътствията, отправени към автора от страна на неговите съветски преподаватели и колеги: Л. В. Горина, Г. Г. Литаврин, А. Е. Москаленко, М. М. Фрайденберг, С. П. Карпов, О. Р. Бородин, О. М. Рапов и др.

ЛИТЕРАТУРА

[1] *Маркс, К., Ф. Енгелс.* Съч. Т. 23, с. 364—365.

[2] *Левицкий, Я. А.* Некоторые важнейшие проблемы истории западноевропейского города периода развитого феодализма. — В: Спорные вопросы истории античного и средневекового города. Л., 1968, с. 104—105.

[3] *Стам, С. М.* Движущие противоречия развития средневекового города. — ВИ, 1965, № 7; *Хачатурян, Н. А.* Город в системе феодальной формации. — ВИ, 1983, № 1.

[4] Вж. *Завражин, В. Н.* Некоторые проблемы истории поздневизантийского города в новейших исследованиях. — ВВ, 1980, № 41.

[5] Проблемы методологии истории средних веков: средневековый город в системе феодализма. Ч. I. М., 1979, с. 10.

[6] Вж. *Duby, G.* Qu'est qu'une Ville? — Annales. Economies, sociétés, civilisation, 1958, N 3.

[7] Проблемы методологии истории средних веков... с. 11.

[8] *Удальцова, З. В., К. А. Осипова.* Отличительные черты феодальных отношений в Византий (постановка проблемы). — ВВ, 1974, № 36; *Литаврин, Г. Г.* Особенности византийского и болгарского феодализма в конце XII—XIV вв. (к проблеме типологии феодализма). — В: Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. Кишинев, 1973.

[9] *Вернер, Э.* Византийский город — типология и специфика. — ВВ, 1974, № 37, с. 8—12; *Удальцова, З. В., К. А. Осипова.* Цит. съч., с. 20—26.

[10] *Тодоров, Н.* Балканский город в XV—XIX вв. Социально-экономическое и демографическое развитие. М., 1976, с. 23—83; *Литаврин, Г. Г.* О соответствиях между византийскими и османскими формами организации экономики города в XV—XVI вв. — В: Исторические и историко-культурные процессы на Балканах. М., 1982.

[11] Вж. *Beldiceanu, N.* Recherches sur la ville ottomane au XV-e siècle. Etudes et actes. Paris, 1974.

[12] *Тодоров, Н.* Цит. съч., с. 32.

[13] *Фрейденберг, М. М.* Средневековые города Далмации — исторические судьбы. — ВИ, 1982, № 10.

[14] *Leitsch, W.* Remarques comparatives sur le développement des villes en Russie et dans les Balkans. — In: Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVII—XVIII siècles. Bucarest, 1975, p. 129—130.

[15] Вж. *Мейендорф, И.* О византийском исихазме и его роли в развитии Восточной Европы в XIV в. — ТОДРЛ, 1974, вып. XXIX.

[16] *Джингов, Г.* Археологически проучвания на поселищния живот в средновековна България. — Векове, 1979, № 3; *Popov, A.* La ville médiévale bulgare d'après les recherches archéologiques. — BHR, 1984, N 1.

[17] *Петров, П.* Нови данни за търговските връзки между България и Дубровник през XIV век. — ИИД, 1972, Т. XXVIII; *Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.

[18] Средновековният български град. С., 1980; Български средновековни градове и крепости, Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981.

[19] *Лишев, С.* Българският средновековен град. Социално-икономически облик. С., 1970.

БАЛКАНСКИЯТ ГРАД ПРЕЗ ДООСМАНСКАТА ЕПОХА В СВЕТЛИНАТА НА СЪВРЕМЕННИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Проучването на средновековния град представлява една от централните теми през последните няколко десетилетия в историографията върху социално-икономическата история на Византия и съседните ѝ страни. Бяха направени и първите сериозни опити да се създадат обзорни историографски трудове, посветени на средновековния балкански град. През 1977 г. излезе от печат статията на В. Хрохова, където бе поставена задачата предварително да бъдат обобщени резултатите от изследванията в интересуващата ни област в широк хронологически (от края на миналия век до наши дни) и тематически (развитие на градовете на целия Балкански полуостров от ранното средновековие до османското нашествие) диапазон[1]. Друг много важен преглед с историографски характер принадлежи на Л. Максимович[2]. Югославският учен насочва вниманието към проблемите, стоящи преди всичко пред изследователите на византийския град от XIII—XIV в., но повдигнатите от него въпроси, както признава и самият той, не могат да бъдат разрешени правилно, без да е привлечен и български, и сръбски материал. Отделни аспекти по интересуващия ни проблем са анализирани в статиите на В. Н. Завражин, В. Г. Карман и Л. А. Шаферова[3]. Ние смятаме за целесъобразно да се опитаме да изясним какво е нивото на проучване на проблема като цяло, а също така и състоянието на изследванията, специално посветени на византийските, българските и сръбските средновековни градове.

Първите сериозни опити да се постави за разработване проблемът за средновековния балкански град в съвременната медиевистика и да се набележат основните насоки в бъдещите изследвания се отнасят към шестдесетте години. Например С. Лишев в доклада си пред Първия международен конгрес по балканистика в София (1966 г.) посочи някои съществени черти, обединяващи средновековните балкански градове в тяхното развитие. Същевременно той направи опит да даде тяхната класификация, като ги раздели на три основни типа: далматински градове, византийски градове и „градове от вътрешността на Балканския полуостров“[4]. За основен критерий С. Лишев избира мястото на града в политическата надстройка на феодалното общество. Така например далматинските градове има-

ли комунално самоуправление, „бюргерска, а не феодална власт"; византийските градове, макар и да се намирали под властта на държавата и феодалите, притежавали някои права, които в известна степен ограничавали произвола на чиновниците и аристокрацията; по-голяма част от българските, сръбските и босненските градове се намирали в пълно подчинение на феодалните владетели. В дадения случай най-важната заслуга на автора се състои в това, че обединява процесите на развитие на градовете във Византия и съседните й южнославянски страни с една обща за тях черта — господството на феодалната аристокрация.

По същото време голям интерес към проблемите на средновековния балкански град се наблюдава и сред западните медиевисти. Водещо място тук заемат историците от ФРГ, които издадоха през 1968 г. сборник от статии под редакцията на професор К. Д. Гротхузен. Авторите разглеждат предимно градовете от западния регион на Балканския полуостров, тяхната политическа и социална структура. По-късно излиза още един сборник на колектив от учени от ФРГ и Австрия, посветен на ранния етап в развитието на градовете в Югоизточна Европа[5].

Редица въпроси, свързани с историята на балканските градове през доосманската епоха, бяха засегнати в докладите и изказванията на участниците в международния симпозиум „Балканският град през XV—XIX в.", проведен в Москва през 1969 г.[6]. Голям интерес предизвиква докладът на американския учен Т. Стоянович, посветен на общите проблеми на средновековния град на Балканите, в който се засяга и политическата система на балканските градове през XIII—XIV в., както и някои особености в стопанското им развитие[7].

Важна роля за установяване на общите черти и особености в развитието на средновековните балкански градове изиграва международният симпозиум във Венеция (1971), посветен на социалната структура и културния живот в средновековните градове по Адриатическото крайбрежие на Югоизточна Европа[8].

Качествено нов методологически подход към проблема показват изследователските работи на съветските учени, посветени на типологията в развитието на феодализма в Европа. Специално трябва да се отбележат материалите на Кишиневския симпозиум „Югоизточна Европа в епохата на феодализма" (1973). В доклада на З. В. Удалцова и Е. В. Гутнова са отразени резултатите от комплексното типологическо изследване, проведено от учените при Института по обща история към АН на СССР. В него, както и в последвалите публикации на същата тема се подчертава, че през късновизантийската епоха градският живот на Балканите се е намирал под силното влияние на засилващия се упадък на градовете в империята

и замирането на тяхната икономическа дейност. Като едно от сериозните типологически отличия на балканския град от западноевропейския се изтъква отсъствието на рязко разграничаване на града от селото. Това от своя страна представлявало последица от забавения и незавършен процес на отделяне на занаятчийското производство от земеделието[9]. Градът като цяло така и не достигнал по отношение на селото доминиращо положение в сферата на икономиката, което се отразило и върху политическия му статут. Отсъствието на градско самоуправление, слабостта и незрелостта на самото градско съсловие и феодалното надмощие са характерни в еднаква степен за градовете в късна Византия, Втората българска държава и средновековна Сърбия. Като обща черта за средновековните градове на Балканите се изтъква наличието на рязка разлика между нивото на развитие на градския живот в крайморските търговски средища и големите селища в континенталната му част. Последните се очертават преди всичко като политико-административни, стратегически и църковнорелигиозни центрове[10].

Сполучливи са някои от типологическите наблюдения на В. Хрохова. Тя отбелязва сложния социален състав на населението в средновековните балкански градове, където наред със свободните търговско-занаятчийски слоеве били органически включени феодалите, зависимите хора и земеделците[11].

Посочените опити за определяне на общите закономерности в развитието на балканския феодален град през XIII—XIV в. са доста показателни. Очевидно е, че за по-нататъшни обобщения са необходими специални изследвания, посветени както на локалните варианти на балканския град от онова време — византийския, сръбския и българския, така и на отделните градски центрове. Продължава да се усеща чувствителен недостиг от монографични изследвания, посветени на отделни, дори и на най-значителните градски средища[12]. Натрупаният досега фактически материал дава възможност да се направят някои важни обобщения.

Проблемът за тенденциите в развитието на късновизантийския град е централен в излязлата литература. Понастоящем повечето учени в една или друга степен поддържат и развиват в работите си тезата за постепенния упадък на византийския град, характеризиращ двете последни столетия от съществуването на империята. Но по въпроса за причините и факторите, предизвикали този упадък, неговите конкретни прояви и мащаби, има значителни разногласия. Те съществуват и в съветската историография, която има най-значителен принос в изучаването на късновизантийския град.

Както споменахме по-горе, в изследванията от по-общ характер, посветени на типологията на европейския феодализъм, регресивната линия в развитието на византийския град през

XIII—XIV в. се изтъква като най-важната отличителна черта за византийско-балканския регион. Упадъкът на късновизантийския град обикновено се свързва преди всичко с особеностите на социално-икономическото му развитие — незавършеност на второто обществено разделение на труда, слабост на местните занаяти и търговия, притиснати от феодалното надмощие и от активната дейност на привилегированите италиански търговци, и т. н.[13]. Тези изводи като цяло се потвърждават от резултатите в конкретните изследвания на С. П. Карпов, Г. Г. Литаврин, И. П. Медведев, посветени както на историята на градовете в европейските владения на Византия (Мистра), така и на малоазийските центрове (Трапезунд, Лампсак)[14]. В началото на XIV в. на фона на бурния упадък на столицата Константинопол, в условията на твърде неблагоприятната вътрешна и международна конюнктура се забелязва известно раздвижване в икономическия живот на провинциалните византийски градове. То било твърде ограничено по мащаби и сфери на проява и не могло да доведе до генерални промени. Още Б. Т. Горянов в един от първите очерци за развитието на феодалните отношения в късната Византийска империя, признавайки тезата за упадъка на византийския град през XIII—XIV в., отбелязва известен прогрес в развитието на отделните занаяти и определен напредък в сферата на търговско-паричните отношения, които не довели обаче до възникването на дори и най-зачатъчни форми на раннокапиталистически отношения[15].

По друг начин подхожда към проблема М. В. Сюзюмов, който вижда в „предприемаческата дейност" на търговско-занаятчийските слоеве в късновизантийския град база за нарастване на политическото влияние на гражданите и частично отслабване на феодалното надмощие в градския живот[16]. Още по-далеч стига в изводите си В. А. Сметанин, който защитава тезата за възникването в късновизантийския град на манифактурни форми на производство[17]. Те предизвикаха сериозни възражения от страна на В. Н. Завражин — един от най-последователните привърженици на концепцията за дълбокия и всестранен упадък на византийския град през XIII—XIV в.[18]. Като цяло хипотезата за съществуването на градска манифактура през късновизантийския период не получи подкрепа в съветската историография[19].

Съветските медиевисти обръщат голямо внимание на въпроса за политическата роля на късновизантийския град, за неговото място в сложния процес на борба между центробежните и центростремителните тенденции в палеологовска Византия[20]. Централно място тук заемат работите, в които в един или в друг аспект се разглежда движението на зилотите в Солун през XIV в.[21]. М. А. Поляковска го оценява като „опит за установяване на съюз между императора и градовете", който не

сполучил поради „слабостта на бюргерството, нестабилността на политическата власт в страната и интервенцията на външните сили“[22]. В същото време, както отбелязват в своето специално изследване за зилотите Г. Л. Курбатов и В. И. Рутенбург, това движение изразява не стремежа на укрепващата се търговско-занаятчийска прослойка към по-активно влияние върху политическата борба в страната, а недоволството на широките градски слоеве от прогресиращото отслабване на икономическите и политическите им позиции, от надмощието на феодалната аристокрация в градския живот[23]. Привличайки по-широк кръг от извори, този въпрос разглежда и В. Н. Завражин, който потвърди изводите на Г. Л. Курбатов и В. И. Рутенбург и детайлизира тезата за еволюцията на търговско-занаятчийските върхове към подчиняване под властта на феодалната аристокрация и „паразитиране върху катастрофалното положение на обществото и държавата“[24].

Резюмирайки казаното по-горе, трябва да отбележим, че съветските изследователи на късновизантийския град са солидарни в мнението си, че някои прогресивни тенденции в развитието на градския живот във Византия през XIII—XIV в. влизали в непреодолимо противоречие с пълната власт на феодалната аристокрация. Дълбоката криза, която обхванала централната власт, довела до рязко отслабване на външнополитическото положение на страната, до надмощие на италианските търговци в международната търговия на империята и до нестабилно политическо положение на отделните градски центрове.

В чуждестранната византинистика въпросите, свързани с историята на византийския град (XIII—XIV в.), най-активно се изследват от медиевистите от социалистическите страни. Редица обобщения по отношение на характера на развитие на късновизантийския град са направени от чехословашката изследователка В. Хрохова въз основа на изворов материал от градските центрове в континентална Гърция[25]. Авторката отдава особено значение на опитите за типологизиране на късновизантийските градове, за изработване на универсална дефиниция за средновековния балкански град, която би могла да стане действен инструмент за научно изследване. В. Хрохова отделя специално внимание на политическите, културните и църковните функции на града[26]. Това дава повод на някои изследователи да твърдят, че в стремежа си да типологизира късновизантийските градове тя не е обърнала достатъчно внимание на търговско-занаятчийските им функции, с което довежда до разширяването на категорията „средновековен балкански град“ за сметка на селища, които всъщност не представлявали през тази епоха градове[27].

Голям принос в изследването на интересуващия ни проблем дава румънският историк Е. Франчес. Поддържайки те-

зата за разрастването през XIII—XIV в. на феодалната експанзия, разпространила се и върху икономическия живот на града, той подробно изследва процеса на разпадане на занаятчийските корпорации през късновизантийската епоха, като се спира на общите проблеми на късновизантийския град[28]. По същото време Е. Франчес изказва и мнението, че търговско-занаятчийската прослойка и нейното политическо влияние в града през XIII—XIV в. нарастват[29].

Въпроси, свързани с вътрешното развитие на късновизантийския град в светлината на типологическите различия между градския живот във Византия и Западна Европа, засяга в някои работи Е. Вернер. Отбелязвайки отделните прогресивни изменения в икономиката на късновизантийския град, ученият справедливо смята, че те не определят генералната линия в неговото развитие. Отсъствието на икономически силно и политически сплотено бюргерство със собствена организация и градско самоуправление направи града донякъде пасивен участник в ожесточената борба между отслабналата, но запазила известни позиции централна власт и феодална аристокрация[30]. Редица от изводите и предположенията на Е. Вернер получиха по-нататъшно развитие в трудовете на неговия ученик К. Мачке, посветени предимно на Константинопол[31].

Много внимание на въпросите, свързани с историята на късновизантийския град, отделя югославската византинистика. Опирайки се на здравите традиции в изследване на феодалните отношения във Византия, създадени от Г. Острогорски и неговата школа, историците от СФРЮ активно изучават мястото на града в политическата система на палеологовска Византия. В монографията на Л. Максимович детайлно се разглеждат проблемите на градското управление, особено ролята на т. нар. „народни събрания“ в градовете, намиращи се под контрола на феодалната аристокрация и до известна степен изпитващи върху себе си влиянието на държавата[32]. В обобщаващия доклад, изнесен на Виенския конгрес по византинистика (1981), Л. Максимович отделя особено внимание на различните пътища за въздействие на феодалите върху икономическия и политическия живот на града, достигайки до закономерния извод за пълното подчинение на града от времето на Палеолозите „на логиката на феодалния строй“. От вниманието на изследователя не са убягнали и чертите на известен напредък в развитието на някои византийски градове през XIV в., като Мистра и Монемвазия. Но въпреки това, както пише Л. Максимович, „градът като цяло сподели съдбата на изпадналата в нищета Византия“[33]. Показателно и важно е насочването на учения към проблемите на социалната структура на византийския град през XIII—XIV в., които са засегнати сравнително малко в съвременните изследвания. Между публикациите от югославски учени предизвикват интерес тру-

довете на Б. Ферянчич, третиращи отделни проблеми, свързани с политическата роля на града, с нарастването на феодалното земевладение в него[34].

През последните години се увеличи значително интересът в западната византинистика към съдбините на късновизантийския град. Показателен в това отношение е докладът на Е. Кристен от ФРГ на Мюнхенския конгрес (1958)[35]. Макар че в него става въпрос преди всичко за града от предшествуващата епоха, общата тенденция на автора да разглежда византийския град като феномен, неразривно свързан с развитието на феодалния строй, оказа безспорно влияние върху западната византинистика като цяло.

Възгледът за кризата и упадъка на късновизантийския град намира отражение в работите на П. Харанис и Д. Закитинос[36]. Общото в тяхната гледна точка е приемането на тезата за феодалната същност на социално-икономическото развитие в късната империя. Н. Икономидес, споделяйки възгледа за упадъка на късновизантийския град, посочва и определения напредък, наблюдаван през XIII—XIV в. в развитието на дребното занаятчийско производство, предназначено за задоволяване на нарасналите нужди на градското население. В същото време авторът отбелязва засилването на икономическата експанзия на аристокрацията в градовете[37]. Лайу-Томадакис подробно разглежда въпроса за участието на гръцките търговци в средиземноморската и черноморската търговия през XIII—XIV в., като стига до обоснования извод, че въпреки засилената активност на византийските търговци през XIV в. те продължават да играят второстепенна роля в търговските операции, контролирани от италианските търговци. Особен интерес предизвиква събраният от изследователката документален материал, доказващ засилилата се през XIV в. тенденция византийската аристокрация да влага парите си в търговски предприятия[38].

По този начин проучването на конкретния материал налага и в западната историография извода за упадъка на късновизантийския град, който не е могъл да бъде спрян от някои прогресивни тенденции в развитието на града. В същото време отделни историци, изхождайки от методологически невярна представа за средновековния град, довеждат тезата за западането на града до хипертрофираното твърдение, че градският живот изцяло замира и градът се превръща в аграризирано селище, което се отличава от селото само по местопребиваването на църковните власти в него. Според тях градският живот върху по-голяма част от територията на Балканите се възстановява едва през османската епоха. Такова е становището например на А. Брайер[39]. Към аналогична гледна точка, разпространена и върху българските и сръбските градове, се придържа и П. Щугар[40].

През последните две десетилетия бяха постигнати значителни успехи от медиевистите в НРБ и СССР при проучването на средновековния град във Втората българска държава. Огромният фактически материал, натрупан в трудовете на К. Иречек, П. Мутафчиев, И. Сакъзов, Ю. Юрданов и други учени[41], позволи на българските историци още през 50-те години да направят няколко опита за създаване на обобщен модел на българския град през XIII—XIV в. Най-важни бяха работите на С. Цонев, С. Лишев и Д. Ангелов. Изследванията на С. Цонев бяха силно повлияни от тенденцията не толкова да сравнява, колкото да отъждествява социално-икономическите процеси в България през XIII—XIV в. с феодалното развитие в Западна Европа[42]. В същото време С. Лишев, стремейки се да подчертае спецификата на феодализма в България, на практика отрече наличието на стоково производство в българските земи през XIII—XIV в.[43]. Очевидно под влияние на същата методология интересният очерк на Д. Ангелов в том I на „История на България" наред с правилните изводи съдържа и недостатъчно обосновани предположения за комунално устройство на българския град, за данъчна свобода на гражданите и т. н.[44]. Значителна крачка напред бе отбелязана с излизането от печат на статията на Д. Ангелов „Към въпроса за българския средновековен град", в която авторът обобщава богатите сведения от писмените и археологическите извори и посочва необходимостта от комплексен подход към проблема[45]. За първи път бе създадена достоверна обща картина за развитието на градските занаяти и търговията, изяснена бе степента на аграризация на града, показана бе политическата му роля и положението на градското население, поставени бяха въпросите относно терминологията на средновековните извори, отнасящи се до историята на българския град и социалната му структура.

Най-голямо препятствие по пътя към интензивното изучаване на средновековния български град си остава недостатъчният археологически и писмен материал от отделните градски центрове. Единичните опити в тази насока не бяха достатъчни, за да послужат като основа за по-общи изводи. Солидна база за нови изследвания създадоха проведените през 60-те години археологически проучвания на редица градове от Втората българска държава — Търново, Враца, Червен, Шумен, Карвуна и др.[46]. Разшири се и фондът от писмени извори. Изследователските търсения на С. Лишев, П. Петров, В. Гюзелев и други историци доведоха до откриване на много нови документи в дубровнишките, венецианските и генуезките архиви, които хвърлиха светлина върху редица важни аспекти от социално-икономическия облик на българския град през XIII—XIV в.[47].

Значителен принос в разширяване на изворовата база по

С.4555/05

проблема даде османистиката. Първо, бяха издирени и издадени редица важни извори на историята на българските земи през XV—XVI в.: законодателни сборници (канун-намета), налогови регистри (дефтери) и др.[48]. Второ, бе разработена и обоснована концепцията за приемствеността на някои обществени и държавни институции на Втората българска държава от Османската империя и следователно бе доказана възможността за ретроспективен подход към ранноосманските актови и правни извори и за тяхното прилагане към изучаването на българския град през XIII—XIV в.[49].

Сериозна помощ при изследване на интересуващия ни проблем оказаха и работите на П. Коледаров, А. Кузев и други учени, посветени на средновековната картография, топонимия и историческа география на българските земи[50].

Първи опит за обобщение на значително разширилия се кръг от извори представлява монографията на С. Лишев[51]. Очевидни са постиженията на автора в изследване на материалната култура на българския град през XIII—XIV в., развитието на производителните сили и занаятите. Много ценен и интересен е събраният от него материал за външнотърговските връзки на българските градове с Византия и Южна Европа. За първи път в съвременната българска историография е поставен въпросът за социалната организация на гражданите — градската община и нейните функции. Но в изследването могат да се открият и някои слабости, присъщи на ранните трудове на С. Лишев. Недостатъчно е представена динамиката в развитието на града през XIII—XIV в., материалът невинаги е изложен последователно, като градът се представя в излишно схематизиран вид, а отделните градски типове не са точно разграничени.

За изучаването на българския средновековен град най-много допринесоха опитите за комплексно изследване от страна на историци и археолози, предприети в края на 70-те — началото на 80-те години. Особено важен бе симпозиумът „Българският средновековен град", проведен във Велико Търново през 1979 г.[52]. В пленарния доклад на проф. П. Петров бяха проанализирани главните проблеми в развитието на средновековния български град, върху които трябваше да се съсредоточат усилията на изследователите: изработване на приемлива дефиниция за средновековния град в българските земи; проучване на функциите и ролята на града като административен център; изследване на обществената организация и градското управление; определяне на мястото на търговията и занаятите в живота на града; търсене на специфика в юридическото положение на гражданите[53]. Много от докладите и научните съобщения бяха посветени на отделни градски центрове. Наред с публикуваните преди това те започнаха да запълват съществуващата празнина в българската историография, на кое-

то обърна внимание В. Гюзелев[54]. Под негова редакция (съвместно с А. Кузев) от 1982 г. започна да излиза тритомно издание, посветено на средновековните български градове. Първият том, в който се разглеждат градовете по р. Дунав и Черноморското крайбрежие, може да бъде окачествен като сериозен опит за комплексно изследване на българския средновековен град със съвместните усилия на историци и археолози[55]. За съжаление успешните примери от този род са твърде малко. Това са някои работи на В. Гюзелев, А. Кузев, А. Попов, които могат да се смятат за образец на успешно съчетаване на данните от писмените извори с резултатите от археологическите проучвания. Повечето студии, написани от археолози, се отличават с недостатъчно използуване на писмените извори, а в трудовете, посветени на политическата история на отделните градове, не се отчита в редица случаи информацията от археологическия материал.

Големите възможности от съвместно комплексно проучване на проблемите на средновековния български град от историци от различни страни на света доказаха международните симпозиуми „България на Черно море през средните векове", в програмата на които градската тематика заема все по-важно място[56].

Засега най-слабо според нас са изследвани въпросите, свързани с културния и духовния живот на българския град през средновековието. Освен статиите на И. Дуйчев за Търново и отделни пасажи в някои общи трудове вниманието на учените към тази тематика почти не е насочвано. В същото време трябва да се отбележи, че определен принос в тази насока дават станалите традиционни симпозиуми по историята на Търновската книжовна школа[57]. Значителен напредък през последните години се забелязва в изследването на архитектурно-пространствения облик на средновековния български град[58].

Изследването на средновековния български град показва, че общата тенденция в неговото социално-икономическо развитие през XIII—XIV в. е възходяща. Напредъкът не могъл да бъде спрян нито от политическото надмощие на феодалите, нито от нестабилността във вътрешното и външнополитическото положение на страната, нито от превеса на чуждестранни търговци в международната търговия в българските земи, както и от други задържащи фактори. Но като цяло за града през епохата на Втората българска държава са били характерни високи темпове на развитие в икономическия живот, слабост и незрелост на градското съсловие, пасивна роля в борбата между центробежните и центростремителните тенденции. Тези изводи намират допълнително потвърждение в работите на съветските историци. На Л. В. Горина принадлежи заслугата за всестранната интерпретация на сведенията на един от най-ценните извори — Сметководната книга на А. Барбериус за

социално-икономическия облик на българския град през XIV в.[59]. В друга своя студия Л. В. Горина третира малко проучения въпрос за социалната структура на населението в града през периода на Втората българска държава[60]. Специална нейна статия е посветена на градската терминология в разноезичните извори от XIII—XIV в.[61]. Развитието на българския град е тема на една от главите в нейното монографично изследване, посветено на социално-икономическите отношения във Втората българска държава[62]. Трудовете на съветската изследователка се отличават с широта в използуването на извори, с точност, но не и с категоричност при оформяне на изводи и заключения. Интересни схващания за мястото на средновековния град в системата на българския феодализъм са изложени в изследванията на Г. Г. Литаврин[63]. Някои въпроси, свързани със социално-икономическия облик и политическата история на българските градове през XIII—XIV в., се разглеждат в отделни публикации на автора на настоящия труд[64].

Средновековните градски центрове във феодална Сърбия в сравнение с българските градове са по-малко изследвани. Заложените в трудовете на К. Иречек и С. Новакович[65] основни положения за тяхното проучване бяха по-късно разработени в работите на М. Динич, Й. Калич-Миюшкович, И. Войе и други учени[66]. Най-голям принос в изучаване на интересуващия ни проблем дадоха монографиите и статиите на Д. Ковачевич-Коич, която в своите публикации изследва търговската дейност на средновековните градове в Сърбия и Босна, „рударските градове", свързани с добиването на полезни изкопаеми, типовете и формите на градските поселения[67]. Голямо значение имат работите на Д. Динич-Кнежевич и Б. Храбак, разкриващи търговията с различни видове стоки на Балканите през средните векове[68]. На конгреса на югославските историци в Будва през 1973 г. задачата да се проучи средновековният град бе поставена като една от най-важните в бъдещото развитие на историческите изследвания в страната[69]. Но като цяло примерите за комплексен подход при изучаването на средновековния сръбски град са твърде малко. Може дори да се каже, че средновековните градски центрове в Босна в това отношение са по-облагодетелствувани[70]. Същевременно значителен е приносът на югославските историци в изследване на архитектурно-пространственя облик на средновековния балкански град[71].

Що се отнася до общите изводи, югославските историци отбелязват прогресивните тенденции в социално-икономическия живот на сръбския град в борбата против феодалното надмощие и доминиращото положение на чуждестранните търговци. Въпреки значителната прилика в процесите на развитие на българските и сръбските градове и особено тези, които би-

ли свързани с рударството, през XIV в. сръбските градове получават от централната власт определени привилегии и в тях се появяват елементи на самоуправление, които били силно ограничени и регламентирани от държавата. Тук започва да се оформя и този „съюз на кралската власт и градовете", който не е характерен за Византия и България. Високото ниво на социално-икономическото развитие на някои сръбски градове и наличието в тях на политически активен и влиятелен слой от градски патрициат се отбелязва и в работите на съветските историци Е. П. Наумов и Л. А. Шаферова[72].

Следователно съвременното състояние на изследванията върху средновековния балкански град както на нивото на определяне на общите черти за отделните региони, така и при изучаване на локалните варианти в социално-икономическото развитие и мястото на града в политическата система на обществото дава възможност да бъдат направени някои общи изводи относно тенденциите на градско развитие в тази част на Югоизточна Европа в навечерието на османското нашествие, а също така и за установяване на някои отличителни черти в развитието на византийските, българските и сръбските градове.

Не може да не се отбележи външното несъответствие на изводите за бързо задълбочаващия се упадък на византийския град през палеологовската епоха и явно възходящата линия на развитие на градовете в Сърбия и България през същия период. Според нас това различие може да се смята за отражение на реално съществувало противоречие, в тенденциите на развитие на средновековните градове, от една страна, в късната империя и, от друга, в съседните й южнославянски държави. По-скоро нещата се свеждат до нееднаквите изходни позиции за развитие на градски живот към началото на интересуващия ни период или по-точно в асинхронността на близките по своята същност и тенденции процеси. През XI—XII в. повечето византийски градове били значително по-развити, отколкото намиращите се в по-голямата си част в начален етап на формиране български и сръбски градски селища. По времето, когато провинциалните градове в Комниновата империя преживявали период на подем, повечето от бъдещите центрове в България и Сърбия или се възстановявали с голям труд след византийския погром, или едва започвали своето съществуване като средновековни градове.

От началото на XIII в. условията за развитие на градовете в империята и южнославянските държави претърпели рязка промяна. Ако за Константинопол започва период на дълбок упадък, ускорен от разгрома през 1204 г., то за възстановилите независимостта си България и Сърбия се създават условия за политически и стопански възход. По своята интензивност, динамика и продължителност той бил различен за вся-

ка страна, но в крайна сметка тъкмо този подем обуславял бързия напредък на градския живот.

През втората половина на XIII в. обстановката на Балканите отново се променила. В България и Сърбия взимат връх тенденциите към феодална децентрализация. Териториите им (българската — в по-голяма степен) са подложени на опустошителни нашествия от страна на татарите, избухват междуособни войни и бунтове, преживяват мощни класови сблъсъци. И макар възстановената от Палеолозите Византия да представлявала само бледа сянка на „Втория Рим", а посетнешната ѝ история — време на всеобща криза в политическия и икономическия живот, някои от градските ѝ центрове се оживили и в стопанската им дейност се наблюдават елементи на подем, които се реализират през следващия век.

За България и Сърбия XIV в. се характеризира като период на най-силно напрежение в борбата между центробежните и центростремителните сили. През първата половина на този век се наблюдава превес на силите, които провеждат централизаторска политика (България през първите две десетилетия от царуването на Иван-Александър), и дори решителната победа на тези сили (Сърбия при Стефан Душан); през втората половина на века господството на силите, стремящи се към феодална разпокъсаност, е пълно. Макар в държавната политика по отношение на градовете в България и Сърбия да имало значителна разлика, тази епоха като цяло се характеризира с чувствителен напредък в развитието на градския живот в двете страни. Във Византия през XIV в. феодалните метежи прераснали в постоянна гражданска война, външната опасност придобила крайно остри и заплашващи самото съществуване на страната форми, държавната територия постоянно и забележимо се намалявала, икономическата експанзия на италианските търговци била по-широка и по-непосредствена. Градът в късна Византия, първоначално поразвит от българските и сръбските центрове, бил принуден да сподели съдбата на обезсилената империя.

По този начин привидното противопоставяне на главните тенденции в развитието на градския живот във Византия и съседните ѝ южнославянски страни било обусловено преди всичко от разликата в началните нива и от темповете на развитие на феодалните отношения, политическия строй и градовете. През този период България и Сърбия, от една страна, се сближавали с Византия по степента и в известен смисъл по формите на развитие, а, от друга — започвали да я изпреварват преди всичко в процеса на феодална децентрализация, който силно влияел върху развитието на градовете. Този процес не достигнал окончателната реализация дори в късна Византия.

Изказаните забележки носят предварителен характер. Ние

предполагаме, че изследването на въпроса за ролята и мястото на града в политическата феодална надстройка на Балканите и изясняването на различията в условията на развитие на градовете в България, Византия и Сърбия през XIII—XIV в. биха могли да хвърлят светлина върху много от особеностите в развитието на градския живот в този регион на Европа.

В заключение искам да се спра върху проблема за изворовата база при изследване на средновековните градове във Византия, България и Сърбия през XIII—XIV в. и възможните пътища за разширяването ѝ. Понастоящем в научно обръщение са въведени всички основни комплекси от извори с наративен характер. Но дори най-известните от тях много рядко се разглеждат с цел специално да се извлече целият материал, свързан с развитието на средновековния град. Например при изучаването на византийските хроники от XIII—XIV в. не са изследвани въпросите, засягащи отражението на градския живот в тях. Кандидатската дисертация на В. Н. Завражин, посветена на някои проблеми от развитието на късновизантийския град и тяхното отражение в „Историята" на Йоан Кантакузин, е едва ли не единственият пример за такъв подход[73]. Тя междувременно доказва и големите възможности на подобни изследвания. Сравнително малко са използувани и данните на византийските малки хроники, макар че някои от тях са пряко свързани с летописната традиция на отделните градове. Като пример за сполучливо изследване на този тип извори може да се посочи студията на В. Гюзелев върху Месемврийската хроника[74]. Интересен и сравнително малко използуван материал за изучаването на късновизантийския град съдържа и друг обширен комплекс от наративни извори. Това са речите, писмата, трактатите на византийските писатели от XIV—XV в. — Алекси Макремволит, Димитър Кидонис, Николай Кавасила, Георги Гемист Плифон и други, които ярко са отразили в творчеството си много от социално-икономическите и политическите проблеми във Византия през епохата на нейния упадък. Интерпретацията на данните от тези извори е доста сложен проблем, тъй като за нито един от посочените автори въпросите, свързани с градския живот, не са били специална тема. Сериозни трудности предизвиква и терминологичният апарат на техните произведения[75]. Някои автори, като В. А. Сметанин, показват възможностите при използуване на късновизантийски епистоларни извори, които понякога съдържат важни и дори уникални данни за историята на средновековните балкански градове[76].

По-малки са възможностите за разширяване на изворовата база в областта на актовия материал. Тук определени перспективи има по-нататъшното издирване в италианските, югославските и испанските архиви на нови документи, свързани с развитието на търговските контакти на балканските градове

ка страна, но в крайна сметка тъкмо този подем обуславял бързия напредък на градския живот.

През втората половина на XIII в. обстановката на Балканите отново се променила. В България и Сърбия взимат връх тенденциите към феодална децентрализация. Териториите им (българската — в по-голяма степен) са подложени на опустошителни нашествия от страна на татарите, избухват междуособни войни и бунтове, преживяват мощни класови сблъсъци. И макар възстановената от Палеолозите Византия да представлявала само бледа сянка на „Втория Рим", а посетнешната ѝ история — време на всеобща криза в политическия и икономическия живот, някои от градските ѝ центрове се оживили и в стопанската им дейност се наблюдават елементи на подем, които се реализират през следващия век.

За България и Сърбия XIV в. се характеризира като период на най-силно напрежение в борбата между центробежните и центростремителните сили. През първата половина на този век се наблюдава превес на силите, които провеждат централизаторска политика (България през първите две десетилетия от царуването на Иван-Александър), и дори решителната победа на тези сили (Сърбия при Стефан Душан); през втората половина на века господството на силите, стремящи се към феодална разпокъсаност, е пълно. Макар в държавната политика по отношение на градовете в България и Сърбия да имало значителна разлика, тази епоха като цяло се характеризира с чувствителен напредък в развитието на градския живот в двете страни. Във Византия през XIV в. феодалните метежи прераснали в постоянна гражданска война, външната опасност придобила крайно остри и заплашващи самото съществуване на страната форми, държавната територия постоянно и забележимо се намалявала, икономическата експанзия на италианските търговци била по-широка и понепосредствена. Градът в късна Византия, първоначално поразвит от българските и сръбските центрове, бил принуден да сподели съдбата на обезсилената империя.

По този начин привидното противопоставяне на главните тенденции в развитието на градския живот във Византия и съседните ѝ южнославянски страни било обусловено преди всичко от разликата в началните нива и от темповете на развитие на феодалните отношения, политическия строй и градовете. През този период България и Сърбия, от една страна, се сближавали с Византия по степента и в известен смисъл по формите на развитие, а, от друга — започвали да я изпреварват преди всичко в процеса на феодална децентрализация, който силно влияел върху развитието на градовете. Този процес не достигнал окончателната реализация дори в късна Византия.

Изказаните забележки носят предварителен характер. Ние

предполагаме, че изследването на въпроса за ролята и мястото на града в политическата феодална надстройка на Балканите и изясняването на различията в условията на развитие на градовете в България, Византия и Сърбия през XIII—XIV в. биха могли да хвърлят светлина върху много от особеностите в развитието на градския живот в този регион на Европа.

В заключение искам да се спра върху проблема за изворовата база при изследване на средновековните градове във Византия, България и Сърбия през XIII—XIV в. и възможните пътища за разширяването ѝ. Понастоящем в научно обръщение са въведени всички основни комплекси от извори с наративен характер. Но дори най-известните от тях много рядко се разглеждат с цел специално да се извлече целият материал, свързан с развитието на средновековния град. Например при изучаването на византийските хроники от XIII—XIV в. не са изследвани въпросите, засягащи отражението на градския живот в тях. Кандидатската дисертация на В. Н. Завражин, посветена на някои проблеми от развитието на късновизантийския град и тяхното отражение в „Историята" на Йоан Кантакузин, е едва ли не единственият пример за такъв подход[73]. Тя междувременно доказва и големите възможности на подобни изследвания. Сравнително малко са използувани и данните на византийските малки хроники, макар че някои от тях са пряко свързани с летописната традиция на отделните градове. Като пример за сполучливо изследване на този тип извори може да се посочи студията на В. Гюзелев върху Месемврийската хроника[74]. Интересен и сравнително малко използуван материал за изучаването на късновизантийския град съдържа и друг обширен комплекс от наративни извори. Това са речите, писмата, трактатите на византийските писатели от XIV—XV в. — Алекси Макремволит, Димитър Кидонис, Николай Кавасила, Георги Гемист Плифон и други, които ярко са отразили в творчеството си много от социално-икономическите и политическите проблеми във Византия през епохата на нейния упадък. Интерпретацията на данните от тези извори е доста сложен проблем, тъй като за нито един от посочените автори въпросите, свързани с градския живот, не са били специална тема. Сериозни трудности предизвиква и терминологичният апарат на техните произведения[75]. Някои автори, като В. А. Сметанин, показват възможностите при използуване на късновизантийски епистоларни извори, които понякога съдържат важни и дори уникални данни за историята на средновековните балкански градове[76].

По-малки са възможностите за разширяване на изворовата база в областта на актовия материал. Тук определени перспективи има по-нататъшното издирване в италианските, югославските и испанските архиви на нови документи, свързани с развитието на търговските контакти на балканските градове

с италианските и далматинските комуни, а също така и с пиренейските пристанища[77]. Не са напълно въведени в научен оборот във връзка с изследването на средновековния град и някои документални комплекси, свързани с каноническата практика на отделни големи църковни диоцези, например Охридската архиепископия[78].

Уникални възможности за изследване на балканския град в предосманската епоха предоставят актовите и законодателните паметници от първите векове на османското владичество. За възможностите при ретроспективното им използуване вече е писано в научната литература[79]. Ние само ще отбележим, че безкритичният подход към прилагането им може да доведе до сериозни грешки. Отчитайки голямата ценност на ранноосманските актове и закони за изучаването на средновековния балкански град от предшествуващия период, трябва да подчертаем, че те не могат да бъдат основен извор за реконструирането му, а тяхното ползуване трябва да носи строго спомагателен и сравнителен характер.

Много важна роля в комплексното проучване на средновековния балкански град играят помощните исторически дисциплини — нумизматика, сфрагистика, историческа география, картография и топонимия. Широкото привличане на данните от тези науки е задължително за правилното разрешаване на много въпроси в рамките на интересуващия ни проблем. Понататъшното археологическо проучване на средновековните градски центрове на Балканите, което се провежда особено активно в България и Югославия, също има изключително важно значение за развитието на комплексния подход към темата.

В споменатия вече доклад на Л. Максимович пред Виенския конгрес по византинистика (1981) разширяването на изворовата база за изучаване на социално-икономическия и политическия облик на балканския град през средните векове е наречено „проблем на двехилядната година“[80]. Тази констатация на югославянския учен с голяма точност отразява сложността на задачите, стоящи пред съвременните изследователи при разширяването и разработването на изворовата база за разрешаването на един от най-сложните и актуални проблеми от балканското средновековие — въпроса за общите и специфичните черти в развитието на феодалния град в този регион на Европа.

ЛИТЕРАТУРА

[1] *Hrochová, V.* Současny stav bádáni o stredovekem měste v Jihovychodni Evropé. — ČČH, 1977, № 4.

[2] *Maksimović, L.* Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13—15 Jh.). — JÖB, 1981, XXXI, № 1.

[3] Вж. *Шаферова, Л. А.* Средневековый город Болгарии в современной болгарской историографии. — В: Вопросы всеобщей истории. Красноярск, 1973; *Карман, В. Г.* Некоторые проблемы истории балканского города XV—XVI вв. в современной болгарской и югославской историографии. — В: Хозяйство и общество на Балканах в средние века. Калинин, 1978; *Завражин, В. Н.* Некоторые проблемы истории поздневизантийского города в новейших исследованиях. — ВВ, 1980, № 41.

[4] *Lisev, S.* Die Balkanstadt im Mittelalter. — I-er Congrès international des études balkaniques, v. III. S. 1970.

[5] Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte. München, 1968; Die mittelalterliche Städtebildung im südostlichen Europa. Köln—Wien, 1977.

[6] La ville balkanique (XV—XIX ss.). — Sofia, 1970, Studia Balcanica, N. 3.

[7] *Stoyanovich, T.* Model and Mirror of the Premodern Balkan City. — La ville balkanique, p. 83—110.

[8] Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVII—XVIII ss. Bucarest, 1975.

[9] *Удальцова, З. В., Е. В. Гутнова.* К вопросу о типологии феодализма в Западной и Юго-Восточной Европе. — В: Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. Кишинев, 1973; *Удальцова, З. В.* Проблемы типологии феодализма в Византии. — В: Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологические исследования. М., 1975; *Удальцова, З. В., К. А. Осипова.* Отличительные черты... с. 20—26.

[10] *Литаврин, Г. Г.* Особенности византийского и болгарского феодализма... с. 54, 60; *Наумов, Е. П.* Сербский феодализм накануне турецкого завоевания. — В: Юго-Восточная Европа в эпоху... с. 64—65.

[11] *Хрохова, В.* Константин Иречек и изучение городского заселения средневековых Балкан. В: Славянские культуры и Балканы. Т. I. С., 1975, с. 152.

[12] Вж. *Карпов, С. П.* Особенности развития поздневизантийского города-эмпория (Трапезунд в XIII—XIV вв.). — ВО, М., 1977, с. 79—82.

[13] Вж. *Наследова, Р. А.* Города. ремесло и торговля в поздней Византии. — В: История Византии. Т. III. М., 1967, с. 109—122.

[14] *Медведев, И. П.* Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. Л., 1973; *Литаврин, Г. Г.* Провинциальный византийский город на рубеже XII—XIII вв. (по материалам налоговой описи Лампсака). — ВВ, 1976, № 37; *Карпов, С. П.* Цит. съч., с. 105—106.

[15] *Горянов, Б. Т.* Поздневизантийский феодализм. М., 1962, с. 282.

[16] *Сюзюмов, М. В.* Борьба за пути развития феодальных отношений в Византии. — ВО. М., 1961, с. 58—62.

[17] *Сметанин, В. А.* О некоторых аспектах социально-экономической структуры поздневизантийского города. — АДСВ, 1972, № 8, с. 110; Турецкое нашествие и военные издержки Византии (1282—1453). — АДСВ, 1976, № 13, с. 107—108.

[18] *Завражин, В. Н.* „Месой" в поздневизантийском городе по данным „Истории Иоана Кантакузина". — В: Средневековый город, № 3, Саратов, 1975; К вопросу о поздневизантийской мануфактуре. — В: Средневековый город, № 6. Саратов, 1981.

[19] Вж. *Медведев, И. П.* Проблема мануфактуры в трудах классиков марксизма-ленинизма и вопрос о т. н. „византийской мануфактуре". — В: В. И. Ленин и проблемы истории. Л., 1970.

[20] *Медведев, И. П.* Мистра... с. 81—82.

[21] *Литаврин, Г. Г.* Особенности византийского и болгарского феодализма... с. 60.

[22] *Поляковская, М. А.* Рост монастырских владений в Фессаониках и Серрах как проявление своеобразия поздневизантийского феодализма. Автореферат дисс. Свердловск, 1966, с. 10.

[23] *Курбатов, Г. Л., В. И. Рутенбург.* Зилоты и чомпи. — ВВ, 1960, № 30.

[24] *Завражин, В. Н.* К вопросу о толковании одного фрагмента из „Приложений" Феодора Скутариота. — ВВ, 1980, № 41, с. 255.

[25] *Hrochová, V.* Byzantská města ve 13—15 století. Praha, 1967.

[26] *Hrochová, V.* Soucasný stàv bàdàni o stredovekém měste... s. 601 sq.

[27] *Завражин, В. Н.* Некоторые проблемы истории... с. 273—274.

[28] *Франчес, Э.* Исчезновение корпораций в Византии. — В В, 1969, № 30; *Francés, E.* La féodalité et les villes byzantines à l'époque des Paléologues. — B S L, 1955, v. XVI.

[29] *Francés, E.* Constantinople byzantin aux XIV et XV siècles. Population — Commerce — Métiers. — R E S E E, 1969, n. 2.

[30] *Вернер, Э.* Народная ересь или движение за социально-политические реформы? Проблемы революционного движения в Солуни в 1342—1349 гг. — В В, 1960, № 17; Византийский город в эпоху феодализма — типология и специфика. — В В, 1976, № 37.

[31] *Matschke, K.-P.* Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerskriegsperiode von 1341 bei 1354. Berlin, 1971.

[32] *Максимовић, Љ.* Византијска провинцијска управа у доба Палеолога. Београд, 1972.

[33] *Maksimovic, L.* Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur... p. 152.

[34] *Фериančић, Б.* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960; Поседи византијских провинцијских манастра у градовима. — З Р В И, 1980, т. 19.

[35] *Kirsten, E.* Die byzantinische Stadt. — Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress. München, 1958.

[36] *Charanis, P.* On the Social Strukture and Economic Organization of the Byzantine Empire in the XIIIth Century and Later. — B S L, 1951, v. XII; *Zakythinos, D.* Crise monnétaire et crise économique à Byzance du XIII au XV siècles. Athènes, 1948.

[37] *Oikonomidès, N.* Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIII—XV ss.). Montréal — Paris, 1979.

[38] *Thomodakis-Laiou, A.* The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: XIII—XV Centuries. — D O P, 1980—1981, v. 34—35.

[39] *Bryer, A.* The Late Byzantine Monastery in Town and Countryside. — In: The Church in Town and Countryside. Oxford, 1979, p. 221—222.

[40] *Sugar, P.* Southeastern Europe under Ottoman Rule (1354—1804). London, 1977, p. 17.

[41] Вж. *Хрохова, В.* Константин Иречек и изучение городского заселения... с. 148—153; *Сакъзов, И.* Българската търговия през XII—XIV в. — Сп. Б И к Д, 1922, т. I; *Юрданов, Ю.* История на българската търговия до освобождението. С., 1938; *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. III. С., 1940; *Мутафчиев, П.* История на българския народ. Т. II. С., 1945.

[42] *Цонев, С.* Стоковото производство във феодална България. — И П, 1954, № 5.

[43] *Лишев, С.* За стоковото производство в средновековна България. С., 1957.

[44] История на България. Т. I. С., 1954, с. 190—196.

[45] *Ангелов, Д.* Към въпроса за средновековния български град. — Археология, 1960, № 3.

[46] *Гюзелев, В.* Проучване на поселищната история на средновековна България (историография, съвременно състояние и задачи). — Археология, 1977, № 3; *Джингов, Г.* Археологически проучвания на поселищния живот... с. 48 и сл.

[47] *Петров, П.* Нови данни за търговските връзки между България и Дубровник през XIV век. — И И Д, 1972, т. XXVIII; *Гюзелев, В.* Нови документи за търговията на генуезците в българските земи през XIV в. — В: Средновековна България в светлината на нови извори, с. 186 и сл.

[48] Турски извори за българската история. Серия XV—XVI в. Т. I, С., 1964; т. II, С., 1966; т. III, С., 1972; *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак през XV—XVI в. С., 1975.

[49] *Цветкова, Б.* От българския феодализъм към османската обществено-икономическа структура (приемственост и паралели). — В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. I, С., 1980.

[50] *Коледаров, П.* Втората българска държава в старинните карти от XIII—XIV в. — Векове, 1973, № 4; *Koledarov, P.* The Mediaeval Maps as a Source of Bulgarian History. — B H R, 1982, № 2; Recherches de

géographie historique, v. I, S., 1970; Recherches de géographie historique, v. 2. S., 1975.

[51] *Лишев, С.* Българският средновековен град. С., 1970.

[52] Средновековният български град. С., 1980.

[53] *Петров, П.* Някои проблеми на средновековния български град. — В: Средновековният български град, с. 7—22.

[54] *Гюзелев, В.* Проучване на поселищната история... с. 4—5.

[55] Български средновековни градове и крепости. Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981.

[56] Byzantinobulgarica, v. VII. S., 1981.

[57] *Дуйчев, И.* Търново като политически и духовен център през късното средновековие. — В: Българско средновековие. С., 1972; Търновска книжовна школа (1371—1971), т. 1. С., 1974; т. II, Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980.

[58] Архитектурата на Първата и Втората Българска държава. С., 1975; *Харбова, М.* Укрепеният български средновековен град (XIII—XIV в.). С., 1979; Отбранителни съоръжения в българското средновековие. С., 1981; *Бояджиев, С., Н. Чанева-Дечевска, Л. Захариева.* Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982.

[59] *Горина, Л. В.* Материалы дневника Антона Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV в. — Byzantinobulgarica, 1973, T. IV; Города болгарского Причерноморья в середине XIV в. по дневнику А. Барбери. — В: Источники и историография славянского средневековья. М., 1967.

[60] *Горина, Л. В.* О социальном облике болгарского средневекового города. — В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973.

[61] *Горина, Л. В.* Некоторые вопросы терминологии средневекового болгарского города. — В: Советское славяноведение. Минск, 1969.

[62] *Горина, Л. В.* Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве. М., 1972.

[63] *Литаврин, Г. Г.* Особенности византийского и болгарского феодализма... с. 58—60.

[64] *Полывянный, Д. И.* Социально-экономическое и политическое положение Видина в XIII—XIV вв. — В: Проблемы истории античности и средних веков. М., 1978; Феодальные уделы во Втором Болгарском царстве. — В: Проблемы истории античности и средних веков. М., 1979; К вопросу о социальной структуре болгарского города в XIII—XIV вв. — В: Първ и международен конгрес по българистика. Резюмета. Т. I. С., 1980.

[65] *Новаковић, С.* Град трг, варош. К истории речи и предмета који се ньима кнзују. Београд, 1892; Jirecek, K. Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag, 1879.

[66] *Динић, М.* За историј рударства у средньовековној Србији и Босни. Београд, 1962; Грађа за историју Београда у средньем веку. Београд, 1958; *Калић-Мијушковић, Ј.* Београд у средньем веку. Београд, 1967; История Београда. Т. I. Београд, 1974.

[67] *Kovàcevic, D.* Dans la Serbie et en Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent. — Annales. Economies, sociétés, civilization, 1960, v. 10; *eadem,* Trgovina u srednjovekovnoj Bosni. — Sarajevo, 1959; *eadem,* Le développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe et XV [e]ss. — Actes du II-e Congrès international des études sud-est européennes, v. II. Histoire Athènes, 1972.

[68] *Динић-Кнежевић, Д.* Промет житарица између Дубровника и ближег залеђа у средньем веку. — Годишньак Филозофског факултета у Новом Саду. Т. I, 1969; *Храбак, В.* Извоз житарица из грчких области у XIII, XIV и XV столећу. — Историјски часопис, 1971, Т. XVIII.

[69] *Grafenauer, B.* Pitanje odnosa grada i sela u istoriji naroda Jugoslavije. — Jugoslovenski istorijski casopis, 1973, № 1—2.

[70] *Andelic, P.* Trgoviste, varos i grad u srédnjovekovnoj Bosni (prilog tipologiji naselja). — Glasnik Zemaljskog muzeja, 1963, v. XVIII; *Ковачевић-Којић, Д.* Градска насеља средньовековне Босанске државе. Сарајево, 1978.

[71] *Здравковић, П.* Средњвековни градови у Србији. Београд, 1970; *Мијовић, П., М. Ковачевић* Градови и утврђења у Црно Гори. Београд, 1975; *Kojić, B.* Stari balkanski gradovi, varosi i varosice. Beograd, 1976.

[72] Вж. *Наумов, Е. П.* Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII—XIV вв. М., 1975; *Шаферова, Л. А.* Город Призрен в XIV в. — В: Из истории древнего мира и средних веков. Красноярск, 1967.

[73] *Завражин, В. Н.* „История" Иоанна Кантакузина и некоторые вопросы развития поздневизантийского города. Автореферат дисс. Л., 1980.

[74] *Гюзелев, В.* CHRONICON MESEMBRIAE. Бележки върху историята на Българското черноморие в периода 1366—1448 г. — ГСУ, ИФ, Т. 66, № III, 1975.

[75] Вж. *Поляковская, М. А.* К вопросу о социальных противоречиях в поздневизантийском городе (по Алексею Макремболиту). — АДСВ, 1972, № 8; *Максимовић, Љ.* „Богаташи" Алексија Макремболита. — ЗРВИ, 1980. Т. XX.

[76] *Сметанин, В. А.* Теоретическая часть эпистологии и конкретно-исторический эфармосис поздней Византии. — В: Социальное развитие Византии. Свердловск, 1979.

[77] *Pistarino, G.* Le fonti genovezi per la storia del Maro Nero. — Byzantinobulgarica, v. VII, S., 1981; *Tiepolo, M.-L.* Fonti archivistiche meno note sui rapporti tra Venezia e le regioni del Maro Nero. — Byzantinobulgarica, v. VII, S., 1981.

[78] Вж. преписката на охридския архиепископ от XIII в. Димитрий Хоматиана: *Pitra, J. B.* Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata, v. VI. Romae, 1891.

[79] Вж. *Мутафчиева, В.* Видин и Видинско през XV—XVI в. — В: Бояничлукач, Д. Видин и Видинският санджак през XV—XVI в. С., 1975.

[80] *Maksimovic, L.* Character der sozial-wirtschaftlichen Struktur... p. 150.

ТИПОЛОГИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД В БЪЛГАРИЯ И НА БАЛКАНИТЕ

Един от главните проблеми в съвременната историография е определянето на средновековния балкански град, разграничаването на основните му типове и изработването на критерии за създаване на понятие за „средновековен град", употребимо за Балканския полуостров. По пътя към разрешаването на този проблем, както вече отбелязахме, съществува опасност изследователят да не се съобрази с две основни положения. Първо, пренасянето в миналото на категории, присъщи на по-късен период, в това число и на съвременния, води към догматизъм и модернизъм. Второ, до неправилни изводи може да доведе и безусловното приемане на представите за града, отразени в средновековните извори. В същото време определението за средновековен град, създадено, без да се отчита конкретното съдържание, което са влагали в това понятие съвременниците, би страдало от непълнота и едностранчивост. За съжаление не са ни известни изследвания за представите за града в общественото съзнание на балканското средновековие. Някои предварителни наблюдения върху този проблем, както ни се струва, показват, че в България, Византия и Сърбия през XIII—XIV в. не е имало цялостна и трайна представа за това, какво всъщност е градът. Съществуват редица несъответствия в терминологията на разноезичните наративни извори. Например едно и също селище в хрониките на византийските летописци може да се нарича едновременно и „град", и „градче", и „крепост", и просто „селище" или „място"[1]. В онези случаи, когато изворите съдържат разгърнати описания на градовете, отделните детайли, отбелязани от средновековните хронисти и агиографи, не образуват цялостен модел. Някои от авторите имат особено предпочитание към военностратегическата характеристика на градовете. Така в „Историята" на Йоан Кантакузин екс-императорът обръща изключително внимание на фортификационните особености на селищата, описва пътищата, укрепленията, възможностите за снабдяване на гарнизона с храни[2]. В условията на постоянни войни и вътрешни конфликти такъв подход при представянето на града е напълно оправдан. Привлича вниманието и тенденцията на авторите съвременници да смятат за задължителен признак на града присъствието на влиятелна феодална аристокрация в него. Атинският митрополит Михаил

Хониат (починал през 1222 г.) отбелязва като характерна черта на града „не здравите стени, не високите къщи — творения на строителите, пазарите и храмовете, но присъствието на мъже, смели и благочестиви, целомъдрени и справедливи“[3]. Георги Акрополит подробно описва как аристокрацията на Мелник решила съдбата на града в българо-византийската война през 1256 г.[4]. Кантакузин често споменава за преминаването на градовете от едната на другата страна в гражданските войни или по време на конфликтите с България и Сърбия, като свързва тези събития с позицията на укрепилите се в градовете феодали[5]. Григорий Цамблак вижда окончателната гибел на Търновград в унищожаването от турците на „хората, превъзхождащи другите по име, добродетел и произход“[6]. Пълновластието на феодалите в градовете се подчертава и в житието на Стефан Дечански, написано от продължителя на агиографа архиепископ Данило. Тук се споменават „първенците, почетени с голяма чест и славно име според достойнството им... притежаващи абсолютна власт върху земите и градовете на тези земи, защото те били равни на царя като братя“[7].

Стопанският облик на града се очертава недостатъчно ясно в наративните извори. Най-често градът се свързва с търговията. Хрониките и житията често споменават градските пазари, тържищата, панаирите. Като синоним за процъфтяването на един или друг град се срещат шумът, суетата и многобройността на населението. В похвалата си за Евтимий Търновски Григорий Цамблак се обръща към читателя с риторическия въпрос: „Кой от миряните възлюби градското многолюдие, пазарите и шума така, както той (патриархът — Д. П.) възлюби пустинната тишина?“[8].

В наративните извори се проследява и подчертаването на консумативната същност на града, известната му откъснатост от селската околност, произвеждаща хранителни продукти. Византийските хронисти и писатели често споменават, че градовете трябва да се снабдяват отвън с продукти, произведени в селския хинтерланд, или хранителни стоки, докарани отдалече[9]. В българската литература през XIV в. градските улици са представени като антипод на плодородните селски ниви[10].

Още един забележителен елемент в „градския модел“, представен ни от средновековните балкански автори, е подчертаването на сакралната роля на града, който се явява обект на специфична божествена защита, обусловена от особеното му значение като църковнорелигиозен център, място за съсредоточаване на свещени реликви, храмове и манастири[11]. Показателно е, че дори неголемите селища, каквито традиционно били епископските резиденции, в късновизантийската епоха се наричали градове[12].

Изложените дотук гледища, макар и да отразяват някои важни особености в развитието на балканския град през XIII—

XIV в., не създават цялостна представа за него. Според нас това е напълно закономерно, като се има предвид, че в средновековните балкански държави не са съществували стабилни критерии за същността на града дори и в такава важна област на общественото съзнание, каквато представлявало феодалното право. Юридическите регламентации не обхващали всички страни на живота в града като населено място, обществена институция и стопански организъм.

Според нас причините, предизвикали това положение, трябва да се търсят в отсъствието на рязко очертана граница между понятията „град—село“ и във високата интензивност на градски живот на Балканите в предосманската епоха. В обстановката на явен упадък на старите градски центрове във Византия, появата на нови градове и бързото издигане на „феодални столици“ съвременниците не са могли да се ориентират в цялата сложност на протичащите процеси. Тяхната динамика довела до положението в рамките на едно-две поколения от „орловите гнезда“ на българските и сръбските феодали да израстват многонаселени и процъфтяващи градове, а незначителните селища на рударите „саси“ се очертават като бързоразвиващи се икономически средища. По същото време някога оживените и богати византийски емпории преживявали стегнация и постепенно се превръщали в пасивни придатъци на италианските търговски колонии, а развитите стопански центрове в Тракия и Пелопонес деградирали до нивото на силно аграризирани, притиснати между крепостните стени селища с трудно определим стопански облик. Тази динамичност в процесите пречела на консервативното по своята същност балканско обществено съзнание през XIII—XIV в. да изработи отчетлива и ясна представа за града. По същото време в наративните балкански извори от XIII—XIV в. се срещат някои наблюдения върху усиленото развитие на градовете. За византийските хронисти, които си представяли цялата история на империята, до известна степен идеализирайки Комниновата епоха и процъфтяването на градовете в недалечното минало, собственото им време се виждало като век на криза и упадък. Помнейки за миналото величие на Цариград, Григор и Дука, патриарх Атанасий и Димитър Кидонис пишат с тъга за глада, станал често явление в живота на столицата, за запустелите и мръсни улици, за разрушаващите се обществени сгради и дворци. Темата за упадъка на градовете, изградена преди всичко върху материала за Цариград, широко се разпространила във византийската литература през XIV—XV в.[13]. В литературата на Втората българска държава през същия период може да се наблюдава обратната тенденция, стремеж столицата Търново, „вторият Цариград“, израснала от малка крепост, да се представя като антипод на угасващия Константинопол и наследник на отминалата му слава, като символ на развитието и процъфтяването. Характерно

е, че тези идеи намират отражение дори в някои византийски паметници, например в написаното от патриарх Калист Житие на Теодосий Търновски[14].

Изключителната динамика на процесите в развитието и упадъка на балканските градове през XIII—XIV в. остава едно от главните препятствия и за съвременните опити да се направи типологическа схема на средновековния балкански град. Стремежът да се отделят минимално количество строго определени типове средновековни градове често довежда някои изследователи до тенденцията в тесните рамки на статичните градски модели да се вмъкват многообразните и взаимносвързани процеси на упадък на старите центрове и подем на новите градове. Сложността идва и от факта, че поради незавършеността на второто обществено разделение на труда развитието на градския живот на Балканите се определяло невинаги и ненавсякъде само от „класическите" функции на града през средновековието — занаятите и търговията. Наличието на голям брой селища с „междинен" характер, например укрепените поселения без достатъчно ярко изразено търговско-занаятчийско предградие или, обратното, значителните по население и икономическата си роля занаятчийски селища без укрепления и административно-политическо или църковно значение, силно затруднява даването на определение за балканския средновековен град и основните му типове.

Една от първите класификации на средновековните балкански градове принадлежи на С. Лишев. Както споменахме по-горе, той разделя градовете на типове според политическото им устройство и отбелязва далматинските градове с комуналното им самоуправление, византийските градове с ограничените им привилегии и права, и българските, сръбските и босненските градове, които се намирали изцяло в ръцете на феодалната държава или отделни владетели. Прекалено общият характер на тази схема едва ли се нуждае от специална критика. Трябва да се отбележи, че в монографията си С. Лишев разглежда като специфични два типа български градове през XIII—XIV в.: „рударските" — рудодобивни и металургични центрове, и черноморските, свързани с износа на жито и транзитна международна търговия[15].

Б. Т. Горянов класифицира късновизантийските градове, изхождайки от стопанските им функции. Той отделя, първо, старите търговски центрове — „емпории", второ, градовете, възстановили се и развили се през XIII—XIV в. в резултат на разрастване на вътрешния пазар, и, трето, градовете, които на практика били фактории на италианските търговски републики[16]. Такъв подход като цяло е по-приемлив, тъй като отчита до известна степен интензивността в градското развитие. Но дори ако тази схема се прилага само за Византия, тя е не-

пълна и не обхваща много от формите на градския живот през балканското средновековие.

Още една типологическа схема предлагат румънските историци С. Паску и С. Голденберг[17], които сравняват развитието на средновековните градове в румънските, югославските и българските земи. Вземайки за критерий преобладаването на едни или други икономически функции, те определят шест типа градове за XIII—XIV в.:

а) пристанища — търговско-занаятчийски центрове;
б) транзитни морски и речни пристанища;
в) търговски и занаятчийски средища;
г) рударски градове;
д) градове с военнополитически функции;
е) търгове.

Според нас тази класификация е неприемлива. Първо, поради факта, че предложените категории са неясни, и, второ, поради нейната статичност. Големи съмнения предизвиква включването на „търга" като тип на средновековен град и отделянето на категорията „градове с военнополитически функции". Наличието на неикономически дейности наред с търговията и занаятите е характерен белег за всеки средновековен град.

Интересни опити за типология предлага В. Хрохова[18]. Тя избира за основен критерий съотношението между икономическите дейности в града и административно-политическите функции. Според нея могат да бъдат обособени пет типа средновековни балкански градове:

а) големи градове — центрове на международна търговия и същевременно на оживен обмен със земеделския хинтерланд за сметка на собственото занаятчийско производство и пазари. Тези градове като правило били резиденции на светските и църковните власти. В социалния състав на населението заемали значително място занаятчиите и хората,свързани с търговията. Като примери се посочват градовете Солун, Патрас, Арта, Дубровник, Задар, Сплит, Търново в епохата на неговия разцвет, Пълдин и Драч през XIV—XV в. Авторката отбелязва, че към този тип се приближавало развитието на Тива и Атина, а така също и на Модон, Корон, Монемвазия и Несебър. Тези градове представлявали центрове на международна търговия, но с по-слабо изразени административно-политически функции;

б) градове с ярко изявени основни неземеделскостопански функции, намиращи се в сянката на едрите емпории и играещи по-малка роля в международната търговия. В състава на населението от тези градове имало много хора, откъснати вече от земеделския труд. Към този тип са отнесени градовете Анхиало, Панагюрище (?), Пълдин от по-ранната епоха, Средец, Сливен, Лариса, Корнит, Ливадия, Сяр, Белград, Ниш, Трогир и други;

в) градски средища с предимно търговски характер, чиято търговска дейност се съчетавала с политически, военни и цър-

ковни функции. Изследователката разделя тази категория на два подтипа: центрове на местен обмен, обхващащ близката околност, които притежавали по-слабо изразени политически функции, и транзитно-търговски възли с някои неикономически функции. В тази категория се включват по-голяма част от градските селища на Балканите през XIII—XIV в. — както старите градове, западнали през тази епоха, така и развиващите се стопански центрове. Като примери се споменават Видин, Свищов, Провадия, Шибеник, Алмира, Калмата;

г) селища, развитието на които се определяло от специфичната производствена дейност на населението им, например рударските градове Ново Бърдо, Сребърница, Златица, Рудник и др.;

д) селища, „чиито неаграрни функции били представени преди всичко в политическата, административната и църковната сфера".

Общите принципи в типологията, предлагана от В. Хрохова, ни се виждат напълно приемливи за по-нататъшно разработване. В същото време много от конкретните изводи за типологията в развитието на някои градове предизвикват сериозни съмнения. Класификацията на В. Хрохова бе подложена на критика от В. Н. Завражин, който се противопостави на тезата за многофункционалността като признак на средновековния балкански град. По негово мнение подходът на чехословашката изследователка води до „фактическо изтриване на границите между качествено различните типове укрепени селища", тъй като икономическата (търговско-занаятчийската) дейност на града не се приема като основна и задължителна[19]. Това твърдение може да се признае за справедливо само частично. Наистина петият тип селища, отделен от В. Хрохова, включва в числото на градовете дребни укрепени пунктове, които през отделните етапи на интересуващия ни период не били „истински" средновековни градове. Но в рамките на цялата епоха на съществуване на късната Византийска империя и самостоятелните южнославянски феодални държави тези укрепени селища в повечето случаи или ставали основното ядро на формиращите се средновековни градове, или, обратното, представлявали остатъци от градове от предшествуващата епоха, които не били способни да надживеят мощните политически колизии през XIII—XIV в. Според нас такава допълнителна категория селища е необходима в рамките на общата типологическа схема, демонстрираща не някакъв отделен етап в процеса на развитие на средновековните балкански градове, а неговите общи тенденции и динамика през XIII—XIV в.

Същевременно ние напълно сме съгласни с В. Н. Завражин, че при всяка типология за главен, определящ критерий на града трябва да се приема наличието на търговско-занаятчийски функции. Определянето на средновековния град като

селище, в което е съсредоточено значително количество жители, по-голяма част от които не се занимават с аграрна производителна дейност, до голяма степен се е утвърдило в съвременната медиевистика и представлява най-перспективна насока за по-нататъшна разработка и усъвършенстване[20].

Ние се опитахме да уточним класификацията на В. Хрохова, изхождайки преди всичко от материала, който се отнася до българския град през XIII—XIV в. Изследователите отдавна са установили, че най-интензивно развиващите се градове в интересуващия ни регион като правило са били тясно свързани с международната търговия. Градовете емпории, най-яркият представител от които бил Солун, се развивали като транзитни възли в търговските комуникации и като центрове за износ на селскостопански продукти и отделни произведения на местните занаяти. Тези градове се отличавали със зрелост в социалната структура на населението. Търговско-занаятчийските слоеве и техните върхове играели значителна роля в политическия живот и в стопанската дейност. В градовете емпории била съсредоточена многобройна и притежаваща силно политическо влияние и икономическа тежест феодална аристокрация. Съчетаването на тези фактори правело много от градовете първостепенни политически центрове. (Разбира се, съобразно условията и мащабите на дадена държава.)

Ето защо ние смятаме за необходимо да се отделят в п ъ р в и тип градовете, експортни и транзитни пунктове на международната търговия, с преобладаващ търговско-занаятчийски слой в състава на населението. Тези средища играели ролята на първостепенни политически центрове. През XIV в. някои от тези градове станали столици на едрите феодални владения, на които се разделя България. Към втората половина на XIV в. като такъв град се очертава Бдин — най-важният търговско-занаятчийски център в Северозападна България. Оттук по р. Дунав се превозвали жито, кожи, восък и други продукти. През града минавал един от най-важните и оживени маршрути в сухопътната балканска търговия, свързващ Дубровник с Влахия и Трансилвания. Транспортирането на стоките по този път станало особено интензивно от средата на XIV в., когато Бдин започнал да съперничи на Търново като столица на независимо „царство“[21]. Към дадения тип ние отнасяме и Варна — политически и църковен център на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в. и възел на черноморската търговия[22], главните тържища и транзитните пунктове на която по това време се преместват на север поради османската експанзия. Аналогични тенденции на развитие през същия период се установяват и за Несебър. След завладяването на града от Византия през 1367 г. той станал център на апажното владение на деспот Михаил — най-малкия син на Йоан Палеолог[23].

В представения първи тип трябва да се включи и Велико

Търново, чиято първостепенна политическа роля била един от определящите фактори в неговото развитие. През втората половина на XIV в. Търново израства като един от най-големите балкански градове с ярко изразен търговско-занаятчийски облик и активна международна търговска дейност. Съперничеството на другите феодални столици в този период, макар и да повлияло върху реалното политическо значение на града, не довело до неговото западане. Причините трябва да се търсят в икономическото значение на Търново, който явно доминирал в стопанско отношение над останалите градове в България в предосманската епоха.

Към в т о р и я тип градове принадлежат сравнително помалко развитите стопански центрове, в които наред със занаятчийското производство била представена и търговската дейност. Като важни пунктове в местния обмен тези градове играели ролята на големи, но не първостепенни транзитни възли в международната търговия. Характерно за този тип селища е тяхната политическа дейност. Това били центрове на административни области — хóри, които в някои случаи се обособявали като неголеми сравнително нестабилни феодални княжества. Активната политическа роля на тези градове в напрегнатите вътрешни и външни конфликти през XIV в. била изцяло обусловена от позицията на преобладаващата тук феодална аристокрация. В много от тези градове се намирали резиденциите на митрополити или епископи. Към дадения тип ние отнасяме Червен, Никопол, Шумен (който по традиция, както съседен Преслав, станал център на „прототроината" митрополия и формална столица на хòра), Средец, Ямбол, Ловеч, Овеч, Велбъжд.

Във втората група могат да се разграничат два подтипа: градове—центрове на наместничества—хòри и други административно-политически области, и градове — столици на самостоятелни феодални владения. Условността на това делене е очевидна, тъй като в обстановката на растящ феодален сепаратизъм и разпространената в България система на апанажи, т. е. независими държавици, принадлежащи на членовете на управляващата династия[24], границата между градовете, подчинени на централната власт, и принадлежащите на отделни владетели била много подвижна и неясна.

Много примери от този род дава историята на сръбската държава през XIV в., когато редица градове — Ниш, Прилеп, Скопие, Белград, Браничево — наред с нарастващото икономическо значение започват да играят и активна политическа роля. От градовете във византийските земи към селищата от втория тип ние сме склонни да отнесем Сяр, Янина, Монемвазия, Мистра, Атина и др., които през XIV в. съчетават участието си в международната търговия и търговско-занаятчийската дей-

ност с ролята на феодални центрове, придобиващи понякога самостоятелно политическо значение.

Към третия тип ние причисляваме градовете с много по-силно изразено политическо, отколкото икономическо значение. Трябва да се отбележи, че в отделни случаи е възможно да не преценяваме правилно икономическата им роля поради оскъдните сведения. Тук спадат градовете Плевен, Крън, Копсис, Стоб, Боруй, Мелник, Струмица, Просек и Станимака. Писмените извори и археологическите проучвания посочват развитието на търговско-занаятчийска дейност и тук, но политическите и военностратегическите функции на тези градове явно доминират над скромното им икономическо значение. Те били центрове на неголеми административни области, разположени преди всичко в планински райони. Някои от тях, например Мелник и Просек в началото на XIII в., Крън и Копсис в края на XIII — началото на XIV в., станали опорни пунктове на местните феодали, които успешно лавирали между България и нейните съседи и в продължение на значителен период от време запазвали самостоятелността на своите владения[25]. Други, като Плевен и Стоб, представлявали неголеми административни центрове — резиденции на местния апарат на управление, чиито пълномощия се разпространявали върху околната територия. Трябва да се отбележи, че много от градовете, които през XIV в. се отнасят към втората група, през предшествуващия период могат да бъдат класифицирани в рамките на тази категория. На свой ред градове като Боруй, който през първата половина на XIII в. бил център на една от граничните хóри, през следващото столетие се намирал под властта на Византия, западнал и се превърнал във военностратегически пункт[26].

Към четвъртия тип се отнасят градовете, чието значение се определяло преди всичко от стопанската им дейност, а политическата им роля била сравнително незначителна. През XIV в. към тази група принадлежат много от рударските градове на Балканите. В българските земи към този тип със сигурност може да се причисли Чипровец. Сведенията на изворите за политическата му роля се ограничават само със споменаване, че в навечерието на турското завоевание градът се намирал във владенията на болярите Соимировичи[27]. Спецификата в положението на някои рударски градове в България и съседна Сърбия се определя от разпространението на т. нар. „сас-ко" — градско право, което регламентирало отделните страни от производствената дейност и социалната организация в рударската община. В по-нататъшното си развитие рударските градове понякога се стремят към придобиване на значителна политическа роля. Така например през XV в. Ново Бърдо за кратък период от време станал един от най-важните центрове в деспотството на Стефан Лазаревич[28]. С изчерпване на рудните находища някои градове губели своето икономическо значение,

западали и оставали само военностратегически пунктове (например сръбският град Бръсково). В България рударските градове не били много, „саското“ право се разпростирало в незначителна степен, а османското нашествие, което прекъснало нормалната им дейност, не дало възможност на формиращите се тенденции да се развият.

Към същия тип градове ние отнасяме и някои черноморски пристанища в България, чиято политическа роля явно отстъпвала на икономическото им значение. Анхиало, Созопол, Агатополь били важни транзитни пунктове и пристанища, през които се изнасяли големи количества селскостопански продукти, но в политическо отношение те гравитирали към по-големите градски центрове и зависели от тях. Неикономическите функции на тези градове се свеждали до ролята на стратегически пунктове и резиденции на локални църковни власти.

Към последната, п е т а група принадлежат населените пунктове, които нямат ясно изразена търговско-занаятчийска дейност и се характеризират в изворите като крепости. Включването им в типологическата схема изисква специално обосноваване. Първо, археологическите разкопки на такива обекти (за съжаление твърде малобройни) откриват наличието на неголеми по площ и население жилищни квартали, които били непосредствено свързани с крепостта и в които има следи от занаятчийска дейност на обитателите им[29]. Не са редки и монетните находки. Срещат се откъслечни сведения за съществуването на локални тържища, свързани с тези селища. Второ, не трябва да се игнорира фактът, че за поселенията от този тип информацията ни е минимална и е твърде възможно да недооценяваме нивото на социално-икономическото им развитие. Както споменахме по-горе, присъствието на тази категория в общата типологическа схема е необходимо, тъй като през XIII—XIV в. много от тези крепости се развиват в средновековни градове, и, обратното, много от значителните центрове през XI—XII в. през следващите две столетия деградират до нивото на укрепени селища с трудно определим стопански облик. Изхождайки от това, в рамките на петия тип могат да се разграничат две категории селища. В първата от тях влизат повечето български крепости от XIII—XIV в. — Флорентин, Оряхово, Русе, Тутракан и други укрепления по поречието на р. Дунав; Козяк, Емона, Урдовиза, Кранея, Девелт, Тристрия, Пиргос и останалите черноморски градчета; Белоградчик, Мадара, Твърдица, Мъглиж, Лардея, Потука, Венчан, Добрич и още много укрепени поселения от вътрешността на страната. Втората категория обединявала предимно селищата в Тракия и южнобългарските земи, които през XI—XII в. били засегнати от общия подем в провинциалните византийски градове, но през следващите два века започнали да западат и да губят своя градски облик.

Настоящата типологическа схема не претендира нито за

особена новост и всеобхватност, нито за уникалност. Тя се базира на изворовия материал от българските градове през XIII—XIV в. и изисква преди всичко по-нататъшно уточняване и разширяване в рамките на целия византийско-южнославянски регион. Необходими са също така увеличаване и диференциация на критериите за типологизацията. Но тази схема дава възможност за по-приемлив методически подход, отколкото практикуваното в повечето обобщаващи трудове разглеждане на средновековния балкански град само въз основа на материали от няколко най-изследвани центъра.

Дадената схема в известна степен отразява богатството от функции, присъщи на средновековния балкански град. При това в качеството на главни функции се разглеждат неселскостопанските видове дейност, залегнали в основата на градското развитие. Градът бил средище на занаятчийско производство, стопански център на селския хинтерланд и цялата обширна околност, често представлявал възлов пункт в международната търговия. В социалния му облик това намирало отражение в съществуването на определена, нерядко значителна част от население, което не се занимавало със селскостопанска работа, а със занаяти, търговия, добиване на полезни изкопаеми и друга дейност. Но разглеждайки конкретните градове, ние се убеждаваме, че навсякъде неселскостопанската производителна дейност се съчетавала със земеделско-скотовъдна. Значителното аграризиране било характерна черта на балканския средновековен град, една от проявите на регионална особеност в процеса на второто обществено разделение на труда. Поради това границата между града и селото на Балканите дори през епохата на развития феодализъм не била достатъчно добре очертана[30]. За да определим тази граница, трябва да изтъкнем и друга характерна черта на средновековния балкански град — в повечето случаи може да се проследи съчетаване на търговско-занаятчийски икономически функции с дейности от административен, политически, църковнорелигиозен и културен характер.

Освен това спецификата се проявява и във факта, че в редица случаи неикономическите функции явно доминират над стопанското значение на селището. Последното обстоятелство донякъде произтича от особеностите в развитието на феодалния строй в този регион. Главен обект в борбата между центробежните и центростремителните сили в града било не икономическото и политическото влияние на самите градски слоеве, а градът като военностратегическа опора, стопански, фискален и църковен център на определен район. При това в условията на постоянни войни, феодални метежи, външнополитическа нестабилност на Втората българска държава през XIII—XIV в. военнополитическото могъщество на града изцяло зависело от феодалите или феодалната държава и представля-

вало необходима предпоставка за икономическото му развитие.

Предлаганата от нас схема дава възможност да се проследят някои общи тенденции в развитието на средновековния балкански град през XIII—XIV в. Ще посочим няколко конкретни примера от историята на българските градове през този период. Така например Търново в края на XII в. бил един от многото замъци на местни феодали в Северна България, около който започнало да се оформя селище с очертаващи се занаятчийски функции (тип V). В началото на антивизантийското въстание през 1186—1188 г. той станал политически център на владенията на Асеневци (тип III), а след това бързо прераснал в най-големия средновековен град на България и нейна столица през XIII—XIV в. (тип I). Друг пример ни дава историята на град Червен. Чрез археологически разкопки е установено, че градът се е развил от занаятчийско селище със специфична металургична дейност на населението (първоначална тенденция на развитие към тип IV). През XIII в. тук възникнал феодален замък — свидетелство за нарасналото политическо значение на Червен (тип III), а през XIV в. градът представлява един от най-важните административни и църковни центрове във Втората българска държава (тип II)[31]. Показателно е и наличието на „недоразвити" феодални центрове, например Крън, който преминал през еволюцията от военностратегически пункт (тип V) към преходния тип III, но не достигнал нивото на „феодалната столица" (тип II). За разлика от Крън Велбъжд през XIII—XIV в. от политически и църковен център с богати традиции, но слабо изразена стопанска дейност (тип III) се превърнал в мощна феодална столица, значителен занаятчийски център и важен възлов пункт в сухопътната балканска търговия (тип II).

В редица случаи прилагането на схемата разкрива динамиката при развитието в обратен порядък. Пълдин, един от най-големите политически и стопански центрове в южните български земи, в края на XII — началото на XIII в. със сигурност би могъл да се отнесе към тип II. Политическите колизии през XIII—XIV в., многократните разрушения на града, отслабването на търговската активност в главния трансбалкански път довели града до сериозен упадък, а през XIV в. Пълдин запазва само традиционното си значение на митрополитска резиденция и представлявал важен стратегически център, докато икономическите му функции отстъпили на втори план (тип III)[32].

Разбира се, предлаганата схема не е съвършена, но разглеждайки с нейна помощ различните периоди от историята на Втората българска държава, ние потвърждаваме извода за преобладаването на възходящи тенденции в развитието на българския град през XIII—XIV в. Опитите за прилагане на схемата за изучаване на градовете в целия интересуващ ни регион са също възможни, при условие че ще бъдат по-точно определени неговите граници, ще се отделят субрегиони и средновековните

градове в България, Византия и Сърбия ще се сравняват, отчитайки цялата специфика във формирането и прогреса на феодалния строй в тази част на Европа.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Вж. *Горина, Л. В.* Некоторые вопросы терминологии средневекового болгарского города. — В: Советское славяноведение. Минск, 1969.
[2] *Завражин, В. Н.* „История" Иоанна Кантакузина... с. 12—17.
[3] Μυχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ χωνιάτου τὰ σῳζόμενα—т. II. Ἀθῆναι, 1879, 258.
[4] ИБИ. Т. XV, с. 75—77, 280.
[5] ИБИ. Т. XXII, с. 223, 266.
[6] *Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.* Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1972, с. 209.
[7] Животи краљева и архиепископа српских. Издао Д. Данић Загреб, 1866, с. 193.
[8] *Русев, П. и др.* Похвално слово... с. 137.
[9] ИБИ. Т. XXII, с. 222.
[10] *Русев, П. и др.* Похвално слово... с. 191.
[11] *Поливянни, Д. И.* Мястото на Девин град и неговата роля. — И П р., 1984, № 2.
[12] *Bryer, A. M.* The Late Byzantine Monastery... p. 221—222.
[13] Вж. *Поляковская, М. А.* Общественно-политическая мысль Византии (40—60-е гг. XIV в.). Свердловск, 1981.
[14] Вж. *Тъпкова-Заимова, В.* Българо-византийските отношения и концепцията за Втория и Третия Рим. — В: Изследвания в чест на академик Николай Тодоров. С., 1983.
[15] *Лишев, С.* Българският средновековен град... с. 149—151.
[16] *Горянов, Б. Т.* Поздневизантийский феодализм, с. 260—261.
[17] *Pascu, S., S.* Goldenberg, Despre oraşele medievale in unele tări dunărene. — Anuarul Institului de istorie Şi archeologie. Cluj, 1971. T. XIV, p. 29—44.
[18] *Hrochovà, V.* Soucasny stav bàbàni... p. 601—605.
[19] *Завражин, В. Н.* „История" Иоанна Кантакузина... с. 8.
[20] Вж. *Ястребицкая, А. Л.* Западноевропейский город в средние века. — В И, 1978, № 4; *Тодоров, Н.* Балканский город... с. 35; *Рабинович, М. Г.* Очерки этнографии русского феодального города. М., 1978, с. 16—17.
[21] Вж. *Полывянный, Д. И.* Политическое и социально-экономическое положение Видина... с. 113—118.
[22] Българските средновековни градове и крепости. Т. I.
[23] *Barker, J.* The Problem of Appanages in Byzantium during the Paleogian Period. — Byzantina, V. III. Thessalonica, 1971, p. 144.
[24] Вж. *Максимовић, Љ.* Генеза и карактер апанажа у Византији. — З Р В И, 1973. Т. 14—15.
[25] *Попов, А.* Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. С., 1982, с. 16—24.
[26] *Николов, Г.* Военнополитическата история на средновековния град Боруй. — Военноисторически сборник, 1981, № 3, с. 41—43.
[27] Вж. *Петров, П.* Соимировичи — български болярски род от Чипровци. — Векове, 1972, № 1.
[28] *Динић, М.* Ново Брдо — кратак историјски преглед. — Старинар, 1956, св. V—VI, с. 247—250.
[29] *Чангова, И.* Средновековното селище над тракийския град Севтополис. С., 1972.
[30] *Удальцова, З. В., К. А. Осипова.* Особенности феодализма в Византии. — В И, 1974, № 10, с. 113—114.
[31] Вж. *Георгиева, С.* Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. — И А И, 1972. Т. XXXIII; *Димова, В.* Средновековният град Червен. — Векове, 1980, № 6.
[32] ИБИ. Т. XXII, с. 222, 227.

ЗАНАЯТИ И СТОКОВО ПРОИЗВОДСТВО В БЪЛГАРСКИЯ ГРАД ПРЕЗ XIII—XIV В.

Отчитайки цялото многообразие от функции, присъщи на средновековния град, трябва да подчертаем, че нарастването и развитието на занаятите продължавали да бъдат главните фактори, определящи основните тенденции в развитието на градовете. В редица феодални европейски градове централно място в занаятчийското производство заемали обработката на метали, производството на стъкло и керамика, изработването на материали, необходими за шиенето на облекло и обувки. Богатият археологически материал и сведенията на писмените извори показват, че в българския град през XIII—XIV в. съществували няколко занаятчийски дейности, свързани с обработката на метали. Един от най-добре развитите през този период занаяти представлявало ковачеството. Съдейки по находките в Търново, Видин, Червен, Велбъжд, Ловеч, Калиакра, Карвуна и други градове във Втората българска държава, в продукцията на местните ковачи преобладавала изработката на занаятчийски инструменти, оръдия на труда и предмети за домашния бит: чукове с различни форми, клещи, пили, ножове, гвоздеи, панти за врати, брадви, катинари и ключове. Често се срещат селскостопански сечива — сърпове и палешници, обикновено оръжие — върхове за стрели и копия, ножове и брадви[1].

Интересно изображение на ковачница се среща в един фрагмент от стенописите в Земенския манастир близо до Велбъжд. Според мнението на А. Грабар той представлява „уникален пример" за реалистично отражение на съвременната действителност от неизвестен майстор, живял през XIV в.[2]. Изобразени са двама майстори как изковават гвоздеи, а помощникът им с клещи изважда от ковашкото огнище полуфабрикатите и прибира готовата продукция. В композицията е включена и фигура на жена, която раздухва огнището с ковашки мех. Последният детайл би могъл да доведе до предположението за семейния характер на занаята, но трябва да се вземе под внимание и сюжетът на фреската. Тя илюстрира апокрифния разказ за жената на ковача, която накарала съпруга си да изкове гвоздеи за разпятието на Исус Христос.

Находките на върхове за стрели и копия наред с обичайните изделия в градските ковачници потвърждават мнението на акад. Д. Ангелов, че асортиментът на тяхната продукция бил

сравнително богат и при необходимост майсторите преминавали от изработване на оръдия на труда към производство на оръжие[3]. Заслужава да бъде споменат и известният пример от Сметководната книга на А. Барбериус — савойският граф Амадей VI поръчал на несебърския занаятчия ковач да изработи за обсадната машина желязна рамка от предоставения от графа материал[4].

В същото време някои археологически данни могат да бъдат тълкувани като свидетелство за обособяването на оръжейното производство в самостоятелен занаятчийски отрасъл. Преди всичко има данни за местно производство на сложни видове въоръжение — ризници, направени от пластинки, от халки или изковани; висококачествени мечове[5]. Тяхното изработване и ремонт изисквали висока квалификация и сравнително тясна специализация. Уместно е да се направи сравнение със състоянието на оръжейния занаят в късна Византия, където в условията на постоянна външна опасност и перманентна вътрешна война той се превърнал в мощен отрасъл на градското занаятчийско производство, получаващ всестранна подкрепа и от държавата, и от отделните феодали[6]. Имайки предвид сходството във вътрешните и външните фактори, влияещи върху развитието на Втората българска държава и на Византия през XIII—XIV в., можем да предположим, че са съществували подобни тенденции и в българския град в навечерието на османското нашествие.

Понякога като аргумент за недостатъчното развитие на българското оръжейно производство се използуват данните за внос на оръжия в страната[7]. Ще отбележим, че вносът на оръжие през средновековието поради редица причини бил повсеместно разпространен. Споменаването на чуждестранно оръжие, възпяването на качествата му могат да се открият във всяко произведение на средновековния европейски епос: от „Слово за похода на Игор“ до „Песен за Роланд“ или „Песен за моя Сид“. Според нас вносът на оръжие от Византия и Западна Европа в никакъв случай не изключвал неговото производство в България.

През XIII—XIV в. в обособен отрасъл на металообработването се отделя златарството. Някои археологически данни позволяват да проследим етапите на този процес. В ковачниците на редица градски центрове са намерени форми за отливане на изделия от благородни и цветни метали[8]. Интересен материал се съдържа в комплекса от скални надписи от Шуменския край, датирани най-вероятно през XIV в.: „Аз, Яно златар“ (текстът по-нататък е повреден, като че ли задраскан, и продължава на нов ред). „Аз, Яно ковач, писах: през месец април този път бе завален, но аз с железните клинове и железната длъбна го разчистих.“ Под този текст е изсечено: „Иван ковач“ и още по-надолу: „Аз, Драгина златар, Янов син“[9]. Тази

уникална „семейна летопис“ на най-малко две поколения занаятчии говори за близкото генетично родство между ковачеството и златарството, за тяхното начално „съвместно съществуване“ и диференциация в рамките на едно-две поколения.

Съдейки по археологическите находки, златарството било значително развито в много градове на Втората българска държава. Материалите от разкопките посочват наличието на златарско производство на Царевец във Велико Търново, в занаятчийските предградия на Червен и във Враца[10]. Количеството еднотипни украшения, намерени в Средец, Бдин, Велбъжд и Калиакра, позволяват със сигурност да се твърди, че тук е съществувало местно златарство[11]. За златарите, работили в Несебър през 60-те години на XIV в., съобщава книгата на А. Барбериус[12]. Достигналите до наши дни паметници на златарското изкуство от периода на Втората българска държава — обици, пръстени, гривни, токи и апликации за колани, обкови за книги и икони, прибори за хранене и съдове, ни позволяват да съдим за неговото високо ниво на развитие.

Привличат вниманието многобройните надписи върху пръстените, обковите на иконите, луксозните съдове за храна с имена на притежателите[13]. Очевидно значителна част от скъпите украшения и предмети са били произвеждани по поръчка. Както съобщава Барбериус, савойският граф поръчал на несебърските майстори да позлатят две сребърни чаши и солница срещу 10 флорина[14]. Трябва да се отбележи, че работата по поръчка през средновековието била присъща предимно на златарското производство и този факт се обяснява преди всичко с високата стойност на материалите, които обикновено не били собственост на майстора, а така също и с ограниченото търсене на повечето златарски изделия.

Същевременно, както показва археологическият материал, в Търново, Враца, Бдин, Средец и други градове масово се произвеждали еднотипни дребни сребърни и златни украшения. Твърде е възможно за тях да е съществувало постоянно търсене, което не се е ограничавало само от нуждите на господствуващата класа. В някои случаи в една и съща работилница, в едни и същи форми наред със сребърните и златните украшения се изработвали и медни. Това е доказателство, че известна част от тези изделия е била предназначена за пазара.

Възможно е като отделен занаят да се е обособило и медникарството. Не приемайки за достоверни сведенията на късния фалшификат, известен като Калиманова грамота, ще отбележим, че сред археологическия материал се срещат сведения за разкопаната във Враца работилница на майстор, занимавал се предимно с обработка на мед[15]. По време на разкопки на Царевец бил намерен медникарски инструмент — чук със специфична форма[16]. Следи от обработка на мед и

бронз са установени в Търново, Станимака, Велбъжд, Урвич и др.[17].

Специфичен отрасъл при обработването на сребро и мед, строго регламентиран от централната власт, бил сеченето на монети. Известни са значително количество златни, сребърни и медни монети, сечени през XIII—XIV в. почти от всички български владетели, започвайки от Иван Асен II[18]. От имитация на византийската монетна продукция българските владетели още през първата половина на XIII в. преминали към сечене на собствени пари. Особен размах достига сеченето на монети през втората половина на XIV в., за което свидетелстват хилядите сребърни и медни монети, датирани от този период и сечени от търновските владетели и едрите феодали. През XIII—XIV в. свои пари секат бдинският деспот Яков Светослав (60-те — 70-те години на XIII в.), добруджанският деспот Иванко (последната трета на XIV в.), ловешкият деспот Иван-Александър (първата третина на XIV в.), бдинският цар Иван-Срацимир (петдесетте години на XIV—1396 г.)[19]. Монетните емисии на Бдин били особено многобройни по време на управлението на Иван-Срацимир. Това е напълно обяснимо както с политическото положение на Бдинското деспотство — най-едрото феодално владение във Втората българска държава, така и с наличието на богати сребърни находища и открити там рудници[20]. Българските монети от XIII—XIV в. по съдържание на сребро и качество на изработка били на нивото на съвременната им парична продукция в средновековна Централна и Югоизточна Европа[21].

През XIV в. в българските земи се наблюдава и широко производство на фалшиви монети, което през този период било характерно за европейското монетосечене. Значително количество фалшиви монети от времето на Иван-Срацимир са открити неотдавна при разкопки на Дръстър, което ни навежда на мисълта, че тези монети вероятно са били сечени там[22]. Този случай трябва да бъде свързан с широкото разпространение на бдински монети в районите, намиращи се в съседство с Дунавския търговски път.

Като цяло обзорът на данните за обработка на метал в българските градове през XIII—XIV в. води до заключението, че този занаят се е намирал в процес на интензивна диференциация и специализация и през този период от него са се отделили няколко самостоятелни специалности — производството на оръжие, златарството, медникарството, сеченето на монети.

Развитието на металообработването било неразривно свързано с добиването на метали и в известна степен зависело от металургичното производство. Отчитайки извънредната консервативност на средновековната металургия, трябва да отбележим, че през XIII—XIV в. на Балканите се наблюдават сериозни изменения в нейното развитие. Те били свързани със за-

селването в Босна, Стара Сърбия и България на преселници от саксонските земи, където добивът на руди и топенето на метали достигнали по това време значително развитие. Свързаното с преселването на „сасите" разпространение на по-прогресивна технология и организация на рударството изиграло съществена роля при създаването на обособени занаятчийски селища, специализирани в добиването на руда и металообработването[23]. Най-крупните от тях скоро прераснали в средновековни градове. В България към тези поселения можем да отнесем Чипровец и вероятно Велбъжд.

В Чипровци и неговите околности се добивали сребърни, железни и оловни руди. Особено значение се отдавало на добиването на сребро. Анонимно описание на Югоизточна Европа, създадено през 1308 г. от монах францисканец, съобщава, че в Бдинска България имало „много сребърни рудници"[24]. В дубровнишки документ от XVII в., публикуван от П. Петров, се споменава, че „древният и знатен род" на болярите Соимировичи владеел в доосманска България „град Чипровец и крепост градище със златни и сребърни рудници"[25]. За заселването на сасите в тази област говорят и някои данни от топонимията и езика[26]. Известен е и чипровският препис на „Закона за рудниците", възходящ към XIV в. и определящ правата на саските общини[27]. Като косвено свидетелство за интензивен рудодобив може да бъде приет и фактът, че през XVII в. рудните богатства на Чипровец били силно изтощени от многовековното активно разработване[28].

По-оскъдни са данните за обработка на метал във Велбъжд, но археологическите разкопки позволяват със сигурност да се предположи, че през XIII—XIV в. там е съществувал голям металургичен център. Преди всичко привличат вниманието големите количества сгурия около разкритите ковашки работилници (до 700 кг)[29]. По аналогия с древноруския археологически материал те могат да се приемат за сигурен признак за наличието на собствено металургично производство[30]. Ще отбележим, че в нито един друг средновековен градски център в България не е открито такова количество сгурия.

Следи от металургия са открити също така и в Червен. Според някои изследователи през XIII—XIV в. тя се е развила на местна основа, без участието на сасите и използувала по-примитивна технология[31].

Характерно е, че развитието на металургията в отделните градски центрове на Втората българска държава се допълвало от нейното широко разпространение по селата. В много от големите градове, като Търново, Шумен, Бдин, Враца и др., местното производство използувало готови суровини във вид на крици с голямо съдържание на шлака. При археологически разкопки на тези центрове често се срещат сравнително неголеми количества шлака с висок процент желязо. Някои архео-

лози ги приемат за металургични отпадъци, но тази сгурия се получавала в действителност при обработването на криците[32]. В един турски регистър от XVI в. се отбелязва, че жителите на с. Саси „според стария обичай" били задължени да доставят в Бдинската крепост железни полуфабрикати[33].

Добивът на руда и металообработването се проследяват по археологически данни в околността на Сливен (желязо), Средец (желязо), Враца (мед, олово, сребро и злато) и други средновековни български градове.

Друг традиционен за средновековния град занаят бил грънчарството. Неговото високо ниво на развитие и известна диференциация се забелязват още по време на Първата българска държава. През XIII—XIV в. може да се говори за достатъчно разнообразно керамично производство, което включвало изработването на всекидневни битови и празнични съдове, декоративни детайли за украса на административни, жилищни и църковни сгради, стъкло, керемиди и тухли. Производството на строителна керамика и строителни материали носело специфичен характер и било свързано както с грънчарството, така и със строителството. Широкото използуване на керамична продукция във всекидневния живот на градското население, за нуждите на господствуващата класа, в строителството и другите занаяти обуславяло повсеместното развитие на грънчарството в градовете на Втората българска държава. Разпространен и доходен занаят бил керамичното производство и в съседна Византия, където в края на XII в. според думите на Никита Хониат забогателите владетели на керамични работилници претендирали да получат пронии[34].

Особено ярко е представено с археологически материал производството на керамика „сграфито" — гледжосани трапезни съдове с различни орнаменти и изображения, нанесени на повърхността под глечта. Сравнявайки изделията от този тип с аналогичен византийски материал при наличието на по-груба (от образците, направени през XIII—XIV в.) местна керамика, датирана от края на XII в., достигаме до заключение, че първоначалната технология е заимствувана от Византия и по-късно е получила развитие на местна почва[35]. Находки на керамика „сграфито" са характерни за всички както по-значителни, така и по-малки градски селища от Втората българска държава.

Недостатъчната систематизираност на археологическия материал не позволява да се проследи подробно развитието и усъвършенствуването на този занаят през XIII—XIV в. в България. Многобройните образци на висококачествена художествено изработена търновска керамика са свидетелство за значителната степен на развитие, достигната от този занаят в българската столица, за наличието на усъвършенствувани грънчарски пещи, които могат да поддържат постоянна висока температура, необходима за глазирането на изделията. През XIV в.

се наблюдава усъвършенствувана орнаментика, за украса се използуват сложни многофигурни композиции[36].

За съжаление запазилите се останки от грънчарски пещи не позволяват да се определи, макар и условно, обемът на производство в една занаятчийска работилница. В същото време данните, получени от археологическите разкопки в дворцовия комплекс на Царевец, говорят за масовия характер на керамичното производство „сграфито" и за наличието на няколко групи, сходни по технология, форма, боя и орнаменти[37]. За съществуването на няколко занаятчийски работилници, произвеждащи керамика „сграфито" в Търново и Варна, говорят и многобройните клейма на майстори[38].

Анализирайки археологическия материал, ние сме склонни да приемем извода, направен от М. Станчева, че производството на керамика „сграфито" може да се приеме за характерен признак на материалната култура в българския феодален град през XIII—XIV в.[39]. Различията в качеството на изработените изделия, наличието на съдове с по-груб и по-прост орнамент, масовото разпространение и типографската широта на находките от „сграфито" керамика в рамките на отделните градове са свидетелство за нейното използуване от най-широки слоеве от местното население.

Ценен извор за изследване на грънчарския занаят са монограмите и клеймата върху изделията „сграфито", известни от находките в Търново и Варна[40]. Те могат да се разделят на две големи групи: клейма с монограми на царе и патриарси, обикновено намиращи се под глазурата от вътрешната страна на изделието или на неговото дъно, и клейма с имената на майстори и клиенти. Клеймата на майсторите обикновено представляват условен знак или монограм. Имената, изписани изцяло, изглежда, са принадлежали на клиенти. Повечето знаци се намират под глечта, което показва, че са направени в процеса на изработване на изделието.

Значението на царските и патриаршеските монограми е спорно — някои изследователи виждат в тях свидетелство за предназначението на дадено изделие за всекидневна употреба в царския или патриаршеския двор, а други предполагат, че съдовете с монограми са изработвани в дворцовите работилници[41]. Според нас в полза на второто предположение говори обстоятелството, че аналогични византийски императорски монограми се срещат върху керамика, намерена далеч от Цариград, например във Варна[42].

Особено интересни са многобройните надписи, които били начертани върху изделията вече след изпичането им. Очевидно те съдържат имената на купувачите—собственици на керамичните съдове[43], което може да се приеме за допълнително свидетелство за тяхната продажба на пазара.

Друг вид грънчарска продукция, най-често срещана в Тър-

ново, е рисуваната керамика, традициите за производството на която се отнасят към епохата на Първата българска държава[44]. Малобройните находки на керамика от този тип и грубата ѝ обработка според нас говорят за упадъка на този вид производство през XIII—XIV в., предизвикан от активното разпространение на „сграфито" керамиката.

Някои специални видове глинени съдове, например леярските поти, съдовете за бои и др., вероятно са били изработвани в необходимото количество от нуждаещите се от тях майстори.

Освен кухненските и трапезните съдове грънчарските работилници в българските градове произвеждали и строителна керамика — гледжосани едноцветни и полихромни розетки и панички, които представлявали неотменен елемент в архитектурната украса през XIII—XIV в. Този вид керамика е известен от многобройните находки в Търново, Несебър, Варна, Бдин, Шумен, Червен и редица други градски центрове във Втората българска държава. Намерените материали ни позволяват да направим заключението, че даденият вид продукция се е произвеждал както в постоянните работилници (същите, в които се произвеждала и трапезна керамика), така и във временните грънчарски пещи, специално построени за задоволяване на нуждите в строителството на една или друга сграда[45].

Производството на стъкло било непосредствено свързано с грънчарския занаят. Находките от Търново показват, че основната продукция на стъкларството представлявали стъклата за прозорци на културните сгради, домовете на аристокрацията и царските дворци. Химическият анализ на стъклото показва, че технологията на производство се е намирала на сравнително високо ниво. Намерените образци от стъкла за прозорци в дворцовия комплекс на Царевец навеждат на мисълта, че те са били направени по поръчка със строго определени размери. В същото време някои археологически данни показват, че стъкларското производство е било съсредоточено в същите грънчарски работилници и не може да се разглежда като напълно обособен отделен занаят[46].

Съвсем незначителни са данните за развитието през XIII—XIV в. на такъв важен клон от производството на керамика като изработването на тухли и керемиди. Доколкото ни е известно, все още не е открита нито една специална пещ за изпичане на тухли, керемиди и глинени подови плочки през този период. Възможно е за такива цели да са използувани временните пещи за производство на декоративна строителна керамика[47]. Частичното изследване на материала от търновската църква „Св. Димитър", проведено от Л. Квинто, ни позволява да предположим, че производството на тухли, силно развито по време на Първата българска държава, през XIII в. преживяло известен упадък, предизвикан от измененията в строителната техника. По това време за постройки се използу-

ват частично стар строителен материал и местни тухли с невисоко качество, със значително съдържание на слама. През XIV в. качеството на тухлите и керемидите се повишило, намалили се органичните съставки, които влияели отрицателно върху здравостта на изделията, и се подобрила техниката при изпичане на материала[48].

Като цяло строителната техника в българските земи през XIII—XIV в. широко използувала ломен и дялан камък и не изисквала постоянно и масово производство на тухли. Тяхното производство за строеж на отделни сгради имало временен характер и било съсредоточено в пещите, специално изградени само за периода на строителна дейност. Трябва да се има предвид и фактът, за който съдим по някои византийски и ранноосмански документи, че тухлите и керемидите се изпичали в селските местности и се докарвали на градския пазар от селяните производители[49].

Един от най-важните градски занаяти било строителството на монументални сгради. Разрастването на градовете през XIII—XIV в., укрепването на държавната и църковната организация, формирането на едри феодални центрове, постоянната военна опасност предизвикали значителен напредък в каменното строителство, което се наблюдава още през първата половина на XIII в. Както се отбелязва в летописното свидетелство, включено в текста на житието на Иван Рилски, цар Иван Асен II, „като прие царския скиптър, отстрои всичките разрушени български градове, а опустошените обнови“[50]. Фортификационното строителство се осъществявало с помощта на специална ангария — кастроктисия или „градозидане“, със силите на градското и околното селско население, което не изключвало и участието на професионални строители в него. Тези майстори изграждали градските църкви и манастири с помощта на монасите и енориашите. От първата половина на XIII в. до нас са достигнали и монументални светски постройки — деспотският дворец в Мелник, жилище на феодал в Средец и др.[51].

Очевидно в средновековна България, така както в съседна Византия и в древна Русия, майсторите строители са се обединявали в артели[52]. Така в житието на българския патриарх Йоаким I се споменава, че той наел майстори строители за изграждането на манастир недалеч от Червен[53]. Най-вероятно в такова сдружение са влизали майстори от няколко строителни специалности. Известна представа за „разделението на труда“ в строителния артел дава един епизод от житието на св. Ромил Бдински. Описвайки участието на светеца в строителството на Синаитовия манастир в Парория, агиографът съобщава, че Ромил изпълнявал всички необходими „служби“ — сякъл дърва и дялал греди, приготовлявал вар[54]. За наличието на няколко занаятчийски специалности говори и Сметководната книга на А. Барбериус — касиер на граф Амадей VI Савойски (1366—

1367). Несебърските зидари направили пещ в дома, заеман от Амадей VI, пещ в банята и в двора на къщата, белосали ги с вар, приготвена от други майстори. Дърводелците от Несебър изработили за графа обсадни съоръжения и стълби[55]. В археологическия материал често се срещат каменоделски оръдия — мистрии, инструменти за обработка на камък, трионi, секири, инструменти на дърводелци — пили, тесли и др.

Значително място в строителството заемало изработването на каменната украса. За това свидетелствуват находките на големи количества фрагменти от архитектурната украса на сградите — изрязани от камък корнизи и капители, отделни фигури и релефи в Търново, Несебър, Червен и други градове[56].

По аналогия с Византия и Русия може да се предположи, че строителните артели са били мобилни и са преминавали от град на град, търсейки изгодна работа по поръчка на духовните и светските феодали. Някои изкуствоведи предполагат, че в строителството на някои достигнали до нас църкви е участвувал един и същ артел или те са били построени под ръководството на един и същ майстор[57].

Една голяма група занаяти била свързана с изработването на облекло и обувки, а също така и на материали за тяхното производство. Преди всичко трябва да спомена кожухарството. В книгата на Барбериус се отбелязва, че във Варна били закупени обработени кожи за камзоли (мъжки жилетки) на граф Амадей VI и свитата му, в Несебър — четири парчета пергамент, кожи за ушиването на панталони и ръкавици, девет чифта обувки, кожуси. Привлича вниманието фактът, че всички вещи били ушити от различни майстори. Сведенията на А. Барбериус създават впечатление, че кожухарският занаят бил силно диференциран в градовете по Българското черноморие през втората половина на XIV в.[58]. Уместно е да се спомената и данните от един османски дефтер от средата на XV в., в който са записани българи занаятчии, работили по това време в София — шапкарите Продан, Петко и Радослав, кожухарят Миле, обущарят Радослав, Димитър, който изработвал колани, папукчиите Иван и Димитър[59]. По всяка вероятност широката диференциация на кожарския занаят била повсеместно явление в българските градове в периода преди османското нашествие.

Доказателство за високото ниво на развитие на кожарския занаят представлява широкият износ на обработени кожи и изделия за Дубровник, Венеция, Генуа и страните от Западна Европа. Известният търговски наръчник на флорентинеца Франческо Пеголоти (XIV в.) специално отбелязва между най-ценните стоки „българските дълги кожи“[60]. Срещат се данни за присъствието на български кожи и на други западноевропейски пазари[61]. Заслужава да се отбележи фактът, че обработените

кожи били едва ли не единствените занаятчийски изделия, изнасяни от България.

Със задоволяване потребностите на градското население били тясно свързани тъкачеството и шивашкият занаят. Развитието на тъкачеството се доказва от редица археологически находки. По време на разкопки на некропол от XIII—XIV в. в един от кварталите на търновските предгрдия наред с остатъците от богати златотъкани и копринени платове, които е възможно да са от чуждестранен произход, са намерени и следи от груби тъкани, явно местно производство[62]. В редица градски селища при археологически разкопки са открити тъкачески пръшлени и гребени. Известна представа за продукцията на тъкаческия занаят може да даде стенописът „Тайната вечеря" (XIII в.) от Боянската църква с изобразена бяла на тъмни райета кърпа, която има точни паралели в късния етнографски материал[63]. Между писмените сведения заслужава да бъде отбелязана речта, която Никита Хониат приписва на българския цар Иван Асен I. Тук се споменават тъкачите, които изработвали цветни ленти за украсяване на бойните копия[64]. В книгата на Барбернус намираме сведения за заграбената в Несебър в големи количества прежда от войските на графа, за копринените облекла от платове, изтъкани от местните майстори за Амадей VI и спътниците му[65]. За съжаление съществуващите данни като цяло не дават възможност да се определи до каква степен тъкачеството в българските градове през XIII—XIV в. е излязло от рамките на домашния занаят.

В книгата на А. Барбериус се срещат сведения за градски шивачи в Несебър и Варна. Амадей Савойски и свитата му купували различни облекла на градския пазар, поръчвали ги на майстори шивачи[66]. Между археологическите находки се намират игли, напръстници, ножици и други шивашки инструменти.

Едни от най-важните градски занаяти били свързани с приготвянето на хранителни стоки. Според Барбернус хлебари професионалисти живеели в Несебър и Варна[67]. Специална пещ за изпичане на хляб е открита в Търново[68]. В един юридически акт от Калиакра, който се датира от началото на XIV в., фигурира кръчмарят Драгота[69]. Изследователите смятат, че съществуването на занаяти, свързани с приготвянето на хранителни продукти, свидетелствува за откъсването на градското население от селскостопанския труд[70]. Но не трябва да се забравя и такъв важен фактор като постоянното присъствие в града на преселници — търговци, поклонници, моряци, строители. Увеличаването на броя на новодошлите, свързано със стопанския и политическия подем на градовете, оказвало пряко влияние върху развитието на пекарството и близките му занаяти.

От другите занаятчийски професии, които частично се споменават, ще отбележим бъчварството и изработването на мебели[71].

Специфични отрасли на занаятчийското производство били преписването и украсяването на книги, иконописта и стенната живопис. За създаването на книги се срещат интересни писмени сведения. Наред със самостоятелните майстори преписвачи, по-голяма част от които принадлежали към духовенството, съществували и специални работилници—скриптории. Оценявайки развитието на създаване на книги като занаят, трябва да се съобразяваме с факта, че за духовенството, особено за монасите, преписването на книги било не толкова професионален доходен занаят, колкото богоугодно задължение. През XIII—XIV в. в България преписването на книги било почетен и добре заплащан занаят. Редица приписки върху български ръкописи от онова време, съдържащи имената на светски преписвачи, потвърждават това. Особено интересно е споменаването на професионалните термини „граматик" и „книгописец", вероятно близки по значение[72]. Дейността на столичния скрипторий в Търново е разкрита в приписката към Номоканона на Яков Светослав от 1262 г.: „Бе написана тази книга в летото 6770-о ... с повелението и цената на великия господар Яков Светослав, деспот на българите. Ние, като разделихме книгата на три части, написахме я за 50 дни"[73]. Трудно е да се определи каква част от достигналите до нас български ръкописи от XIII—XIV в. е била създадена в градовете, тъй като указанията в приписките за мястото на написване на книгата са твърде редки. Но общият преглед на ръкописното наследство от Втората българска държава довежда изследователите до заключението, че ако през XIII в. тяхната основна част идва от традиционните манастирски скриптории в Югозападна България и Атон, през XIV в. наред с манастирите активна роля играят и такива центрове на книжовното дело като Търново, Бдин, Средец, Ловеч[74]. Върху напредъка на книжовния занаят през XIV в. несъмнено влияние оказват поевтиняването на книжния материал и засилването на търсене на книги не само от страна на църквата, царския двор и висшата аристокрация, но и от по-широк кръг градски среди. Показателно е, че между ръкописите от XIV в., написани върху хартия за разлика от пергаментите, преобладават не богослужебните книги и текстове, а по-разнообразни четива. Характерно е и преминаването на преписвачите през втората половина на XIV в. към по-бързия и полесен за възпроизвеждане почерк, т. нар. „поп Герасимово писмо"[75]. Инструментариумът на средновековния български книжовник, традиционен за феодална Европа, се възстановява добре по проучения материал от XVIII в.[76].

Наред със занаятите съставна част от дейността на градското население представлявали ловът, риболовът и земеделието. В дунавските и черноморските градове значително място заемал риболовът. В житието на Ромил се споменава, че този светец бил родом от Бдин и знаел добре да лови риба[77]. Ре-

дица данни за широкото разпространение на риболова в крайдунавските градове се съдържат в ранните османски паметници, които до известна степен отразяват предшествуващата епоха. Възможно е част от гражданите да са се занимавали с пчеларство. Значително количество мед и восък били заграбени от Амадей VI в Несебър[78]. Българският восък се споменава в наръчника на Пеголоти и в италианските търговски документи като един от най-важните артикули, които са изнасяни от българските земи[79] по това време. В един български ръкопис от XIV в. има приписка на „царския пчелар Димитър", който живял в търновското село Мусина и очевидно се е занимавал със събирането на специален данък върху пчеларството, т. нар. „пчелен десятък"[80].

Силно развито в големите градски центрове на Втората българска държава било градското земеделие. По време на археологически разкопки в Търново, Шумен, Карвуна, Велбъжд, Калиакра и др. е намерено огромно количество употребявани земеделски сечива. В Търново, на брега на Янтра, в непосредствена близост до стените на Царевец е открит жилищен квартал. Оскъдният археологически материал не съдържа следи от занаятчийска дейност на обитателите на квартала[81]. В същото време неговото разположение, наличието на отделна енорийска църква, находките на керамика „сграфито" говорят за неразривната връзка на този квартал с останалите градоустройствени елементи в българската столица. Очевидно основният поминък на населението в този квартал е било селското стопанство. Наличието на квартали в българските градове през XIII—XIV в., чийто основен поминък е земеделието, се отбелязва в някои писмени сведения. В „Похвално слово за Патриарх Евтимий" се разказва, че по време на голямата суша жителите на Търново изгубили надежда, че те ще „овършеят хармана или наострят сърповете", а нивите им заприличали на „утъпканите градски улици"[82]. В житието на св. Ромил Бдински родният град на светеца е назован „страна на изобилната храна", имайки предвид обилната селскостопанска продукция на града. В приписката към Болонския псалтир от XIII в. се посочва, че книгата била преписана „в град Охрид, в селото, наречено Равно"[83].

Съпоставянето на тези данни позволява да предположим, че наред с обикновеното за средновековния град съчетаване на занаятите и земеделието в българските градове през XIII—XIV в. съществували и такива квартали, чиито жители се занимавали изключително със селско стопанство .Тези квартали като че ли представлявали преходното звено между града и неговата селска околност.

Централен въпрос при изясняване на социално-икономическата история на града през Втората българска държава е проблемът за градското стоково производство, който принадлежи

към числото на най-дискусионните в съвременната научна литература. В съществуващите специални проучвания за степента на развитието на стоковото производство или силно се надценява (с тенденция да се пригоди наличният фактически материал към „западноевропейския модел“ на градското развитие)[84], или се подценява (под влияние на представата за упадъка на византийския град през този период като общ за Балканите процес)[85]. В някои научни трудове центърът на тежестта пада върху външната търговия[86]. Без да претендираме за окончателност на изводите, ще направим няколко бележки.

Първо, по отношение характера на градското занаятчийство. Известни са преки сведения на изворите за това, че значителна част от градските занаятчии принадлежали към феодално зависимото население. Между писмените данни преди всичко привлича вниманието известието за „технитарите“ в Мрачката грамота на Иван-Александър от 1347 г. В тази грамота се отбелязва, че част от зависимото население на манастира от с. Орехово живее постоянно в Средец[87]. Съпоставянето на тези сведения ни позволява да направим предположението, че част от средецките занаятчии принадлежали към църковните дейци, възможно е да са живеели в градските метоси на манастира „Св. Никола“. Преки аналогии могат да се направят с една грамота на Стефан Душан от 1348 г., в която между манастирските отроци се споменават „ковачи“, „зидари“ и „шивачи“, които постоянно живеели в град Щип[88]. Известни паралели могат да се потърсят и в ранните османски извори. В един вече споменат регистър от средата на XV в. са записани имената на зависимите хора от селския тимар на спахията Хамза: шивача Никола от село Поповяне, разположено в полите на Витоша, ковача Радман, шапкаря Продан, кожаря Миле, обущаря Радослав и други занаятчии, които живеели постоянно в Средец[89].

Според много автори данни за наличието на зависими занаятчии се съдържат в известния текст на Надгробното слово за митрополит Киприан от Григорий Цамблак. Описвайки посрещането на митрополита от търновското население, авторът посочва, че когато Киприан влязъл в града, „оставиша роби владикоугождение, оставиша художници своя дела“[90]. Ние приемаме, че в извора са наречени „роби“ слугите на феодалите, докато терминът „художници“, който е буквален превод на гръцкото „τελνήτης“, тук има по-скоро професионално, отколкото социално значение.

Солиден аргумент в полза на тезата за съществуването на зависимо занаятчийско население са разкопаните занаятчийски работилници с различен профил в границите на големите феодални комплекси[91]. Във връзка с това заслужава най-сериозно внимание мнението на П. Петров, че „значителна част от занаятчийското производство била дело на феодално зависимите хора, които работели непосредствено за своя феодал“[92]. Особено

внимание трябва да се обърне на изработването на оръжие и занаятите, свързани с изработването на луксозни изделия, златарството. През средновековието златарството било повсеместно свързано с феодалните дворове и имения и „било немислимо без прякото покровителство на занаятчията от страна на феодала“[93]. Особено тясно зависело от владетелските дворове сеченето на монети.

Големият относителен дял на феодално зависимото занаятчийско население в българския град през XIII—XIV в. не трябва да се приема като показател за изостаналост и слабо развитие. При сравняване на българския материал с данните за древноруските градове могат да се направят редица аналогии. Първо, съвместното съществуване на феодално зависимо и свободно занаятчийско население се наблюдава в руските градове чак до епохата на късното средновековие. Най-развитият търговско-занаятчийски център в древна Русия — Новгород, през цялата своя средновековна история се характеризира с борба между свободното и феодално зависимото занаятчийско производство, при което свободното ускорявало разложението на феодално зависимото производство, частично го превръщало в стоково, изтласквало го на втори план. Но в археологическия материал от XIII—XIV в. „по-голяма част от сведенията за високата степен на развитие на занаятчийството в Новгород произлизат от болярски имения, т. е. характеризират преди всичко феодално зависимото занаятчийство“[94].

Тези изводи намират паралели в археологическия материал от българските градове през XIII—XIV в. Високохудожествените керамични съдове с царски и патриаршески монограми, висококачествените златарски изделия с имената на титулуваните собственици, но без имената на майсторите на шедьоврите — посочват феодално зависимия характер на занаятчийските работилници, в които са произвеждани тези изделия.

Второ, феодално зависимото занаятчийство по принцип не изключвало и производството на стоки за пазара. Така например в древния Новгород някои вотчинни работилници работели и за масовия консуматор[95]. Това явление в средновековния град било свързано с процеса на развитие на стоково-паричните отношения и тяхното проникване във всички сфери на обществения живот. Редица косвени данни за българските земи през XIII—XIV в. — находките от монети, неясните сведения за комутацията на натуралната рента в парична, данните за търговската дейност, също позволяват да се предположи, че стоково-паричните отношения са се развивали доста интензивно. От този период са характерни и находките от имитации на скъпи украшения, направени в същите форми калъпи, но от по-евтин материал[96], както и масовото разпространение на керамиката „сграфито“, имитираща дворцовите образци.

До известна степен според нас преходен характер от фео-

дално занаятчийство към свободно стоково производство в редица отрасли носела работата по поръчка. Ние вече споменахме по-горе за керамичните изделия, съдовете и украшенията с имената на собствениците. Ако царските и патриаршеските монограми мъчно могат да бъдат изтълкувани по друг начин освен като „фирмени знаци" на държавните и църковните работилници, то много от отбелязаните надписи могат да се приемат като доказателство за работа по поръчка. Този вид производство бил повсеместно разпространен в средновековните градове и често се съчетавал с работата за пазара. Още в ранния паметник от X в. „Чудото с българина" се споменава за майстор ковач, който изработил железен кръст с материал на клиента[97]. В някои извори от XIII—XIV в. се споменава поръчка (НАЕМЬ) и заплащането на изпълнението ѝ (ЦЕНА, МЪЗДА). Така патриарх Иоаким, както писахме по-горе, поръчал на сдружение майстори строители да съградят манастир за пари (ЗЛАТО), получени от цар Иван Асен II. Тук трябва да се има предвид, както и в многобройните сходни ситуации, отбелязани от А. Барбериус, че става дума за специфичен вид занаят, който като правило бил ориентиран към работа по поръчка. Уместно е да се споменат и многобройните ръкописи от XIII—XIV в., които били преписани „по повеля" и с „цената" на клиентите фодали. Ние сме склонни да виждаме доказателство за работата по поръчка в един от въпросите в ръководството за изповед (евхология) по български препис от XIV в.: „Оудръжал ли еси мъздоу наемникоу?"[98]. Очевидно отказите да се заплати „наемът" са били доста разпространено явление.

Предвиждайки определени възражения, ще отбележим, че наемният труд и работата по поръчка в средновековния град са били явления от едно и също естество, тъй като майсторите и в двата случая използували своите собствени инструменти и работилници, т. е. не били наемни работници в пълния смисъл на думата, както смятат някои автори[99].

Традиционно свързани с работата по поръчка били шивачеството и обущарството, като майсторите най-често идвали в дома на клиента. Сведения за ушиването на облекло и обувки по поръчка има в книгата на А. Барбериус[100].

За развитието на средновековния град най-важният вид занаятчийско производство била работата за пазара, която създавала икономическа основа за формиране и консолидиране на градското съсловие. За ролята и мястото на това производство през XIII—XIV в. говорят преди всичко стереотипните изделия и тяхното масово производство, находките на монети в разкопаните занаятчийски работилници. В България, както и в другите европейски страни, майсторът едновременно бил и търговец, продавач на собствените изделия, а неговото ателие служело и като дюкян. Привлича вниманието обстоятелството, че

съдейки по някои археологически находки, къщите на българските граждани през XIII—XIV в. непосредствено излизали на улиците, не били отделени от тях с огради, дворове и пр.[101]. По подобен начин били разположени и къщите на занаятчиите в руските градове през XII—XIII в. С развитието на стоковото производство тук се наблюдава „излизане" на домовете на улицата, непосредствен контакт на занаятчийската работилница с външния градски свят[102]. Това, разбира се, не изключвало възможността майсторите да търгуват с продукцията си и на градския пазар.

От всичко казано дотук можем да обобщим, че занаятчийското производство в българския град през XIII—XIV в. носело неоднороден характер. Наред с феодално зависимото занаятчийство, което било свързано с царския двор, с местните феодални владетели, с патриаршията, с архиерейските катедри, с манастирите и с отделните феодали, тук присъствувало и се развивало свободно занаятчийско производство, насочено към задоволяване на по-широкото търсене, към работата по поръчка и към свободна продажба на пазара. Трябва да се отбележи, че между изделията, изработени за широка консумация, преобладавали керамиката, евтините накити и битови предмети, оръдията на труда, хранителните стоки. Основните покупатели, за които била предназначена тази продукция, изглежда, били представителите на обикновеното градско население. Най-масовият вид на предназначената за пазара продукция, „сграфито" керамиката, както отбелязват изследователите, почти не се среща в селата[103]. По всяка вероятност трябва да се говори за формирането на специфични потребности на част от градското население, за задоволяването на които на пазара било необходимо наличието на много предмети за всекидневна употреба.

Ние смятаме обаче, че не трябва да се преувеличава търсенето на занаятчийски произведения на пазара. Тясната специализация на занаятите, която била сравнително висока за това време и за региона, напълно съответствувала на колебаещото се търсене. Съчетаването на няколко производства в една работилница, случаи от които описахме по-горе, е едно от свидетелствата за това. Ще отбележим, че това явление е широко разпространено през средновековието и редица паралели могат да се потърсят в руския материал от XIII—XIV в.[104]. Най-стабилният пазар за средновековното занаятчийство представлявала външната търговия и само стимулираното от нея постоянно и нарастващо търсене би могло да предизвика бърз подем в развитието на занаятите. По всяка вероятност българското занаятчийско производство, изключвайки може би кожарството и кожухарството, било ориентирано към задоволяване преди всичко на вътрешните потребности на града и частично на

неговия селски хинтерланд. Тази вътрешна насоченост обуславя и тяхното относително бавно развитие.

Давайки обща характеристика на развитието на занаятите в българските градове през XIII—XIV в., ние можем да разделим отраслите от занаятчийското производство на две големи групи. Към първата отнасяме занаятите, свързани със задоволяване потребностите на държавата, църквата и феодалния елит. Това са оръжейното дело, златарството, монетосеченето, производството на парадна керамика, монументалното строителство и изработването на строителни материали, създаването на книги, иконописта и художествените занаяти. В тази група позначителна част от занаятите се падала на феодално зависимите майстори. Присъствувала тук и работата по поръчка, чиято конкретна роля за съжаление не може да бъде определена по съществуващите сведения. По всяка вероятност в процеса на развитие на стоковото производство се наблюдава разлагане на феодално зависимото занаятчийство и преориентация към работа по поръчка, към по-непосредствена връзка с пазара.

Към втората група занаяти ние отнасяме по-широк кръг отрасли, свързани със спецификата на градския начин на живот и насочени към задоволяване на основните потребности на широките слоеве от градското население. Това са: производството на домашна керамика за всекидневна употреба, сложното металообработване — производството на оръдия на труда, инструменти и предмети за бита, ушиването на дрехи и обувки, изработването на материали за тях, изготвянето на накити за масова употреба и аксесоари за дрехи, приготвянето на хранителни продукти и изпичането на хляб, обслужването на преселниците и т. н. Тъкмо в тази група занаяти се наблюдавал най-активно процесът на нарастване на стоковото производство и тук се извършвал преход от работа предимно по поръчка към масово производство, ориентирано към пазара.

Разбира се, тази класификация е съвсем условна и едва ли е възможно да се очертае точна граница между двете групи занаяти. Освобождавайки се от веригите на феодална зависимост, майсторите преминавали към работа предимно по поръчка или за пазара. По същото време в манастирските метоси и във феодалните имения работели зависими майстори технитари, които упражнявали занаяти от нашата „втора“ група. Трудът им служел предимно за задоволяване на вътрешните потребности на феодалното стопанство. Но съдейки по откъслечните сведения и по аналогиите със съседните страни, може да се направи изводът, че и в България през XIII—XIV в. феодално зависимото занаятчийство се е развивало паралелно и в постоянно съперничество с производството за пазар. Все по-често зад откъслечните известия на писмените извори и системните археологически разкопки застава фигурата на свободния занаятчия, чийто труд зависел само от пазарната конюнктура. Характерен

пример в това отношение дава едно писмо от обширния архив с кореспонденция на охридския архиепископ от първата половина на XIII в. Димитър Хоматиан, където се споменава костурският грънчар Хрис, който не намерил за своята продукция пазар в родния си град и отишъл „на гурбет" в богатия Охрид[105].

Много важен и изключително дискусионен въпрос представлява проблемът за корпоративната организация на занаятите в българския град през XIII—XIV в. Отделни автори намират черти на занаятчийска корпорация в керамичното производство, „сграфито" в Търново, в изпичането на хляб в Несебър, в рударството и металургията в Западна България[106]. Нека да разгледаме писмените сведения, които се използуват при обосноваването на тази гледна точка. На първо място трябва да поставим съобщението на А. Барберius, че един от хората на Амадей VI Савойски закупил големи количества жито и сол и предал всичко това на „много пекари" (фурнаджии) (pluribus forneriis), за да приготвят хляб срещу заплащане[107]. Ще отбележим, че само по себе си сведението не споменава нито някакво сдружение, нито неговите длъжностни лица. Според нас и самият израз „много пекари" не съответствува на представите за единна професионална организация.

Второто често използувано сведение се съдържа в късния фалшификат Калиманова грамота, където се споменава Медният пазар в Средец[108]. Без да поставяме въпроса за достоверността на информацията, срещаща се в дадената част от документа, ще отбележим, че дори ако е съществувал специализиран пазар за продажба на медни изделия, този факт сам по себе си не дава основание за каквито и да било изводи, засягащи корпоративната организация на занаятчиите.

Единствените безспорни доказателства за наличието на корпоративно сдружение се отнасят до „саските" рударски общини в Западна България. Изцяло подкрепяме мнението, че тези данни не трябва да се абсолютизират и разпространяват върху средновековното рударство и металургия в България като цяло[109]. Оказвайки определено влияние върху социално-икономическото развитие на българските земи през XIV в., саската община с нейната строга регламентация на производствената дейност останала чуждо за тях явление и съществувала в условията на българската феодална държава сравнително малко време, разпространявайки се върху незначителна територия в сравнение с мащабите на цялата страна.

Някои автори виждат в знаците на майсторите върху изделията „сграфито" доказателство за корпоративна организация в грънчарския занаят. Но, както показват изследванията на масовия керамичен материал от разкопките в Търново и Варна, повечето клейма се обединяват в няколко големи групи, т. е. свидетелствуват за съществуването на няколко занаятчий-

ски работилници едновременно, маркирали своята продукция.

Обикновено медиевистите справедливо приемат за важен признак, свидетелствуващ за съществуването на наченки на занаятчийски корпорации, съсредоточаването на работилници от една специалност в рамките на отделен градски квартал[110]. Без да претендираме за пълно познаване на археологическия материал, ще отбележим, че между публикуваните данни няма безспорни свидетелства за съществуването на такива квартали. Обикновено се споменава т. нар. „металургичен квартал" в средновековния Червен. Запознаването ни с археологическия обект и непосредствените наблюдения не ни убедиха в съществуването на „многобройни работилници", за които пишат някои изследователи[111]. По-скоро тук се среща характерното за средновековния град изтегляне на пожароопасните обекти извън плътно застроената вътрешна територия.

Археологическите проучвания на големите градски центрове във Втората българска държава дават многобройни примери на съвместно съществуване на грънчарски, ковашки и други работилници в отделните градски квартали и, обратно, на работилници на майстори от една и съща професия, разхвърляни по целия град. Привлича вниманието и фактът, че в изворите няма известия за патроналните енорийски църкви на отделните занаятчийски специалности, около които обикновено се формирали занаятчийските корпорации в другите европейски страни, включително и в древна Русия.

Същевременно корпоративните принципи не били напълно чужди на българските градски занаяти от XIII—XIV в. Своеобразни занаятчийски сдружения представлявали строителните артели, в които влизали майстори от различни специалности и които се отличавали с изключителна подвижност не само в пределите на България, но и извън техните граници. Така например български строителен артел издигнал през 1392 г. т. нар. Черна църква в трансилванския град Брашов[112]. Традиционен момент в грънчарството в средновековните страни, например в Русия, било използуването на една пещ от няколко занаятчии за изпичане на тяхната продукция[113]. Наченки на професионални сдружения могат да бъдат открити в такива специфични отрасли като създаването на книги и изографисването на църкви. Но всички цитирани данни не дават основание да твърдим, че корпоративната организация била разпространена сред българските градски занаяти през XIII—XIV в. Дори отчитайки общата оскъдица на изворите за социално-икономическите отношения в България през XIII—XIV в., изглежда доста характерно пълното отсъствие на каквито и да е преки свидетелства за занаятчийски сдружения в рамките на целия комплекс отрасли в градовете на Втората българска държава. Действително, както пише акад. Б. А. Рибаков, първичните занаятчийски корпорации „били способни да съществуват няколко столе-

тия, без да оставят поне един писмен документ, тъй като дейността им се определяла от обикновеното право“[114]. В средновековна България не са отбелязани характерните външни признаци на такива корпорации като „братските“ пиршества, патроналните църкви на една или друга професия, „шедьоврите“ с подписите на майсторите като свидетелство за високата им професионална квалификация. Няма сведения и за най-важните вътрешни елементи на занаятчийската корпорация: наличието на цеховата йерархия или на нейните основни звена, системата на контролиране на производството, уеднаквяване и пласиране на продукцията и др. Заслужава да се подчертае, че цеховата терминология от по-късния, османски период е изградена почти изцяло върху тюрко-арабска езикова основа и за разлика от останалите области на ранноосманската социално-икономическа терминология почти не включва думи от български произход.

Всички отбелязани по-горе моменти са свидетелства за отсъствието на корпоративна организация на занаятчийското производство в българския град през XIII—XIV в., което напълно се съгласува с нашите представи за степента и тенденциите на неговото развитие.

Като цяло данните за развитието на занаятите в българския град през XIII—XIV в. говорят за тяхната значителна роля в градския социално-икономически живот. Различните отрасли достигат висока степен на специализация. Според акад. Д. Ангелов списъкът на занаятчийските специалности в градовете от Втората българска държава наброявал от 30 до 50 професии[115]. Известната по открития археологически материал продукция на занаятчийските работилници показва признаци на масово производство, което от своя страна говори за нарастващата стоковост на производството. Разширява се и кръгът на потребителите. Изделията на грънчарите, златарите, оръжейниците и други майстори били предназначени както за представителите на господствуващата класа, така също и за по-широките слоеве градско и селско население.

Както ще посочим по-нататък, отличителна черта, която определя някои важни моменти в развитието на градското занаятчийско производство, било наличието на силно развито селско занаятчийство, в известна степен свързано със стоковото производство. Това обстоятелство до определена степен стеснявало пазара на градското занаятчийско производство, като го ориентирало преди всичко към задоволяване на потребностите на самия град. Наред с производството на феодално зависимите занаятчии нуждите на господствуващата класа се задоволявали и от широкия внос на чуждестранни изделия. Всичко това се отразявало върху развитието на градското занаятчийско производство и в качествено, и в социално отношение. То не било регламентирано от централната власт и не достиг-

нало корпоративните форми на организация, които в другите страни спомогнали за оптимално пласиране на продукцията. Според нас тези черти били специфични за развитието на занаятите в българския град през XIII—XIV в. Същевременно тъкмо занаятчийското производство наред с търговската дейност определяло социално-икономическия облик на града.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Вж. *Николова, Я.* Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. — В: Царевград Търнов. Дворец на българските царе през Втората Българска държава. С., 1974.

[2] *Grabar, A.* La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 195; Album, pl. XXX.

[3] Икономиката на България до социалистическата революция. Т. I. С., 1969, с. 118.

[4] *Горина, Л. В.* Материалы дневника Антона Барбери... с. 244—245, пар. 400.

[5] *Рашев, Р.* Два железни меча от музея в Преслав. — ИНМШ, 1972. Т. V, с. 77—80; И. Щерев отрича производството на мечове в България. Вж. неговата публикация: Към въпроса за мечовете в средновековна България. — Археология, 1975, № 2.

[6] Вж. *Сметанин, В. А.* Особенности городского ремесла в Византии и восстание наемных рабочих в Константинополе в 1372—1373 гг. — Средневековый город, 1981, № 6, с. 134—135.

[7] *Valenciennes, H.* Histoire de l'empereur Henri. Paris, 1948, p. 41; Законски споменици српских држава средњего века. Београд, 1912, с. 170, 179.

[8] *Ангелов, Н.* Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XII—XIV в. — ИОМВТ, 1972. Т. 5, с. 52—58; *Димова, В.* Средновековният град Червен, с. 14.

[9] *Маргос, А.* Старобългарските надписи при с. Калугерица. — В: Плиска — Преслав. С., 1979, с. 195.

[10] *Попов, А.* За социално-икономическия облик на Търновград през XII—XIV в. — В: Българският средновековен град, с. 155; *Димова, В.* Средновековният град Червен, с. 14; *Георгиева, С., Д. Бучински.* Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 32—33.

[11] *Станчева, М.* Нови данни за средновековното златарство в София. — ИАИ, 1970, Т. XXXII; *Атанасова, Й.* Средновековните накити от Видинско. — ИМСЗБ, 1977, Т. I; *Бобчеви, Л.* Икономическо развитие на Калнакра (по археологически данни). — В: Средновековният български град, с. 303; *Сестримска, М.* Развитието на някои занаяти във Велбъжд. — Средновековният български град, с. 356.

[12] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 244, пар. 391.

[13] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II. С., 1944, с. 276, 291; *Петров, П., Г. Гюзелев.* Христоматия по история на България. Т. II. Същинско средновековие (краят на XII—XIV в.). С., 1978, с. 300, 424.

[14] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 244, пар. 391.

[15] *Георгиева, С., Д. Бучински.* Старото златарство във Враца, с. 32—33.

[16] *Николова, Я.* Домашният бит и въоръжението... с. 196—197.

[17] *Николова, Я.* Домашният бит и въоръжението... с. 222—223; *Сестримска, М.* Развитието на някои занаяти... с. 356; *Дишев, П.* Археологически находки. — В: Боженишки Урвич. С., 1979, с. 27—29.

[18] Вж. *Димитрова-Чудилова, С.* Българската средновековна нумизматика — история на проучванията. — ПИД, 1981. Т. III, с. 119—129.

[19] *Мушмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924.

[20] *Bancilă, I.* Din numismatica lui Joan Stracimir. — SCN, 1958, № 2.

[21] *Metcalf, D. M.* Coinage in the Balkans (820—1355). — Chicago, 1960.

[22] *Димитрова-Чудилова, С.* Фалшивите български монети от XIV в. — Археология, 1977, № 3; Отново за фалшивите монети в Силистра. — Векове, 1981, № 6.

[23] Вж. *Джонов, Б.* Заседването на сасите на Балканите в светлината на хрисовулите на българските владетели. — В: Българо-германски отношения и връзки. Т. III, С., 1981.

[24] *Anonymi* Descriptio Europae Orientalis, ed. O. Górka. Cracoviae, 1916, p. 38—40.

[25] *Петров, П.* Сонмировичи — български болярски род... с. 17.

[26] *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 68; ИБИ. Т. XIII, с. 118.

[27] *Радојчић, Н.* Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревича. Београд, 1962, с. XXV—XXVI.

[28] *Максимов, Е.* Старото рударство и металургия в Чипровци. — В: Чипровци. 1688—1968. С., 1971, с. 136.

[29] *Сестримска, М.* Развитието на някои занаяти... с. 354.

[30] Вж. *Колчин, Б. А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — МИА СССР, 1953. Т. XXXII.

[31] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 77—79.

[32] *Колчин, Б. А.* Черная металлургия и металлообработка... с. 26.

[33] ИБИ. Т. XIII, с. 118.

[34] Nicetae Choniatae Historia, rec. I. Bekker. Bonnae, 1835, p. 273.

[35] *Чангова, Й.* Към проучване на сграфито керамиката в България (XII—XIV в.). — Археология, 1962, № 2; *Антонова, В.* Трапезна глазирана керамика със сграфито украса (XII—XIV в.) от средновековния Шумен (предварителен обзор). — ГМСБ, 1977. Т. III; *Бобчева, Л.* Сграфито керамика от Калиакра. — ИНМВ, 1979. Т. XV.

[36] *Георгиева, С.* Керамиката от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. Т. II.

[37] *Кузев, А.* Археологически данни за производството на сграфито керамиката във Варна през XIII—XIV в. — ИНМВ, 1975. Т. XI; *Георгиева, С.* Керамиката от двореца... с. 12.

[38] *Кузев, А.* Археологически данни за производството... с. 156—157; *Георгиева, С.* Керамиката на двореца... с. 50—56.

[39] *Станчева, М.* Средновековна сграфито керамика от София. — В: Сердика. Т. I. С., 1964, с. 184—185.

[40] *Алексиев, Й.* Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. — В: Търновската книжовна школа. Т. II. Ученици и последователи на Евтимий Търновски, с. 443—450; *Кузев, А.* Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. — ИНМВ, 1974. Т. X.

[41] *Георгиева, С.* Керамиката от двореца... с. 65—66; *Кузев, А.* Средновековна сграфито керамика... с. 162—163; *Попов, А.* Монограми на българските царе. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на професор Иван Дуйчев. С., 1980, с. 181.

[42] *Кузев, А.* Средновековна сграфито керамика... с. 162—163.

[43] *Алексиев, Й.* Сграфито керамика с монограми... с. 447—448.

[44] *Георгиева, С.* Керамиката от двореца... с. 142—143.

[45] *Овчаров, Т.* Строителни материали и строителна техника в средновековния Търновград (XII—XIV в.). — В: Средновековният български град, с. 191—192.

[46] *Vâlov, V.* Production du verre dans la capitale médievale bulgare Veliko Târnovo de la fin du XIV siècles. — In: Средновековно стакло на Балкану (V—XV в.). Београд, 1975, с. 134.

[47] *Овчаров, Т.* Строителни материали... с. 191—192.

[48] *Квинто, Л.* Средновековни тухли с клейма и знаци от църквата „Св. Димитър" във Велико Търново. — Археология, 1978, № 2.

[49] *Кондов, Н.* Селското занаятчийство в областта на Долна Струма през първата половина на XIV в. — ЗРВИ, 1964. Т. VIII, ч. II, с. 191—199; *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 169, § 43.

[50] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 209.

[51] *Станчева, М.* Към изучаването на средновековната жилищна архитекту-

ра. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава, с. 274—281.
[82] *Рудаков, А. П.* Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. М., 1917, с. 141—142.
[83] *Кодов, Х.* Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969, с. 46.
[84] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 235—236.
[85] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 244—245, § 400.
[86] История на българското изобразително изкуство. Т. I. С., 1976, с. 203.
[87] *Мавродинов, Н.* Старобългарско изкуство. С., 1945, с. 166—167.
[88] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 238, § 324; с. 245, § 401, 402, 409; с. 247, § 429.
[89] ИБИ. Т. XIII, с. 55, 57, 77—79.
[90] *Pegolotti, F. B.* Pratica della mercatura, ed. A. Evans. — Cambridge — Mass., 1936, p. 298.
[91] Вж. *Сакъзов, И.* Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. — ГСУЮФ, 1935. Т. XXX, кн. 7.
[92] *Ангелов, Н.* Средновековен некропол в Търново. — ИОМВТ, 1962, № 1.
[93] *Грабар, А.* Боянската църква. С., 1978, табл. XXIV.
[94] Nicetae Choniatae. Historia, p. 614.
[95] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 235, § 43; с. 242, § 366, 393; с. 247, § 429.
[96] Пак там, с. 238, § 324; с. 240, § 345.
[97] Пак там, с. 235, §46; с. 238, § 322; с. 249, § 463.
[98] *Писарев, А.* Още за новооткрития занаятчийски квартал на хълма Царевец. — В: Средновековният български град, с. 199.
[99] Documenta Romaniae Historica, seria „B". Tara Românească, v. I (1247—1500). Bucureşti, 1966, p. 77.
[100] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 91—92.
[101] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 245, § 403.
[102] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 276, 279—280; Пергаменные рукописи БАН СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI вв. М., 1976, с. 96.
[103] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 351—352.
[104] Вж. *Гюзелев, В.* Духовната култура на средновековна България през XIII—XIV в. — В: Теория и практика на обучението по история, кн. 2, С., 1977, с. 202—216.
[105] *Коцева, Е.* Александрийско-поп Герасимовото писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. — Старобългарската литература, 1971, № 1.
[106] *Джурова, А.* Писмовни материали и инструменти за писане. — ПИД, 1981. Т. III.
[107] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 237.
[108] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 239, § 34.
[109] *Гюзелев, В.* Нови документи за търговията на генуезците... с. 189 и сл.
[110] *Маслев, С.* Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново от XIV в. — Археология, 1967, № 2, с. 13.
[111] *Ангелов, П.* Средновековният град Търново според изворите от XIII—XIV в. и досегашните археологически разкопки. — ИОМВТ, 1964. Т. II, с. 12.
[112] *Русев, П. и др.* Похвално слово... с. 191.
[113] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 36.
[114] *Цонев, С.* Стоковото производство във феодална България. — ИПр., 1954, № 5.
[115] *Лишев, С.* За стоковото производство в средновековна България. С, 1957.
[116] *Коларов, Хр.* Към въпроса за външнотърговските връзки на България през XII—XIV в. — Трудове на ВТУ, 1973. Т. VIII, № 2.
[117] *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1931, с. 611.
[118] Законски споменици српских држава... с. 422.
[119] ИБИ. Т. XIII, с. 77—79.

[90] Цит. по: *Русев, П.* Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983, с. 233.
[91] *Попов, А.* За социално-икономическия облик... с. 155; *Димова, В.* Средновековният град Червен, с. 14; *Антонова, В.* Трапезна глазирана керамика... с. 52.
[92] *Петров, П.* Някои проблеми на средновековния български град, с. 18.
[93] *Тихомиров, М. Н.* Древнерусские города. М., 1956, с. 74.
[94] *Янин, В. Л., Б. А. Колчин.* Итоги и перспективы новгородской археологии. — В: Археологическое изучение Новгорода. М., 1978, с. 37—38.
[95] *Колчин, Б. А.* Ремесло и ремесленники Древнего Новгорода — В: La formation et le développement des métiers au Moyen Âge (V—XIV s.). Budapest, 1977, p. 45.
[96] *Георгиева, С., Д. Бучински.* Старото златарство... с. 32.
[97] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. I, с. 73.
[98] *Алмазов, А.* Тайная исповедь в православной церкви. Опыт внешней истории. Т. III. Одесса, 1894, с. 92.
[99] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 179—185.
[100] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 247, § 429.
[101] *Славчев, П.* Сградостроителство и градоустройство в средновековно Търново. — ГМСБ, 1978. Т. IV, с. 38—40.
[102] *Рабинович, М. Г.* Очерки этнографии... с. 40.
[103] *Станчева, М.* Средновековна сграфито керамика... с. 184—185.
[104] *Тихомиров, М. Н.* Древнерусские города... с. 70.
[105] *Снегаров, И.* История на Охридската архиепископия от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. Т. I. С., 1924, с. 259.
[106] *Попов, А.* За социално-икономическия облик... с. 157; *Георгиева, С.* Керамиката от двореца... с. 53—56; *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 97—98; *Горина, Л. В.* Города болгарского Причерноморья в середине XIV в. ... с. 75—76.
[107] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 235, § 46.
[108] *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 606.
[109] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 97.
[110] *Рыбаков, Б. А.* Ремесло Древней Руси. М.—Л., 1948, с. 737—738.
[111] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 78—79.
[112] *Велики, К.* Емигриране на българи във Влахия, Молдавия и Трансилвания от края на XIV до средата на XVI в. — ИПр., 1975, № 5, с. 80.
[113] *Рыбаков, Б. А.* Ремесло Древней Руси, с. 512.
[114] Пак там, с. 738.
[115] *Ангелов, Д.* Към въпроса за средновековния български град, с. 15; Икономиката на България... Т. I, с. 122.

ТЪРГОВИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ГРАД ПРЕЗ XIII–XIV В.

Развитието на градското стоково производство и пазарната търговия, укрепването на външнотърговските връзки и на контактите на градските пазари със селския хинтерланд характеризират стопанската дейност на градовете от Втората българска държава.

Център на икономическия живот в града бил пазарът. Развитието му се обуславяло преди всичко от разрастването на самите градове, съпроводено с повишено търсене на хранителни продукти, предмети за ежедневния бит, инструменти, оръдия на труда и други занаятчийски изделия. Определена роля на градския пазар играели и внесените от чужбина стоки. Според нас въпросите, изясняващи търговията на пазара, асортимента на продаваните стоки, социалния състав на продавачите и купувачите, имат голямо значение за решаване на проблемите, свързани със стопанския облик на българските градове през интересуващата ни епоха.

Още през X в. в българските извори се срещат сведения за градските пазари. Така например Презвитер Козма в своята „Беседа“ поучава монасите как да се държат „вь граде ли на торзе“[1]. Данни за градския пазар в Анхиало намираме във византийското житие на Кирил Филеот (XI в.), в което се разказва, че светецът продавал там калимавки и купувал пшеница[2]. Разностранни сведения за пазарите в българските градове през XII в. съдържат съчиненията на хронистите от Третия кръстоносен поход и писмата на византийския чиновник Григорий Антиох[3]. Трябва да се отбележи, че между стоките, които се изброяват в тези извори, като правило преобладават хранителните стоки.

За съжаление сведенията за градските пазари в България през XIII—XIV в. са много оскъдни. Съхранило се е описанието на градския пазар в Търново в цитираното вече Надгробно слово за митрополит Киприан: „... не затворена убо беша купцем продавница, пометаху же ся по торжищу продаемая“[4]. От него черпим интересни сведения за наличието на постоянни занаятчийски дюкяни — „продавници“, и на „тържище“, където изделията се продават от ръка на ръка. По-подробна информация за градските пазари в черноморските градове се съдържа в книгата на А. Барберинус, в която се споменават

следните стоки: хранителни продукти, занаятчийски изделия и явно вносни артикули: вино и хляб, облекла и обувки, лекарства, катинари, гвоздеи, сол и др.

Описание на покупко-продажба срещаме в приписката към Болонския псалтир от XIII в. „Тази книга купих от граматика Теодор от Равне и дадох аз, грешният йеромонах Даниил, обиците на своята попадия, позлатени, и два перпера сред града Битоля“[5]. Както се вижда, наред с използуването на пари на пазара продължавала да присъствува и размяната на една стока срещу друга.

Сведенията за правния режим на пазарите през XIII—XIV в. са оскъдни и се съдържат предимно в грамотите на българските царе и самостоятелните феодални владетели. Така във Виргинската грамота и други законодателни актове се споменават таксите, взимани на пазара в полза на царя, светския или духовния феодал[6]. Протосевастът Хрельо, един от най-едрите владетели в югозападните български земи в началото на XIV в., предал на Хилендарския манастир доходите от пазара в град Щип[7]. Има данни за предоставянето понякога на манастирите на определена част от градските пазарни такси, например данъка върху виното[8], или се отделяли парични суми, размерът на които не зависел от доходите на пазара[9]. Във вече споменатата фалшифицирана Калиманова грамота се говори за предоставянето на манастира на част от търговските помещения на пазара очевидно за продажба на собствена продукция или за даване под наем[10].

Смятаме, че е възможно да се направят някои паралели между правния режим на българските пазари през XIII—XIV в. и ранноосманското търговско законодателство от XV—XVI в., което е добре отразено в изворите. Според предаденото от ранноосманския хронист Ашик паша Заде легендарно сведение по времето на първите османски емири пазарните такси са липсвали[11], т. е. впоследствие те са били заимствувани от порано съществуващата практика. С мита били облагани всички стоки, докарвани в града отвън и продавани на местния пазар. През XV—XVI в. основната единица за облагане с мито бил конският товар, т. е. партидите стока, постъпващи на пазара, били като цяло неголеми[12]. Последното наблюдение, особено ако го сравним с данните за пазарите през XII в., навежда на мисълта, че главната роля на градските пазари в България през XIII—XIV в. е принадлежала на дребните производители — селяни и занаятчии. Но преди да са открити достоверни сведения за предосманския период, въпросът не може да се смята за окончателно решен.

Както показват относително многобройните договори, дарствени грамоти, търговски документи на италианските градове републики и Дубровник, чуждестранните търговци и техните посредници играели значителна роля на българските па-

зари. Интересите им били насочени преди всичко към търговията с жито. Без да се спираме специално на въпроса за износа на зърно от българските земи, ще отбележим, че относителната стабилност и значителните размери на житния експорт изисквали постоянно наличие на големи количества жито на пазарите и в складовете на дунавските и черноморските градове. Редица сведения недвусмислено посочват, че в много случаи продавачи на зърнени храни били феодалите и дори самите търновски господари. Така например в един документ от Дубровник (1362 г.) се споменава търговецът Петручио ди Барлето, който бил търговски посредник на цар Иван-Александър и продавал в Дубровник българско жито, като закупувал стоки за нуждите на царския двор без мито, използувайки специална привилегия, гласувана от Големия съвет[13].

Крупни търговски операции със зърнени храни извършвал с помощта на посредници несебърският кастрофилакт Калояч. През 1361 г. чрез посредници той закупил в Килия жито, изглежда, за по-нататъшна препродажба. По време на похода на Амадей VI Савойски през 1366 г. Калоян изплатил по-голяма част от определената му контрибуция от 2000 перпери със зърнени храни[14]. Вероятно в Несебър се е намирал и складът за зърнени храни на предприемчивия кастрофилакт.

За това, че продажбата на зърнени храни на чужденци била разпространена дейност сред българската аристокрация, свидетелствува и една от клаузите на договора на добруджанския деспот Иванко с Генуа от 1387 г., която забранява износа на жито през гладните години[15]. Разнообразните стоки, безмитно внасяни срещу зърнени храни — злато, перли, скъпоценности и др., — също посочват активното участие на феодалния елит в тази търговия.

Следователно на пазарите в българските градове през XIII—XIV в. присъствували дребните производители занаятчии, селяните, професионалните български търговци, посредниците на феодалната аристокрация. Оскъдността на изворовите данни не позволява обаче да се съди със сигурност за структурата на пазарната търговия. Както справедливо отбелязва Л. В. Горина, нямаме сведения за предимството или още по-малко за господството на феодалните владетели на градския пазар; наред с продукцията на едрото феодално стопанство тук се продавали и стоки, създадени с труда на дребните производители — селяни и занаятчии[16].

Градският пазар бил най-важното свързващо звено в системата „град — селска околност — село“. Интересен и важен е въпросът за характера на тези връзки. Обикновено прилаганата към градските пазари схема, според която занаятчийските градски стоки се разменяли срещу селскостопански продукти, трудно може да бъде използувана в нашия случай. Пого ре ние отбелязахме, че в българските градове през XIII—

XIV в. съществувало значително селскостопанско производство. Беше подчертано и обстоятелството, че по-голяма част от продукцията, произвеждана в масови количества от градските занаятчии, била предназначена за нуждите на самото градско население. Затова трябва да обърнем внимание и на развитието на занаятите и търговията в селото.

През разглеждания период занаятите в селата били традиционно добре развити както в България, така и в съседните страни на Балканския полуостров. В. А. Сметанин изброява във Византия през XIV—XV в. наред с 88 градски занаятчийски професии и 55 селски[17]. Според друг изследовател, Н. Кондов, в селата по долното течение на р. Струма, където живеело българско население, през първата половина на XIV в. съществували 28 занаятчийски специалности, които били свързани както с примитивното, първично обработване на суровини (катранджийство, въглищарство) или с преработването на селскостопанска продукция (кожарство, кожухарство, предачество, тъкачество, масларство, мелничарство), така и с обработката на метали, глина и дърво (ковачество, обработка на мед, грънчарство, бъчварство, производство на тухли и керемиди). Споменава се построяването на лодки и талиги. Трябва да се отбележи, че в дадения район селското занаятчийско производство достигнало до значително ниво при изготвяне на предназначените за пазара стоки и силно зависело от пазарната конюнктура. Като доказателство могат да бъдат приведени сведенията за силните колебания в процента на населението, което се занимавало по селата с различни занаяти през отделните години. Те могат да се проследят по материала от типиките на атонските манастири почти за цялата първа половина на XIV в. Описите на стопанствата на отделните занаятчии говорят, че значителна част от тези стопанства не произвеждали дори и минималното количество селскостопански продукти и постепенно се откъсвали от земеделието[18]. Аналогично било и положението в съседна Сърбия, където в селата процъфтявали редица занаяти[19].

В северните български земи селското занаятчийство също било силно развито. Най-богати сведения за него могат да се намерят в ранноосманските документи от XV—XVI в. Според тях значително количество селски занаятчии, макар и приписани към селските тимари, живеели в града, а друга част, преди всичко ковачи и грънчари, постоянно пребивавали в селата. Данни за селското занаятчийство са се запазили и в топонимията, отразена в турските дефтери. Те са особено важни, тъй като по най-непосредствен начин предават доосманската традиция. Регистрите на тимарите във Видинския и Никополския санджак от средата на XV в. са запазили следните имена на села, свързани със занаятчийски поминък на населението. С добива и обработката на метали били свързани селата: Са-

си (Видински санджак), с. Железна (Никополски санджак), Железник и Железовци (Видински санджак), Рудар (Никополски санджак), Рудари (Видинско), Радичков Самоков, Вълков Самоков и Сръбски Самоков[20]. Към тези села може да се отнесе и село Студена (Софийско), където в средата на XVI в. имало 12 пещи за топене на желязо, снабдени със самокови, с които се изработвали гвоздеи[21]. Срещат се и селищни имена, свързани с грънчарството и ковачеството: Грънчар, Грънчарци (Видинско), Ковач, Ковачевица (Видинско), Ковач, Ковачевец (близо до Попово), Ковачевци (близо до Самоков)[22]. В Софийско и Видинско имало села с еднакви имена Гайтанци и Гайтан, населението на които, изглежда, било свързано с изработването на гайтани — традиционен елемент в българските народни носии. Съществувало и село Дърводелци[23]. Допълнително потвърждение, че данните на топонимията действително отразяват доосманската действителност, е фактът, че редица селища със „занаятчийски" имена по време на съставянето на регистрите били „мездри", т. е. запустели и изоставени села[24].

В повечето случаи занаятите на жителите от тези села се определяли от близостта им до удобни за разработване находища на метални руди или глина. Те снабдявали със занаятчийска продукция селищата от близката околност и в отделни, известни случаи давали част от нея като феодална рента на светския владетел или на манастира. Приведеният по-горе пример за с. Саси се подкрепя с аналогии от първата половина на XIV в. по долината на Долна Струма, където селата принадлежали на атонските манастири и отдавали като феодална рента част от своята продукция[25].

Следователно за развитието и задълбочаването на производството на стоки при селското занаятчийство говорят както паралелите със средна Византия, особено сравнявайки материала за района на Долна Струма, така и местните данни. Самото съществуване на специализирани занаятчийски селища вече е аргумент, който потвърждава стоковия характер на селските занаяти. Разбира се, трябва да се отчита и фактът, че степента на зависимост на различните занаяти от пазара не била еднаква. Впечатлява обемът на металургичното производство от селата Саси и Студена. Документите от по-късно време — търговските закони за пазарите в градовете в българските земи от средата на XVI в. — споменават, че селските жители редовно изнасяли на градските пазари богат асортимент занаятчийска продукция: керемиди, кече, вълнена прежда и изделия от вълна, мебели, талиги, неголеми лодки — ладии и др.[26]. Отчитайки присъщия на средновековното стопанство консерватизъм, тези данни могат да служат като допълнителен аргумент в полза на извода, че нарастването на стоковото производство при занаятите било характерно не само

за града, но и за селото. Развитието на селските занаяти до голяма степен стеснявало сферата на пласиране на градската занаятчийска продукция.

Тясно свързано с развитието на селските занаяти било разпространяването на локални селски търгове и панаири. Сведения за тях се срещат в Дубровнишката и Виргинската грамота. В договора на Михаил II Асен с Дубровник през 1253 г. се споменават „търговски села" — центрове на селски търгове[27]. Следи от тяхното съществуване са се запазили и в топонимията. В регистрите на Видинския санджак от средата на XV в. се споменават три села с име „Търговище"[28]. Поради липса на други сведения ние не можем да определим степента на проникване и употреба на пари при селската търговия. Възможно е през XIII—XIV в. селските търгове да са представлявали предимно места за размяна на селскостопанска продукция срещу занаятчийски изделия. Наличието на многобройни селски търгове и панаири свидетелствува за изграждането през този период в българските земи на различни по обем и значение центрове за продажба и размяна на селскостопанска и занаятчийска продукция, които обединявали неголеми селски райони. Това обстоятелство не могло да не влияе върху развитието на градските пазари и оформянето на сферата, в която се разпростирало тяхното икономическо въздействие.

Разпространението на паричната рента в българските земи е още един важен фактор, свързан с развитието на пазарите. За съжаление все още не е възможно да се изкаже аргументирано мнение за съотношението на натуралната, отработъчната и паричната рента в България през XIII—XIV в. поради крайната оскъдност на изворовите данни. Във всеки случай, както предполагат изследователите, комутацията на рентата и преходът към парична форма на държавни данъци, които са познати още през XI—XII в., продължавали да се развиват и в епохата на Втората българска държава[29]. Иначе трудно би могло да се обясни налагането, сравнително бързо, на османската фискална система в българските земи, значително място в която заемали паричните такси. Съществуването на парична рента само по себе си вече е доказателство за дълбоко проникване на стоково-паричните отношения в българската действителност. Тя стимулирала и укрепвала връзките на селското стопанство с пазара. Необходимостта да се търси пласиране на част от селскостопанската продукция, да се получават пари за заплащане на данъци и феодална рента подтиквало селянина към поддържане на постоянни контакти с пазара.

На местните търгове и панаири селският жител можел да задоволи своите най-прости и насъщни потребности — да се снабди с необходимите оръдия на труда, със сол и други де-

фицитни стоки. Съдейки по археологическите находки, там проникнали и градски занаятчийски изделия — накити и керамика. На местните пазари попадали и посредници на чуждестрани търговци, които закупували восък, зърнени храни, кожи и др. Свидетелство за това са честите находки в селските местности от чужди сребърни и медни монети предимно от венециански произход[30].

Както отбелязват в своите изследвания С. Цонев, С. Лишев, И. Йорданов, многобройните монетни находки от XIII—XIV в. представляват едно от най-убедителните доказателства за широкото развитие на стоково-паричните отношения във Втората българска държава. Стойността на повечето колективни монетни находки не е висока, което говори, че техните притежатели са били дребни производители, получили пари от продажбата на произведенията на труда си на пазара, които те заривали впоследствие по една или друга причина. Много важен е изводът на С. Лишев, че за XIII—XIV в. е характерно формирането на обширни райони, гравитиращи към крупните градски центрове, в които била съсредоточена най-интензивната монетна циркулация[31]. Интересно е направеното от И. Йорданов изследване, което за съжаление обхваща периода до 1261 г., когато разглежданите от нас процеси се намират в начален етап на развитие, но и неговите наблюдения водят до сходни изводи[32].

Според нас ролята на градските пазари в България през XIII—XIV в. може да се разглежда по два начина. Първо, градският пазар представлявал най-важният елемент в стопанския живот на самия град. Обслужвайки силно диференцираното по социалнокласов състав градско население, той бил център за продажба на селскостопански продукти, хранителни стоки и занаятчийски произведения както произведени в самия град, така и внесени отвън, т. е. регулирал обмена в самия град. Второ, като център, към който гравитирала в икономическо отношение околността и с който били свързани многобройните селски търгове и панаири, пазарът играел важна роля в осъществяване на връзката между града и селския хинтерланд. Тук в крайна сметка се стичали и се концентрирали за износ в чужбина селскостопанските продукти, оттук идвала и основната част от парите, необходими на селяните и гражданите за заплащане на данъци и ренти, тук се продавали чуждестранни стоки, които привличали феодалната аристокрация и градския елит.

Засега обаче нивото на изследване на проблема и ограничеността на изворовия материал не дават възможност да се даде окончателен отговор на въпроса за степента на развитие на стоково-паричните отношения и за етапите на процеса. Като цяло може със сигурност да се твърди, че в България през XIII—XIV в. градът играел значителна роля в развитието на

стоково-паричните отношения не само благодарение на своята собствена занаятчийска продукция и дейността на градския пазар, но и за сметка на въвличането на широката селска околност — от собствените, занимаващи се със селскостопанска дейност предградия до отделните села — в сферата на стоковото производство. Процесът на развитие на стоково-паричните отношения до известна степен се стимулирал от наличието на паричната рента, която подтиквала селяните към търсене на пазар за част от селскостопанската им продукция. Известна роля играело и закупуването на зърнени храни в големи количества, практикувано от чуждестранните търговци чрез посредници. Трябва да се има предвид обаче, че всички процеси протичали в обстановката на феодално надмощие и произвол, в обстановка на общо господство на натуралното стопанство и икономическо самоуправление на отделните териториални единици — от феодалното имение до самостоятелното деспотство или цялото наместничество —хората.

Същевременно, както ни се струва, противопоставянето на селото на града, което било характерно за развития западноевропейски феодализъм, в българските земи, както и на Балканите като цяло, съществувало в много по-меки форми. От една страна, градът продължавал да е център на селскостопанска продукция и включвал в своя състав земеделски предградия, съединявайки се по-плътно със селската околност. От друга страна, относително високата степен на развитие на селското занаятчийско производство и широкото разпространение на местните търгове и панаири, които не били свързани със селища от градски тип, до известна степен стеснявали сферата на икономическо влияние на града и правели това влияние по-опосредствено.

Към разглежданите по-горе проблеми плътно се доближава и въпросът за формирането на вътрешните търговски връзки. Наред със социално-икономическите фактори върху този процес оказало силно влияние съществуването на традиционната, получена в наследство от римските времена разклонена система от комуникации. Основните участъци от римовизантийската военна пътна мрежа продължавали да функционират и през XIII—XIV в., за което има редица писмени сведения. Преди всичко трябва да се споменат различните пътни такси — мостнина, броднина, такса за преминаване през клисура, неизбежното в условията на феодален сепаратизъм гранично мито, които намерили отражение в Дубровнишката и Рилската грамота[33].

Основната съобщителна пътна мрежа в българските земи през XIII—XIV в. представлява обект на специални изследвания в трудовете на К. Иречек, В. Ганев, В. Бешевлиев, Д. Ангелов, А. Попов, К. Гагова[34] и други учени. Без да разглеждаме подробно този въпрос, ще отбележим, че най-важните тър-

говски артерии представлявали части от големите трансбалкански комуникации — Военния път от Белград до Цариград през Средец, Пловдив и Одрин, разклоненията му към Солун, пътищата от Дубровник към вътрешността на Балканския полуостров. Още един път с голямо международно значение минавал край Дунав и свързвал западноевропейските градове с Черноморското крайбрежие, а друга комуникация съединявала черноморските градове. Активно използувани пътища свързвали балканските проходи с дунавските бродове и продължавали във Влахия, Молдова и Трансилвания. Пътната мрежа вървяла от черноморските пристанища към вътрешността на страната, успоредно на Балкана и неговите разклонения. Като транспортна артерия се използувал Дунав, който след Железната врата бил спокойна и удобна за корабоплаване река.

До известна степен търговската активност на един или друг път може да се проследи по монетните находки. Най-голям брой единични и масови находки са свързани със селищата от градски тип, които били разположени по течението на Дунав, а така също по продължение на пътищата, свързващи р. Дунав с балканските проходи — Бдинския, Никополския, Червенския, Свищовския и др. Богат е и нумизматичният материал, който се отнася до градовете, намиращи се по Военния път от Белград до Цариград. Изхождайки от данните на монетните находки, можем да отбележим високата активност на пътната мрежа в Северозточна България, свързваща големите градове Търново, Шумен, Преслав с Дунав, черноморските градове и балканските проходи.

Търговската активност на комуникационната мрежа в българските земи през XIII—XIV в. до голяма степен зависела от тяхната транзитна роля в международната търговия. Що се отнася до изграждането на стабилна мрежа за търговски контакти между отделните области на България, то тази важна предпоставка за създаването на общ за цялата страна пазар не би могла, да съществува през изследвания период по силата на редица обективни исторически закономерности. Етапът на феодална децентрализация, изживян от българския феодализъм през XIII—XIV в., се характеризирал с неустойчиви, дори епизодични контакти между отделните области. В същото време неправилно е да се отрича изцяло наличието на такива контакти, както правят някои автори[35].

Необходимостта от вътрешни търговски връзки се определяла и от силния недостиг на някои важни стоки в българските земи. Като пример може да се посочи солта. Този жизнено необходим продукт бил изключително дефицитен на Балканите. В България солта се добивала чрез изпаряване на морската вода в солниците край Анхиало и други места по Черноморското крайбрежие, но задоволяването на основните

потребности ставало чрез внос на сол от Влахия и Трансилвания. Търговията със сол имала голямо значение в общия комплекс от търговски връзки на България. Постъпвайки в страната само през някои гранични пунктове, солта след това се разпращала до най-отдалечените й краища. Дефицитна и широко търсена стока била и дунавската солена риба[36]. За оживените вътрешноикономически връзки оказвал влияние и износът на зърнени храни от вътрешността на българските земи през дунавските и черноморските пристанища.

Важен и, както изглежда, най-добре проучен е въпросът за икономическото развитие на българския град през XIII—XIV в. във връзка с участието му в международната търговия. Този аспект от градския живот сравнително подробно е осветен от изворовия материал, който позволява да се проследят основните насоки, структурата и динамиката в развитието на търговските връзки на българските градове, преди всичко дунавските и черноморските, с Дубровник, Венеция и Генуа през XIII—XIV в. Няма да повтаряме резултатите от детайлните изследвания на И. Сакъзов, С. Лишев, П. Петров, В. Гюзелев, Хр. Коларов и други учени, а ще се спрем само върху някои моменти, които ни се струват спорни или недостатъчно разработени.

Преди всичко трябва да се обърне внимание на въпроса за влиянието на външнотърговските връзки върху развитието на българските градове, които били центрове за транзитна международна търговия и за износ на селскостопанска продукция през XIII—XIV в.

В продължение на много столетия източната част на Балканския полуостров наред със земите край Северното Черноморие играела роля на житница за Гърция, Мала Азия, Далмация и Южна Европа. Основната стока, която привличала италианските, дубровнишките и дори испанските търговци в българските земи през XIII—XIV в., били зърнените храни. Наред с това високо се ценели кожите и восъкът, копринените пашкули и среброто[37].

Принципно значение за нас има въпросът за динамиката в развитието на търговските връзки между българските градове и италианските републики през XIII—XIV в. През първата половина на XIII в. приоритетът в черноморската търговия принадлежал на венецианците, които според определението на К. Маркс „съумели да превърнат кръстоносната глупост в изгодно търговско предприятие“[38]. Разпадането на Византийската империя в резултат от IV кръстоносен поход, установяването на венецианската хегемония по Далматинското крайбрежие и в Черноморските проливи довели до развитието на венецианската черноморска и левантийска търговия в такива мащаби, че изследователите смятат за възможно да се говори за съществуването на „венецианска колониална импе-

рия“[39] по това време. Но през XIII— XIV в. българските земи съвсем не представлявали първостепенен обект за венецианските интереси, които били насочени към Северното и Източното Черноморие. Не са открити сведения за непосредствени връзки на венецианските търговци с българските градове през първата половина на XIII в. Възможно е отделни контакти да са били осъществени чрез дубровничани, които получили право за безмитна търговия в българските земи през 1230 г.[40]. Освен отдалечеността на българските земи от основните центрове на венецианските интереси върху слабото развитие на търговските връзки влияела и непостоянната политика на търновските владетели по отношение на Латинската империя и честите войни с нея.

Първите сведения за търговски операции на венецианци в българските земи се отнасят към последната четвърт на XIII в.: през 1276 г. венецианският търговец Пиетро Гризоно изнесъл от Варна за Константинопол 600 модии пшеница[41]. Към последните години на XIII в. се датира и допълнението към портулана „Compasso di navigare“, който представлявал основен навигационен наръчник за италианските търговци. В него се описват черноморските пристанища, в това число и българските: Агатопол, Созопол, Анхиало, Карвуна, Калиакра. Особено внимание е отделено на Несебър: „Хубаво пристанище и над това пристанище — крепост. Можете да се чувствувате спокойни от всички ветрове и дъното тук е дълбоко от 6 до 30 крачки.“ За Варна се казва, че това „пристанище за корабите не защитава добре от вятър, но има хубаво скеле“[42].

Отделни сведения за контакти между България и Венеция могат да се свържат с политическата обстановка през този период. След възстановяването на Византийската империя под скиптъра на Палеолозите (1261 г.) венецианците загубили контрола върху Проливите, което затруднило корабоплаването им в Черно море. До 1302 г., когато бил сключен нов договор между републиката на св. Марко с Константинопол, венецианските търговци нямали право на свободна търговия в Черноморския басейн, което затруднявало и техния достъп до българските градове[43]. Възможно е да са били използувани сухоземните пътища през Дубровник, сръбските земи, Скопие, Средец и Бдин. Като косвено свидетелство за това може да послужи споменаването на бдинския деспот Михаил Шишман в протоколния списък на венецианския двор, датиран от 1313 г.[44].

От двадесетте години на XIV в. се установява редовно плаване на венецианските търговски кораби в Черно море. Сключеният през 1324 г. нов договор с Византия давал на италианците право да изнасят свободно от Черноморския басейн зърнени храни и други селскостопански продукти. През 20-те— 50-те години на XIV в. връзките на българските черноморски градове с венецианската търговия, както изглежда, били най-

интензивни. Освен многобройните известия за българското жито, кожи, восък във венецианските търговски документи от този период привлича вниманието и договорът на българския цар Иван-Александър с Венеция, сключен през 1346 или 1347 г. и потвърден отново през 1352 г.[45]. Последните сведения за търговските връзки на българските земи с Венеция се отнасят към 1367 г., когато на предложението на унгарския крал Лайош I да се присъедини към антибългарския съюз венецианският дож Марко Корнаро отговорил, че Венеция има мирен договор с царя на българите, а „по неговата земя венецианските търговци пътуват и търгуват безопасно“[46]. През XIV в. бил съставен още един венециански портулан, в който са отбелязани като пристанища Созопол, Несебър, Анхиало, Варна, Калиакра и са дадени подробни указания как да се акостира на брега. Тук има и важни сведения от стопански характер[47].

Данните за развитието на българо-генуезките търговски отношения също позволяват да очертаем основните контури на този процес. Първото известие за дейността на генуезци в българските земи се отнася към 1246 г. Така се датира едно от писмата на папа Инокентий IV, в което той съобщава, че генуезците откарват български роби и ги продават на сарацините[48]. Развитието на връзките между Генуа и българските земи се засилва през последната трета на XIII в. Стабилните позиции, заети от генуезците в Константинопол, им позволили да постигнат доминиращо положение в черноморската търговия. През 70-те години на XIII в. бил основан Кафа, главният опорен пункт на Генуа в Черно море. Възникнали и се укрепили генуезките колонии в устието на р. Дунав — градовете Килия, Мавракастро и др.[49]. Основните търговски интереси на Генуа били насочени към Северното Черноморско крайбрежие, като само частично засягали българските пристанища, преди всичко на север от Балкана.

В края на XIII — началото на XIV в., използувайки вътрешните раздори и отслабването на централната власт в България, генуезците рязко засилили своето икономическо и политическо проникване в градовете по устието на р. Дунав и в Добруджа[50]. Това довело до сериозен конфликт между България и Генуа по време на управлението на Тодор-Светослав (1300—1321). Очевидно отношенията между двете страни през следващите години продължавали да бъдат променливи и напрегнати, като до голяма степен зависели от международните отношения в Черноморския басейн като цяло. През 50-те години на XIV в. генуезкият флот нападнал Българското Черноморско крайбрежие и опустошил пристанищата Созопол и Урдовиза[51]. След сключването на мирен договор през 1352 г. търговските отношения се възобновили. Данни за тях често срещаме в генуезките търговски документи от края на 50-те — началото на 60-те години на XIV в.[52].

Нова промяна в отношенията между България и Генуа била предизвикана от похода на Амадей VI Савойски през 1366—1367 г., в който взели участие и генуезки галери. След експедицията на „зеления граф" българските черноморски градове били поделени между Добруджанското деспотство и Византия[53]. По-нататъшните търговски българо-генуезки връзки зависели от политиката на деспотството на Добротица и Иванко. По някои изворови данни може да се предположи, че в периода от 60-те години на XIV в. до 1387 г. Добруджанското деспотство водело с генуезците война, която завършила с подписването на мирен и търговски договор между деспот Иванко и републиката на св. Лоренцо[54].

В изложения материал се вижда, че българо-генуезките отношения като цяло се развивали в изключително сложна обстановка и се характеризирали с чести войни и конфликти. Привличат вниманието сведенията в генуезките документи за българи роби, които се споменават твърде често през XIII—XIV в.[55].

Говорейки за българо-италианските търговски връзки през XIII—XIV в., можем да отбележим, че тяхното развитие вървяло по възходяща линия и през втората половина на XIV в. достигнало своя апогей. При това трябва да се има предвид, че българските земи продължавали да играят второстепенна роля в италианските търговски интереси, насочени преди всичко към северните черноморски и малоазийски брегове[56].

През втората половина на XIV в. се налагат като основни центрове за износ на зърнени храни и други продукти черноморските пристанища на Загора, Варна, Карвуна и Калиакра. Най-често във венецианските и генуезките документи фигурира Варна, а терминът „варненска" или „загорска" пшеница стават нарицателни за обозначаване на българското жито[57]. Голям център на житна търговия и важен транзитен пункт представлявал Несебър. По-скромна роля играели Созопол, Анхиало и Агатопол. В началния период на османската експанзия Несебър и южните български градове били лишени бързо от земеделския хинтерланд и започнали да западат. Този упадък се задълбочил в резултат от опустошението на градовете по време на похода на савойския граф и преминаването им към Византия. През последните десетилетия преди османското нашествие целият износ на зърнени храни от българските земи се поемал от Добруджанското деспотство и неговите центрове — Варна, Калиакра и Карвуна.

Разглеждайки основните етапи в развитието на търговските връзки на българските земи с Венеция и Генуа през XIII—XIV в. и сравнявайки ги с главните периоди в историята на черноморските градове, стигаме до извода, че укрепването и разширяването на търговската дейност в тези центрове непосредствено влияели върху техния социално-икономически и по-

литически живот. Така например втората четвърт на XIV в. за Несебър е епоха на политически и културен разцвет и време на активни търговски връзки с италианските републики. През 30-те—50-те години на XIV в. в града се наблюдава мащабно каменно строителство, оживява се културният живот, издигат се църкви и манастири[58]. Най-големият център на търговия със зърнени храни през втората половина на XIV в. — Варна, преживява по това време стопански и политически възход и става фактически столица на Добруджанското деспотство[59].

По изворите може да се проследи и разрастването на другите по-малки градове, свързани с италианската търговия. Например Созопол, който в края на XIII в. фигурира в портуланите като „пристанище за лодки", в средата на XIV в. е изброен между най-важните черноморски пристанища[60]. Почти по същото време Йоан Кантакузин го нарича „многолюден и голям град на Черно море"[61]. Според същия автор малкият черноморски град Анхиало превъзхождал по своето значение силната подбалканска крепост Ямбол и размяната на Анхиало срещу Ямбол, осъществена според условията на българо-византийския договор от 1332 г., била за българите равна на „размяна на злато срещу мед"[62]. Друг черноморски град — Агатопол, се споменава като център за износ на добитък, отглеждан в неговия горист и неплодороден хинтерланд[63].

Сведенията на изворите позволяват да се установи структурата на българския износ. В него преобладавали различни видове зърнени храни — пшеница, ечемик, просо. „Загорската пшеница" въпреки нейната известност се ценяла по-ниско от житото от Северното Черноморие, от Тракия и Македония и дори по-ниско от житото от Анхиало и другите градове в Южна България[64]. Достигналите до нас извори не позволяват да се даде изчерпателно обяснение на този факт. Във всеки случай причината трябва да се търси не в ниското качество на житото. Възможно е тук да са оказали влияние политическите взаимоотношения между България и италианските републики. Пшеницата и другите зърнени храни се изнасяли за Константинопол, Южна Европа, дори за Пиренейския полуостров. Широко известен е случаят, когато българското жито спасило в началото на XIV в. от жесток глад византийската столица[65].

Второ място в износа на български стоки заемал восъкът, който бил необходим за производство на свещи, аптекарски и козметични средства. „Загорският восък", споменаван в търговските справочници от XIV в., се отличавал със своето качество и бил високо ценен на европейския пазар[66]. Сред изнасяните продукти бил и медът. В известния Наръчник на Пеголоти се отбелязват като много търсена стока на западноевропейските пазари т. нар. „български дълги кожи"[67]. В търговските документи се срещат също така и известия за износ

на сребро и сол, която се добивала в солниците край Анхиало и други български черноморски градове[68].

Много български градове играели в черноморската транзитна търговия важна роля. Поради това дейността им била свързана със закупуването на големи количества продукти, необходими за корабоплаването, като брашно, сухари, вино и др.

Не са редки и известията за износ на роби от българските земи. Едва ли може да виждаме в тях доказателство за развитие на търговията с роби тук. По-скоро честите сведения за роби са свързани с въоръжените конфликти между венецианци, генуезци и българи, а също така с транзитната търговия с роби от Близкия изток и Средиземноморието. През втората половина на XIV в. тези данни несъмнено трябва да бъдат свързани и с разширяващата се османска експанзия.

Внасяните в българските земи стоки не се отличавали по своя асортимент от традиционния италиански експорт. Това били тъкани, модни облекла и обувки, луксозни изделия и оръжия, стъкло и стъклени изделия, източни подправки и др. В договора на Иванко с Генуа фигурират също така и кораби, но тук, по всичко изглежда, става въпрос за превозните средства, които ще доставят стоките, а не за предмети за внос[69].

Ние предполагаме, че наред с българските черноморски градове с житната търговия били свързани и дунавските центрове — Бдин, Никопол, Дръстър и Свищов. На тази мисъл навеждат сведенията за тези градове в италианските морски карти и портулани[70]. Дунавският речен път бил известен на италианските търговци. През 1367 г. генуезките галери изминали пътя срещу течението по Дунав до Бдин и се завърнали в Несебър при Амадей VI Савойски заедно със задържания от българския цар в Бдин византийски император Йоан V Палеолог[71]. По същия път през 1341 г. Йоан Кантакузин заплашвал Иван-Александър, че ще прехвърли от Константинопол в Бдин претендента за българския престол Шишман[72]. Привлича вниманието и терминологията на средновековното дунавско корабоплаване, запазена в ранноосманските извори. В нея се срещат български, гръцки и италиански думи, което показва международния характер на дунавската търговия. Особено интересен е терминът „неврат“[73], с който са били наричани големите речни съдове, сглобявани от груби дъски. Те били предназначени за еднократно плуване надолу по реката и в устието на Дунав се разглобявали за строителен материал. Възможно е по този начин в генуезките колонии Килия, Вичин и Белград да са били доставяни зърнените храни от Северозападна България.

Голямо значение имали търговските връзки на дунавските градове с Дубровник. Както правилно отбелязват редица изследователи, през XIII в. дубровнишките търговци били главните посредници във венецианската търговия на Балканите.

Този факт се обяснява както с политическата зависимост на Далматинската република от Венеция, така и с обстоятелството, че венецианските интереси по това време се ограничавали с Южнобългарските и Черноморските области[74]. В същото време икономиката на Дубровник през този период изпитвала постоянна необходимост от внос на кожи за силно развитото, „хипертрофирано" по израза на М. М. Фрейденберг кожарство[75]. В града постоянно не достигали зърнени храни, които не можели да бъдат доставени в достатъчно количество от селския хинтерланд на Дубровник. Това насочвало търговските интереси на дубровничани към вътрешните области на Балканския полуостров, в това число и към българските земи.

За първи път привилегиите на дубровнишките търговци били зафиксирани в грамотата от 1230 г., издадена от Иван Асен II[76]. Тези привилегии били потвърдени в договора на Дубровник с Михаил II Асен през 1253 г.[77]. Последният документ е интересен с това, че носи подчертано двустранен характер и предоставя равни права на българските търговци във владенията на Дубровник и на дубровнишките в България.

Не са запазени сведения за търговските връзки на българските земи с Дубровник в края на XIII — началото на XIV в. Възможно е рязката промяна във вътрешната обстановка на страната, постоянните феодални размирици и зависимостта от татарската орда на Ногай пагубно да са се отразили върху търговията на България с републиката на св. Влас. За нейната стабилизация, съдейки по изворите, можем да говорим едва през 30-те—40-те години на XIV в. Наличието на многобройни документи, отнасящи се към втората половина на това столетие, позволяват да се предположи, че основен център на българо-дубровнишки търговски връзки през този период е представлявал градът Бдин, а самите контакти значително се разрастват[78]. По това време се датира и основаването на постоянна дубровнишка колония там.

Това обстоятелство било обусловено от цял комплекс икономически и политически фактори. Първо, Бдин се намирал на кръстопътя на две важни международни търговски магистрали — пътя от Дубровник до Влахия и Трансилвания през Скопие, Ниш, Бдин, Крайова и Брашов с разклонение за молдовските земи и крайдунавския път през Бдин към устията на реката, който свързвал българските земи със Западна Европа[79]. Второ, което било особено важно за Дубровник, в околностите на Бдин се добивали не само зърнени храни, но и голямо количество кожи, необходими за дубровнишкото кожарство[80]. Трето, формирането на феодалните държави във Влахия и Молдова през първата половина на XIV в., бързото им развитие през следващата половина на века предизвикали повишено търсене отвъд Дунав на стоки, които представлявали основна част от дубровнишкия износ: тъкани, луксозни

предмети, оръжие. Четвърто, Бдин играел ролята на един от големите центрове, през който по това време се внасяла много дефицитната сол, един от основните продукти в дубровнишката търговия в България, Сърбия и Влахия[81].

В края на 50-те — началото на 60-те години на XIV в. Дубровник, част от Влахия и трансилванските градове Брашов и Сибиу, които развивали широка търговска дейност, попаднали в зависимост от унгарския крал Лайош I. През 1365 г. тази участ сполетяла и Бдин. През втората половина на 60-те години по указание на унгарския крал бдинският цар Иван-Срацимир издал грамота за безмитна търговия на търговците от Брашов. Нови привилегии получили и дубровничани, което още повече оживило търговските контакти, осъществявани чрез Бдин. През втората половина на XIV в. столицата на самостоятелното Бдинско деспотство станала един от най-големите центрове на международната транзитна търговия на Балканите.

Изброените по-горе фактори изиграли определена роля в развитието и на други градски центрове, разположени по поречието на Дунав. Резултат от оживяването на търговските пътища, които свързвали българските земи с Влахия и Трансилвания, било оформянето и бързото разрастване през XIV в. на селищата Калафат, Холъвник, Зимница. По същото време се формира и системата от дунавски крепости — Русе и Джурджево, която играела важна роля в търговията със сол[82].

Всичко казано дотук говори за прякото влияние на външнотърговските връзки върху развитието на градския живот, върху нарастването на икономическото и политическото значение на българските градове — центрове на международна търговия. Освен това износът на все по-големи количества селскостопанска продукция съдействувал за укрепване на връзките между града и селата в околността. Според нас износът на големи количества селскостопански продукти не трябва да се приема като свидетелство за аграризацията на града или като фактор, който способствува този процес[83]. Макар и откъслечни, сведенията на изворите показват, че износната продукция се произвеждала в обширния селски хинтерланд, а градът бил само посредник, който превръщал зърнените храни, восък, кожи и други продукти в стоки. В търговията с жито главна роля играели едрите феодали и техните посредници, а значителна част от продаваните на чужденците зърнени храни се взимали от селяните като феодална рента[84]. Интересни паралели в това отношение може да предложи Босна, чиито земи също били предмет на търговските интереси на венецианци, генуезци и дубровничани. Тук в износа на жито превес имали феодалите. Босненският крал Остоя, 1398—1401 и 1408—1418 г.) с цел да събере колкото се може повече зърнени храни рязко повишил натуралните данъци, което предизвикало разоряване на селяните и процъфтяване на някои гра-

дове[85]. Сходна картина би могла да се наблюдава и в България, но, както вече отбелязахме, наличните извори не позволяват да се говори със сигурност за пълно господство на феодалите върху градските пазари.

Важен въпрос представлява изясняване влиянието на външнотърговските връзки върху социалния живот в българския град през XIII—XIV в. Възразявайки на буржоазните историци икономисти, които твърдяха, че поради надмощие на чуждестранните търговци в българския град не съществувало собствено търговско съсловие, С. Лишев и Хр. Коларов привеждоха редица доказателства за формирането на градско съсловие на търговци посредници през XIII—XIV в.[86]. Подобна гледна точка по-рано бе застъпена от С. Цонев[87]. Според предположението на В. Мутафчиева, която ретроспективно изследва ранноосманския материал, за основа при откупуването на държавни данъци в Османската империя през XV в. от лица от български произход служели паричните суми, натрупани през доосманския период по пътя на търговска и лихварска дейност[88].

Изворите съдържат преки сведения за български търговци, които самостоятелно или чрез търговски сдружения — „дружини", осъществявали търговски връзки със съседните страни. Специално се регламентирали правата на българските търговци в договорите с Дубровник от 1253 и с Генуа от 1387 г. През 1340 г. в Дубровник пристигнал българският търговец Никола Досев, а през 1348 г. градът бил посетен от друг търговец българин — Цветан Драганов[89]. Някой си Яков от Несебър в средата на XIV в. постоянно живеел в Константинопол. На о. Хиос в началото на XIV в. живеели 13 души търговци от Созопол, Несебър и Варна[90]. В някои генуезки и венециански документи се споменават гръцки и български търговци, които се представяли за италиански поданици по време на своите делови операции. Така например жителят на Несебър, бившият протовестиар Манол, търгувайки в Константинопол, се представял за венецианец[91]. Очевидно тук става дума за практиката да се разпространяват италианските търговски привилегии върху техните посредници от чужд произход. С решението на сената на републиката на св. Марко от 19 февруари 1343 г. се постановява, че „всеки венецианец или този, който се представя за венецианец — било то франк или грък, или латинец (т. е. православен или католик — Д. П.), който пристига от Варна, Несебър и всяка друга земя на Българското царство", бил длъжен да участвува в изплащането на компенсации на венецианците, ограбени от хората на Иван-Александър[92]. По този начин чуждестранните членове на венецианските компании са разпространявали не само правата, но и задълженията на самите венецианци.

Към числото на посредниците на чуждестранните търгов-

ци, преди всичко на испанските търговци, бихме могли да отнесем и евреите, чиито общини съществували през XIII—XIV в. в Търново, Бдин и Плевен. Един документ от еврейската община в Бдин от 1377 г., в който се описва зестра — златни и сребърни вещи, монети, перли, разкошни облекла, навежда на мисълта, че семейството на невестата се е занимавало с търговска дейност. В началото на XV в. на о. Хиос с търговски операции се занимавали евреи, дошли от България[93]. Търговията била традиционен занаят за арменците, които живеели на колонии в Търново, Варна и Средец[94].

Тясно свързани с търговията били лихварството и размяната на пари (сарафството), които намерили отражение и в апокрифната литература[95]. Единият от въпросите на споменатото изповедално ръководство от XIV в. също говори за разпространението на лихварството (Лихвоу взел ли еси?)[96]. Върху византийските златни монети, намерени в Североизточна България, се срещат знаци на местни сарафи[97].

Като цяло дейността на българските търговци носела както самостоятелен, така и посреднически характер. Използваните от нас извори свидетелствуват, че втората страна на тяхната дейност била развита по-силно, т. е. че собствените им търговски операции имали спомагателно значение.

Без съмнение интензивните търговски връзки на много от българските градове не могли да не окажат значително влияние върху развитието на местните занаяти и търговията. Обикновено изследователите, правейки различни уговорки, отнасят превеса на чуждестранните търговци и техните значителни търговски привилегии към отрицателните фактори, които пречели да се изгради местно търговско занаятчийско съсловие. Този извод се нуждае от редица уточнения. Първо, ние смятаме, че не може да става дума за конкуренция на вносни стоки с изделия на местните занаяти. Този фактор рядко се срещал в средновековната международна търговия. Обикновено внасяните стоки не се произвеждали поради отсъствието на суровини, непознаване на секретите на технологията и т. н. Второ, проникването на по-висока занаятчийска култура и художествени образци в редица случаи имало положителни последици за българските занаяти (така например кованите изделия от няколко пласта стомана, керамика „сграфито", каменната пластика и др.). Трето, внасяните предмети с малки изключения (сол, желязо и др.) били предназначени преди всичко за феодалната аристокрация и градския елит, т. е. за ограничен кръг хора. И накрая не трябва да се забравя, че самото развитие на търговските връзки с италианските градове и Дубровник било предизвикано не толкова от факта, че тук чуждестранните търговци намирали широк пазар за пласирането на своите стоки, колкото от тяхното търсене на суровини, т. е. тяхната цел била не да продадат колкото се може

повече стоки, а да закупят и изнесат колкото се може повече селскостопански продукти.

В същото време доминирането на чуждестранните търговци в международната търговия действително имало редица отрицателни социални последици за българските градове. Феодалната аристокрация, която получавала повечето необходими стоки от чуждестранните търговци срещу зърнени продукти, била по-заинтересована от увеличаване на производството на зърнени храни, отколкото от развитие на занаятите в своите градове. Активното участие на феодалите в търговията със зърнени храни и доминиращото положение на чуждестранните търговци във външната търговия намалявали нейния стоков характер и свеждали операцията на покупко-продажба до размяна между феодала и търговеца на жито и други селскостопански продукти срещу оръжие, луксозни предмети и други изделия.

Но, по всичко изглежда, отношението на държавната власт към чуждестранните търговци било невинаги така праволинейно и благоприятно, както го изобразяват някои автори[98]. Интересно е да се разгледа този въпрос на фона на общия процес на борба между центробежните и центростремителните сили, характерен за социалнополитическата история на Втората българска държава. През XIII в., в периода на политически разцвет на страната при управлението на Иван Асен II, активно били привличани дубровнишките търговци, за тях бил създаден едностранен режим на привилегии[99]. Но още тук, в Дубровнишката грамота от 1230 г., специално се уговарят възможностите да се търгува в граничните хори. В следващия договор с Дубровник, сключен от Михаил II Асен през 1253 г., предмет на специални клаузи е безмитната търговия във владенията на едрия феодал — севастократор Петър[100]. Изглежда, тези данни свидетелствуват за значителната търговска активност на едрите феодали още през първата половина на XIII в.

В края на XIII в. масираното проникване в северните части на Българското черноморие на генуезки търговци предизвикало силен отпор от страна на централната власт и довело до прекъсване на нормалните отношения и започване на многогодишна война. През първата половина на XIV в. не били урегулирани видимо и търговските отношения с Венеция, а при Иван-Александър с укрепване на централната власт царските практори започнали да конфискуват венецианските стоки. Сведения за това се срещат в две решения на сената на републиката на св. Марко от юли и декември 1343 г. Отношенията били урегулирани през 1347 г., като венецианската търговия била обложена със сравнително високи мита за внос (3%) и износ (4 гроша на 100 перпера) и със специални такси за закотвяне на корабите и за претегляне на стоките[101].

Като цяло нормите на облагане с мита за венецианците, установени от Иван-Александър, били по-високи от тарифите за чуждестранните търговци, приети във Византия[102]. Фразата, че нарушителите на договора трябва да се считат за изменници на царя, навежда на мисълта, че тези нарушители трябва да се търсят между поданиците на българския цар. Биха могли да бъдат преди всичко феодали, които от продажбата на зърнени храни се стремели да извлекат най-голяма полза. Следователно може да се предположи, че едрите феодали, заинтересовани, от една страна, от съществуването на безмитна търговия със зърнени храни, а, от друга — от безпрепятствено закупуване на оръжие, необходимо за феодалните войни, и от луксозни предмети, се опитвали да заобиколят държавната регламентация на международните търговски отношения.

В много отношения аналогична ситуация е отразена според нас и в договора на Иванко с Генуа през 1387 г., с който завършил тежкият и продължителен период на войни между Добруджанското деспотство и републиката на св. Лоренцо. Напрегнатата обстановка на Балканите предизвикала отслабване на митническата политика в деспотството, но все пак генуезките стоки се облагали с мито. Както вече посочихме по-горе, в договора имало специален параграф, който забранявал износа на зърнени храни в случай на затруднения с хранителни продукти и бил насочен преди всичко срещу местната феодална аристокрация.

Може да се предположи, че допускайки и до известна степен поощрявайки развитието на външнотърговските контакти, централната власт в периоди на най-сериозни конфликти с феодалната аристокрация се стремяла да регламентира тази търговия особено строго и преди всичко да ограничи безконтролчия износ на зърнени храни от едрите феодали, като по този начин пречела на тяхното прекомерно забогатяване и засилване.

Интензивните международни търговски контакти оказали голямо влияние върху развитието на редица български градове. Изворовите данни, които имаме на разположение, позволяват да говорим за все по-нарастващата роля през XIII—XIV в. на българските черноморски градове като центрове на търговия със зърнени храни и други селскостопански продукти, които се експортирали от италианските и дубровнишките търговци във Византия, Далмация и Италия. Тази търговия влияела както върху разрастването на самите градове, периодите на разцвет на които съвпадали с нарастването на ролята и обема на търговските контакти, така и върху формирането на местно търговско съсловие от посредници на чуждестранните търговци, които участвували в техните търговски операции и забогатявали и укрепвали своето положение вследствие на засилване на тези контакти. Българските търговци развивали и собствена дейност, осъществявайки търговски опера-

ции вътре в страната и извън нея. С развитие на транзитната търговия със земите отвъд Дунав — Влахия, Молдова и Трансилвания, бил свързан и подемът на дунавските градове.

Значително влияние върху търговската дейност на българските градове оказвали външнополитическите причини. Но ако изменението на политическата ситуация на север от Дунав през XIV в. изиграло общо благоприятна роля в развитието на българските дунавски градове, то разширяването на османската експанзия през втората половина на XIV в. довело до съкращаване и загуба на селския хинтерланд на редица български черноморски градове и до тяхното западане.

Като цяло разгледаните данни за търговската дейност на българския град като икономически център и възлов пункт в международната търговия потвърждават извода за преобладаването на прогресивните тенденции в стопанското развитие на българския град през XIII—XIV в. Но през втората половина на XIV в. този процес изпитал силно отрицателно влияние от разширяващата се османска експанзия и бил прекъснат от османското завладяване на българските земи в края на XIV в.

ЛИТЕРАТУРА

[1] *Бегунов, Ю. К.* Козьма Пресвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 366.
[2] *Гюзелев, В.* Сведения за българските градове и области в житието на Кирил Филеот. — В: Средновековна България в светлината на нови извори... с. 62.
[3] *Цанкова, Г., П. Тивчев.* Нови данни за историята на Софийската област през последните години на византийското владичество. — ИИИ, 1964. Т. XIV—XV, с. 319.
[4] Цит. по: *Русев, П.* Естетика и майсторство на писателите... с. 233.
[5] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 36.
[6] *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 586.
[7] Законски споменици српских држава... с. 399—400.
[8] *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 583.
[9] Законски споменици... с. 454, 607.
[10] *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 606—607.
[11] *Цветкова, Б.* Проучвания на градското стопанство през XV—XVI в. С., 1972, с. 19—20.
[12] *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 167—169.
[13] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 122—124.
[14] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 232—233, пар. 15.
[15] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 193.
[16] *Горина, Л. В.* Социально-экономические отношения... с. 121.
[17] *Сметанин, В. А.* Сельские ремесленники поздней Византии как социальная группа. — АДСВ, 1971, № 5; О некоторых аспектах социально-экономической структуры поздневизантийского города. — АДСВ, 1972, № 8, с. 108.
[18] *Кондов, Н.* Селското занаятчийство в областта... с. 191—199.
[19] Вж. *Шаферова, Л. А.* Сельское ремесло в Сербском государстве XIV века. — В: Вопросы всеобщей истории. Красноярск, 1972.
[20] ИБИ. Т. XIII, с. 73, 75, 118, 163, 279, 363; *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 68, 74, 86.
[21] ИБИ. Т. XIII, с. 67—69.

[22] ИБИ. Т. XIII, с. 49, 97, 195; *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 68, 74, 86.
[23] ИБИ. Т. XIII, с. 37, 115, 255.
[24] ИБИ. Т. XIII, с. 255; *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 74, 86.
[25] *Кондов, Н.* Селското занаятчийство... с. 197.
[26] *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 167—169.
[27] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 49.
[28] *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 87, 89, 123.
[29] *Горина, Л. В.* Социально-экономические отношения... с. 77.
[30] Вж. *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 106 и сл.
[31] Пак там, с. 106—116.
[32] *Йорданов, И.* Монети и монетна циркулация в Източна България през периода 1081—1261 г. Кандидатска дисертация. С., 1979.
[33] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 42—43, 181.
[34] Вж. *Иречек, К.* Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи. — Б И Б, 1932. Т. IV; *Ганев, В.* Историческото развитие на търговското право. — Г С У Ю Ф, 1915—1916. Т. XII; *Ангелов, Д.* Съобщителнооперационните линии и осведомителната служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XIV в. — И И Д, 1948. Т. XXII—XXIV; *Бешевлиев, В.* Римските пътища в източната част на Балканския полуостров. — Нумизматика, 1969, № 1—2; *Гагова, К.* Пътна система в Северна Тракия през XIII—XIV в. — И П р., 1983, № 1.
[35] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 120—122.
[36] *Джуреску, Д.* Об экспорте соли из румынских государств на Балканский полуостров при феодализме. — R E S E E, 1966, № 3—4.
[37] *Pegolotti, F.* La pratica della mercatura, p. 39.
[38] Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. V, с. 134.
[39] Вж. *Thiriet, F.* La Romanie vénitienne au Moyen-Age. Paris, 1959; *Соколов, Н. П.* Образование венецианской колониальной империи. Саратов, 1963.
[40] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 134.
[41] *Сакъзов, И.* Стопански връзки на България с чужбина... с. 102.
[42] *Димитров, Б.* Българските пристанища XIII—XIV в. според два средновековни портулана. — Археология, 1979, № 2, с. 23.
[43] *Thiriet, F.* La Romanie vénitienne... p. 155.
[44] *Gyuzelev, V.* Les relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIV siècle. — Etudes historiques, 1979, v. IX, p. 68.
[45] *Gyuzelev, V.* Les relations... p. 72—76.
[46] Цит. по: *Gyuzelev, V.* Les relations... p. 73.
[47] *Димитров, Б.* Българските пристанища... с. 24.
[48] *Balard, M.* Les Génois et les regions bulgares au XIV siècle. — Byzantinobulgarica, v. VII, p. 88.
[49] *Balard, M.* La Romanie génoise (XII-début du XV s.), v. I. — Rome, 1978, p. 114—119.
[50] Вж. *Сакъзов, И.* Стопанските връзки между България и генуезците в началото на XIV в. — И И Д, 1928, Т. VI—VII.
[51] *Balard, M.* La Romanie génoise... v. 1, p. 303—304.
[52] Вж. *Гюзелев, В.* Нови документи за търговията... с. 196—198.
[53] Вж. *Горина, Л. В.* Походът на граф Амедей VI Савойски против България. — И П, 1970, № 6; *Гюзелев, В.* Несебърската местна хроника... с. 212—213.
[54] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 195—197.
[55] *Balard, M.* Les Génois et les régions bulgares... p. 95—96.
[56] Вж. *Todorova, E.* The Black Sea Interests of the Italians on the Bulgarian Ports (XIII—XIV c.). — Byzantinobulgarica, v. VII, p. 229—237.
[57] *Гюзелев, В.* Нови документи за търговията... с. 195—203.
[58] *Gyuzelev, V.* Die mittelalterliche Stadt Mesembria... p. 57—58.
[59] *Елезовић, Г.* Огледало света или историја Мехмеда Нешри. Београд, 1957, с. 40.
[60] *Димитров, Б.* Българските пристанища... с. 24.

[61] И Б И. Т. XXII, с. 261.
[62] И Б И. Т. XXII, с. 267—269.
[63] Вж. *Димитров, Б.* Средновековният Агатопол. — В: Средновековният български град, с. 345.
[64] *Pegolotti, F. B.* La pratica della mercatura, p. 42.
[65] И Б И. Т. XXII, с. 216; *Laiou, A.* The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1306—1307. — Byzantion, 1968, v. XXXVIII.
[66] Вж. *Гюзелев, В.* Нови документи за търговията... с. 189—195.
[67] *Pegolotti, F. B.* La pratica della mercatura, p. 208.
[68] *Димитров, Б.* Българските пристанища... с. 24.
[69] *Дуйчев, Ив.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 194.
[70] Вж. *Коледаров, П.* Втора българска държава и старинните карти от XIII—XIV в., с. 15—20.
[71] *Горина, Л. В.* Походът на граф Амедей VI... с. 76.
[72] И Б И. Т. XXII, с. 283.
[73] *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 19, 72.
[74] *Петров, П.* Търговските връзки между България и Дубровник през XIV век. — И И Д, 1967. Т. XXV, с. 105 и сл.
[75] La ville balkanique (XV—XIX), p. 189.
[76] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 42—43.
[77] Пак там, с. 46—54.
[78] Вж. *Полывянный, Д. И.* Политическое и социально-экономическое положение Видина... с. 119—124.
[79] *Джуреску, Д.* Об экспорте соли... с. 102.
[80] *Петров, П.* Търговски връзки... с. 102.
[81] *Джуреску, Д.* Об экспорте соли... с. 422—428.
[82] Пак там, с. 429.
[83] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 88—89.
[84] *Горина, Л. В.* Социально-экономические отношения... с. 129.
[85] *Храбак, Б.* Извоз житарица из Босне... с. 129.
[86] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 142—148; *Коларов, Х.* Към въпроса за външнотърговските връзки... с. 138—140.
[87] *Цонев, С.* Стоковото производство... с. 72.
[88] *Мутафчиева, В.* Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV—XVII в. и развитието на паричните отношения. И П, 1960, № 1.
[89] *Сакъзов, И.* Стопанските връзки на България с чужбина... с. 37; *Крекић Б.* Дубровник и Левант (1280—1460). Београд, 1956, с. 113; *Balard, M.* La Romanie... v. II, p. 881.
[90] *Сакъзов, И.* Цит. съч., с. 58.
[91] *Гюзелев, В.* Клетва и договор на господин Александър, цар на Загора, с венецианската Синьория от 1346 или сключени през 1347 г. — В: Средновековна България в светлината... с. 166.
[92] *Гюзелев, В.* България и Венеция през първата половина на XIV в. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник... с. 89.
[93] *Ешкенази, Е.* Към въпроса за историята на евреите на Балканите от образуването на българската държава до падането ѝ под турската власт. — Годишник на обществената културно-просветна организация на евреите в НРБ, 1967, № 1, с. 52—53; *Balard, K.* La Romanie... v. II, p. 280.
[94] Вж. *Овнанян, С. В.* Армяно-болгарские исторические связи. Ереван, 1968, с. 34—40.
[95] Стара българска литература. Т. I. Апокрифи. С., 1981, с. 242.
[96] *Алмазов, А.* Тайная исповедь... с. 92.
[97] *Gerassimov, T.* Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten. — Byzantino-bulgarica, v. V, p. 128.
[98] Вж. *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 128—148.
[99] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 42—43.
[100] Пак там, с. 49—50.
[101] *Gyuzelev, V.* Les relations... p. 72—73.
[102] *Pegolotti, F. B.* La pratica... p. 41.

ПОЛИТИЧЕСКАТА РОЛЯ НА ГРАДА ВЪВ ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Цялата социалнополитическа история на Втората българска държава от първите години на независимост до последните дни на отбрана срещу османските нашественици се характеризира с постоянна борба между центробежните и центростремителните тенденции в общественото развитие. Борбата между държавната власт и сепаратистките стремежи на аристокрацията изпълвала съдържанието на двете последни столетия от съществуването на средновековната българска държава. В този процес, обусловен от бурния разцвет на феодалните отношения през XIII—XIV в., далеч не последна роля играели българските градове.

В настоящата глава ще проследим някои аспекти от ролята на града като органичен елемент в обществено-политическата структура на българската феодална държава: мястото на градовете в административната система на Втората българска държава; значението на редица градове като центрове на самостоятелни феодални владения; ролята на градовете като църковни средища.

В историята на България през XIII—XIV в. изпъква голямата роля на самостоятелните феодални владения с укрепени градски центрове селища. В повечето случаи те принадлежали на членове на царствуващата династия на Асеневци и техните близки. До известна степен корените на това явление трябва да се търсят в последните години от византийското господство и в освободителната борба от края на XII в.

Ядро на възстановяващата се българска държава била днешна Северна България — територията между Дунав и Стара планина, където за век и половина византийско господство не се създали едри светски и духовни поземлени владения, каквито имало в южните и югозападните части на страната[1]. Ако в Македония и Тракия продължавали да съществуват отделни владения на потомците на болярите от Първата българска държава и през годините на византийска власт, на север от Хемус през XI—XII в. се наблюдава създаването на една нова значителна прослойка служебна аристокрация. Формирайки се по пътя на сливане на новодошлите тюрки — печенези и узи, а от XII в. предимно кумани и бродници руси, с местното българско население, тази аристокрация отсядала

в градовете и укрепените селища в Северна България с условието да изпълнява имперска военногранична служба. Към края на XII в. тя достигнала известна етническа консолидация и значително се засилила в политическо отношение[2]. Заграбвайки поземлени владения, нейните представители се установявали във възстановените стари и новопостроени крепости по брега на река Дунав и северните склонове на Балкана. Както пише Никита Хониат, в края на XII в. тук били построени и поправени немалко крепости, „по-голямата част от които или почти всички били издигнати върху непристъпни скали и покрити с облаци върхове“[3].

В края на XII в. местните феодали се стремели да задържат тези владения като наследствени, което предизвикало съпротива от страна на византийското правителство. Откритото поставяне на този въпрос по време на посещението на Петър и Асен в лагера на Исак II Ангел през 1185 г. довело до разрив с Константинопол. Сливайки се с мощното народно движение, повод за което било увеличаването на данъчното тегло, въстанието обхванало значителна част от българските земи и довело до ликвидиране на византийската власт на север от Балкана.

Отсъствието на едри феодални владения на местната аристокрация в земите, станали ядро на възраждащата се българска държава, и бързото рухване на византийската политико-административна система оказали сериозно влияние върху изграждането на политическата структура на Втората българска държава. Въстанието се развило с единен център град Търново, а ръководството му се оказало в ръцете на мощния род на местните феодали — Асеневци. С обявяването на въстанието и с провъзгласяването на Петър за василевс на българите бил очевидно възприет и принципът за патримониалния характер на върховната власт. Във връзка с това ни се струва правилно становището на И. Божилов, според който първите едри феодални владения във Втората българска държава са възниквали най-често като апанажи, т. е. специфичен „домен“ на членовете от царствуващата фамилия[4]. Една от първите освободени области била Преславската хóра — историческо ядро на Първата българска държава. Според Георги Акрополит тя била предадена от цар Асен Стари (Иван Асен I) на неговия отрекъл се от престола брат Петър „като собствено владение“[5].

Аналогична практика била използувана и по-късно, по време на управлението на Калоян, когато в Родопската област се укрепил племенникът на Асеневци — деспот Алексий Слав, а в Просек действувал друг техен племенник — севастократор Стрез[6]. В Северозападна България възникнало самостоятелно владение на Белота, който твърде възможно да е произхождал също от Асеневия род[7]. Още един роднина на

Асеневци — Иванко, макар и да получил родопски и тракийски земи от Византия, впоследствие бил признат като владетел на тези области от Калоян[8].

Наместниците — владетели на апанажите, се намирали в доста сложно положение. Формирането на държавната територия и на административно-политическата структура на Втората българска държава се извършвало в условията на заплетена и бързо променяща се политическа обстановка на Балканите в края на XII — началото на XIII в. Непрекъснатата борба с Византия, а след 1204 г. с нейните наследници и Латинската империя, а така също и срещу Унгария и Сърбия — била извор на постоянна външна опасност за граничните български земи. Възможностите за политически маневри, породени от сложната международна обстановка, създавали сериозни предпоставки за процес на децентрализация, тъй като положението изисквало съсредоточаване на голяма власт и значителна военна сила в ръцете на наместниците, а също така самостоятелност в техните действия. Нестабилността в обстановката в източната част на Балканския полуостров водела и до преместване на центровете на граничните български хóри от една крепост в друга. Нерядко те се установявали в неголеми, но непристъпни високопланински укрепления. Такива „орлови гнезда" били Просек и Струмица, където се намирали центровете на владенията на Добромир Хриз (който вероятно бил местен феодал), Калояновия наместник севаст Цузмен и севастократор Стрез[9]; Цепина — първоначалната „столица" на деспот Алексей Слав, и Кричим — основният опорен пункт на Иванко[10]. Това били силно укрепени военностратегически пунктове без добре изразено стопанско значение.

В Северна България, където обстановката била относително по-спокойна, местната аристокрация още в края на XII — началото на XIII в. установявала центровете на своите владения в по-големите средища със стари градски традиции. Ние вече споменахме Преслав, център на Петровите владения. Според Никита Хониат „много стар град, целият от печени тухли и в по-голямата си част обкръжен от планината Хемус"[11]. Още в началото на XIII в. като крупен феодален център изпъква Бдин, който вероятно влизал във владенията на Белота. В две унгарски грамоти се споменава въстанието на местната аристокрация начело с трима „кумански вождове" през 1214 г. Местните феодали въстанали против узурпатора Борил (1207—1218), политиката на когото заплашвала с перспективата техните владения да преминат към короната на св. Ищван. Метежът бил ликвидиран с помощта на унгарските войски, а Бдин — върнат на Борил[12].

Окончателното изграждане на политико-административна структура във Втората българска държава се отнася към царуването на Иван Асен II — период на най-висок подем на бъл-

гарската феодална държава и най-големи териториални разширения. Най-важен паметник, разкриващ до голяма степен тази структура, е Дубровнишката грамота, издадена от Иван Асен II около 1230 г.[13]. В нея се споменават следните политико-административни единици — хóри: Бдинска, Браничевска, Белградска, Загора, Преславска, Карвунска, Крънска, Боруйска, Скопска, Прилепска, Деволска и „Арбанашка земя" — Албания, а също така градовете Одрин, Димотика, Солун. Този списък заслужава да бъде анализиран по-подробно с привличането на други извори.

Някои от изброените области влизали в състава на Втората българска държава само през ограничен период от време — между битката при Клокотница и феодалните войни през 40-те — 50-те години на XIII в. Това са областите с градове Драч, Девол, Солун, Димотика и Одрин. Заслужава да се отбележи, че в Търновския надпис, съвременен по време на Дубровнишката грамота, областите от Драч до Одрин се споменават като „гръцка, а също така сръбска и албанска земя"[14]. Вероятно от гледна точка на българската държавна общност тези земи не се разглеждали като нейна органична част. Известно е, че върху редица завоювани земи Иван Асен II наложил само трибутарна зависимост[15].

Дубровнишката грамота поставя редица сериозни въпроси, свързани с политическата структура на Втората българска държава. Досега изследователите не са се опитали да обяснят защо в грамотата с изключение на Загора и Преславската земя се споменават само гранични области, които след това стават или самостоятелни феодални владения, или изобщо отпадат от пределите на българската държава. Привлича вниманието и обстоятелството, че основната територия на България не е разделена на отделни области, освен Преславската, като по същото време на южната граница имало сравнително малки хóри — Крънската и Боруйската.

Според нас поставените въпроси могат да бъдат разрешени, ако се приеме, че принципът на политико-административно делене на Втората българска държава бил подобен на този, който съществувал през раннофеодалния период, територията на държавата била разделена на обширна вътрешна област и гранични хóри — комитати. Като потвърждение могат да се приведат и редица други съображения. Преди всичко тези за термина „Загора". Както показват наблюденията на П. Коледаров, през XIII—XIV в. с него се назовавали както отделни области на България, така и цялата територия[16]. Често терминът „Загора" се използувал за Северна България. Важно е и обстоятелството, че в някои извори той се свързва с царската титла[17]. Конкретно указание за значението на термина съдържа самата Дубровнишка грамота, в която се казва, че далматинските търговци имали право „да ходят в Търново и

из цялото Загорие", т. е. българската столица е и център на Загора. Може да се предположи, че името „Загора" в Дубровнишката грамота и в българската политическа практика през XIII—XIV в. се е употребявало за обозначаване на вътрешната област на Втората българска държава, домена на царствуващата династия. На запад той включва Средец и част от югозападните български земи, на изток — черноморските области, с изключение на Карвунската хора, на север достигал до р. Дунав, а на юг — до Хемус и неговите разклонения.

Още през 30-те години на XIII в. територията на Загора била разделена на редица области. Една от тях, Преславската, се споменава в Дубровнишката грамота. Тя представлява земите, дадени като апанаж на Петър от цар Иван Асен I, за което споменахме по-горе. Тяхната съдба след повторното възцаряване на Петър не се проследява по изворовия материал. Възможно е с тези територии да е свързано известието за „земята на севастократор Петър" в договора с Дубровник от 1253 г.[18]. На тази мисъл ни навежда един пасаж от хрониката на Георги Акрополит, в който се казва, че и в средата на XIII в. земите в района на Преслав и Овеч продължавали да се наричат „Петрова хора"[19].

Иван Божилов въз основа на проучвания достига до извода, че севастократор Петър е бил родоначалник на Шишмановия клон от династията на Асеневци[20]. Ако това е така, то най-вероятно неговите земи да са се намирали в Северозападна България. За косвени доказателства могат да се приемат специалните забележки в договора между Михаил II Асен и Дубровник, отнасящи се до посещението на дубровничани в тази област — известно е, че далматинските търговци особено активно действували в северозападните български земи. Но въпросът за локализацията на Петровата хора и за нейната идентификация със земите на севастократор Петър не може да бъде окончателно решен въз основа на наличните извори. Може само да се предположи, че севастократор Петър е получил апанаж в северната част на България като зестра на царската дъщеря Ана.

Другият апанаж — Средецкият, — изглежда, бил даден на брата на Иван Асен II, севастократор Александър, след издаването на Дубровнищката грамота и затова не е споменат в нея като отделна хора. Ние предполагаме, че Александър е получил тези владения след 1232 г., т. е. след като разбил войските на нападналия България унгарски крал[21]. Впоследствие, както смятат много изследователи, този апанаж преминал към сина на Александър — севастократор Калоян[22].

Третото подобно владение — Несебърската област, не е отбелязано в грамотата най-вероятно поради факта, че е била дадена като отделен апанаж на другия зет на Иван Асен

II — болярина Мицо, като зестра на царската дъщеря Мария след издаването на юридическия акт[23].

Между другите крупни владения на царски роднини заслужават да бъдат споменати земите на Константин Тих с център вероятно Скопие. Константин се появява на политическата сцена през годините на феодални междуособици — 40-те — 50-те години на XIII в., като един от най-авторитетните български владетели. Иван Божилов смята, че той е бил внук на Иван Асен II от дъщеря му Елена, омъжена за никейския император Теодор Ласкарис[24].

По този начин още през първата третина на XIII в. в общи черти се изградила административно-политическата структура на Втората българска държава. Нейните основни елементи били големите области — хóри, повечето от които били разположени в пограничните български земи. Най-важните и значителни от тях се предавали за управление на най-близки царски роднини. Положението на тези наместници се доближавало до статута на самостоятелните владетели. В такъв държавен законодателен акт като Дубровнишката грамота специално се отбелязвали търговските привилегии във всички области — наместничества, а в договора на Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г. са включени специални клаузи, регулиращи прилагането на основните положения в земите на севастократор Петър. Ядрото на Втората българска държава — Северна България, в по-голямата си част влизало в обширния домен на царското семейство — Загора, в който от своя страна съществували апанажи на най-близките царски роднини — неговите братя, племенници, зетьове и др. Центровете на тези владения в повечето случаи били разположени в значителни градски селища, големи непристъпни крепости и средища на църковни диоцези.

Практиката да се раздават апанажи на членовете на царската фамилия продължавала да съществува и през по-късните периоди. Така например през последната четвърт на XIII в. се образувало голямото феодално владение на Шишмановия клон от царуващата династия на Асеневци с център град Бдин[25]. Това владение запазило независимото си положение и след като бдинският деспот Шишман се възкачил на българския престол през 1323 г. В Бдин останал чичото на новия цар — деспот Белаур. След неговото изгнание по време на династичните борби през 1330—1331 г. Бдинската област преминала под управлението на единия от синовете на Михаил III Шишман — деспот Михаил[26], а след това през 50-те години на XIV в. станала апанаж на сина на цар Иван Шишман — Иван-Срацимир, който нямал права върху престола като „небагренороден"[27].

През първите години на XIV в. апанажно владение на чичото на цар Тодор-Светослав деспот Елтимир била Крънс-

ната област, в която влизали силните крепости Крън, Копсис, Дъбилин и Лардея. Около 1304 г. крънският деспот започнал да гравитира към Византия, поради което бил лишен от владенията си. Но крънският апанаж не бил ликвидиран, а преминал в ръцете на друг царски роднина — деспот Срацимир[28].

Като център на самостоятелен апанаж през първата трета на XIV в. изпъква и Ловеч, който до 1331 г. принадлежал на сина на деспот Срацимир — бъдещия български цар Иван-Александър[29]. Към това време вероятно се отнася и приписката към Ловчанския сборник, съставен „в богоспасаемия град Ловеч при архиепископа господин Симеон и благочестивия деспот Иван-Александър и неговия син Михаил Асен..."[30].

Както виждаме, много от големите за времето си градове, известни като развити търговско-занаятчийски селища, през XIII—XIV в. станали центрове на едри феодални владения, които се образували от апанажите на членовете на царствуващия дом. При това рязко се проявява тяхната политическа роля — тези градове се превръщали в опорни пунктове на различни политически групи, които активно участвували в династичните борби на Асеневци и укрепвали във военно-стратегическо отношение. По аналогичен път резиденциите на наместниците в граничните области — хори, във Втората българска държава се превръщали в центрове на феодални владения.

Ярки примери на сепаратизъм сред областните управители, които представлявали основни действуващи лица във феодалните войни през XIII—XIV в., се срещат в историята на северозападните и южните български земи. Така в края на XIII в. с подкрепата на татарския пълководец Ногай възникнало самостоятелното Белградско-Браничевско княжество на Дърман и Куделин[31] и Крънското деспотство на Смилец. Братята на последния — Радослав и Войсил, след заемането на българския престол от Смилец разделили Крънската хора на две области с центрове Крън и Копсис. Когато Тодор-Светослав се възцарил на престола, а Крънската област преминала отначало към Елтимир, а след това към деспот Срацимир, Радослав и Войсил избягали във Византия, но в течение на две десетилетия не преставали да се опитват да възвърнат изгубените си владения[32].

Не е ясен произходът на още едно от най-големите феодални владения — Добруджанското деспотство. Първите сведения за самостоятелния карвунски владетел Балик се отнасят към 40-те години на XIV в.[33]. Данните, които могат да бъдат изтълкувани в полза на тезата, че Балик е принадлежал към един от страничните клонове на Асеневия род — Тертеровци[34], както и известията за съществуването на Карвунска хора през XIII—XIV в., навеждат на мисълта, че тук също става въпрос за бивш апанаж, който се е обособил като са-

мостоятелно владение в резултат на феодалния сепаратизъм. Най-вероятно отделянето на Карвунската хора е станало в началото на XIV в., когато разпадането на ордата на Ногай и продължителните българо-генуезки войни създали за това благоприятна обстановка. Добруджанското деспотство, чиято столица през различните времена се намирала в Карвуна или Калиакра[35], в средата на XIV в. било мощен и самостоятелен политически фактор. На него било съдено да надживее другите български феодални държави и да падне окончателно под османско владичество чак в началото на XV в.[36].

Голям феодален център през втората половина на XIV в. станал Велбъжд. Ако изворите в края на XIII — първата четвърт на XIV в. дори не го наричат град (ТОѰ МѢСТО)[37], то от средата на XIV в. Велбъжд става столица на владенията на местните феодали Деянови. Най-голямо значение градът достигнал по време на управлението на последния велбъждки деспот Константин Драгаш, зет на цар Иван-Александър[38]. Както посочва османският хронист Идрис Битлиси, „Константин с богатството си, снабдяването на войската и добре обмислените си действия се отличавал от другите християнски владетели“[39]. Претърпял неуспех в опитите да отблъсне османското нашествие, Константин Велбъждки станал васал на турския султан и загинал в известната битка при Ровине през 1394 г., след което деспотството било превърнато в турски санджак с център град Велбъжд[40].

По този начин редица български градове — Бдин, Карвуна, Калиакра, Несебър, Средец, Ловеч, Крън, Скопие, Велбъжд, в продължение на по-дълъг или по-кратък период от време били центрове на самостоятелни владения и опорни пунктове на едрите феодали в борбата им против централната власт, в династичните войни и смутове. При това много от изброените градове били постоянни огнища на феодален сепаратизъм, проявяван от аристократичните родове, които владеели тези градове с околните земи в продължение на няколко поколения. Икономическото могъщество на отделните феодали се основавало не само на огромните поземлени владения, които носели натурални и парични доходи, но и на експлоатацията на търговско-занаятчийските центрове. Ако в началото на XIII в. повечето резиденции на едрите феодали били разположени в неголеми, силно укрепени „орлови гнезда“, то през следващите периоди „столици“ на феодалните владения ставали големите градски селища с ярко изразен търговско-занаятчийски характер. Този процес се наблюдава още през 20-те години на XIII в. в деспотството на Алексей Слав. „Столицата“ на родопския деспот по това време била преместена от високопланинската крепост Цепина в Мелник, който бил важен стопански център в плодородната долина[41].

Данните, които характеризират град Бдин като център

на северозападните български земи през XIII—XIV в., показват, че местните феодали, използували своята „столица“ не само като важен стратегически опорен пункт, но и извличали немалки печалби от търговско-занаятчийската дейност в града. В изворите се срещат конкретни сведения за пазарните такси и мита, събирани в полза на местния владетел. Така през периода на унгарското владичество в Бдин (1365—1370) Иван-Срацимир бил принуден да отмени съществуващото от по-рано мито за внос и износ на стоките, докарвани от търговците от град Брашов[42]. В дубровнишките документи се отбелязва, че сенатът на републиката на св. Влас е изпращал на Иван-Срацимир богати дарове, може би с цел да получи нови привилегии за своите граждани или като израз на благодарност за вече предоставените права[43]. Бдин бил един от главните центрове за внос на сол в българските земи. Съществуването на остър дефицит в Югоизточна Европа на този продукт водело до създаването на владетелски монопол при неговата продажба в повечето балкански държави[44]. В полза на бдинския деспот се взимала и част от занаятчийската продукция на влизащите в пределите на деспотството села и градове, за което говори споменатият вече пример със с. Саси. Най-важна привилегия на владетелите била сеченето на монети. Първите монети на Бдин се отнасят към времето на Яков Светослав, но по-голямо количество от тях били пуснати в обръщение при управлението на Иван-Срацимир[45]. Източници на сребро за монетите били знаменитите рудници край Чипровци, които, съдейки по анонимното описание на Югоизточна Европа от 1308 г., принадлежали на владетеля[46]. Трябва обаче да се отбележи, че в един по-късен документ от XVII в. се твърди, че този град заедно с рудниците му бил владение на болярската фамилия Соимировичи[47].

Следователно политическата и стратегическата роля на Бдин се определяла преди всичко от голямото и все по-нарастващо икономическо значение на града. Специално трябва да се подчертае, че Бдин бил стопански център на обширен селски хинтерланд, специализирал се в производството на зърнени храни и отглеждането на добитък. Градът бил също така един от най-важните експортни центрове на жито и кожи, което особено привличало българските феодали през XIV в.

Характерни примери дава историята на Добруджанското деспотство. Вероятно първоначално негова столица е Карвуна. С присъединяването на черноморските градове Варна, Емона и Козяк все по-голямо значение придобива Варна — митрополитски център и най-важно търговско пристанище в северната част на Българското черноморие[48]. Развит занаятчийски център и важно пристанище бил и град Калиакра, който се споменава като столица на Добруджанското деспотство през последните години на XIV в.[49]. Свидетелство за голямото сто-

панско значение на тези градове са картографските данни в многобройните италиански морски карти и портулани от XIII—XIV в.[50].

Аналогични процеси на взаимовлияние между административно-военното, политическото значение на града и неговото икономическо развитие се проследяват и при други примери. Като правило повечето от едрите феодални центрове по находките от археологическите им проучвания могат да се характеризират като процъфтяващи търговско-занаятчийски селища. Такива градове са Ловеч, Средец, Велбъжд, Скопие, Несебър и Калиакра[51], По същото време някои градове, като Крън, които представлявали важни политически и стратегически центрове, нямали особено стопанско значение.

Ние приемаме, че редица градове във Втората българска държава, които през значителни периоди от време били не само военностратегически, политически и църковни центрове на обширни владения, но и значителни търговско-занаятчийски селища, могат да се нарекат „феодални столици", Трябва да се отбележи, че стремежът да се подчертае особеното положение на града — център на владението, и дори да се противопостави на Търново през XIV в. става обикновено явление в политическия живот на страната. По това време например в титулатурата на българското болярство започват да се появяват названията на градовете — столици на владенията им: „Михаил, владетел на Бдин"[52], „Ана, деспотица на Крън"[53], „Балик, владетел на Карвуна"[54]. Върху монетите на деспот Добротица се отбелязва и названието на столицата му Калиакра[55]. В изворите от XIV в., произхождащи от феодални центрове, към имената на градовете се прилага епитетът „богоспасяем", който изразявал идеята за богоизбраност на града, политическа мощ и утвърдена от бога законна власт на господаря му. В редица документи с местен характер името на владетеля измества обикновено споменаваното име на търновския цар[56].

С една дума, ако в борбата на едрите феодални родове през XIII — първата половина на XIV в. преобладавал стремежът да си пробият път към трона, да узурпират царската власт, през втората половина на XIV в. най-големите български феодални владетели се опитвали да противопоставят своите столици на Търново. Особено ярко тази тенденция се проследява в достигналите до нас паметници от Бдинското царство на Иван-Срацимир. Самостоятелното положение на Бдин се подчертавало от употребяваните към името на града епитети „велик", „славен" „богоспасяем", които обикновено съпътствували името на българската столица град Търново[57]. Любопитно е известието на една гадателна книга — „Гръмовник", чиято българска редакция се отнася към XIV в. Тук Бдин и Търново се споменават като две равноправни столици наред с Константинопол[58]. Йохан Шилтбергер в края на XIV в.

говори за „три Българии" със столици Бдин, Търново и Калиакра[59].

В столиците на крупните владения деспотства били сечени собствени монети, в легендата на които понякога се споменавало името на града — център на деспотството. Тук се формирали местни феодални дворове по подобие на търновския. Тази тенденция се забелязва и в деспотството на Алексей Слав, чиито родини носели пищни византийски титли[60]. В Бдинското деспотство владетелски двор и местни боляри, подчинени на деспота, съществували още през първата третина на XIII в., за което говорят ктиторските портрети в църквата „Св. Богородица" в с. Долна Каменица[61]. В един недатиран надгробен надпис от Бдин се срещат имената на местните боляри Новак, Драксин и Станислав[62]. Съществувала вътрешна йерархия и в Добруджанското деспотство — в договора с Генуа от 1387 г. се споменават болярите на Иванко — Коста и Чолпан, които били изпратени с мисия в Пера[63].

През втората половина на XIV в. самостоятелното положение на Бдин се укрепило дотолкова, че Иван-Александър бил принуден да признае правото на най-големия си син Иван-Сражимир да се титулува „цар". Наследникът на бдинския цар — Константин, получил тази титла още докато баща му бил жив[64]. Този акт, намиращ се в пълно съответствие с традиционните за наследяване на престола в Търново, още повече подчертавал независимото положение на Бдинското царство. Противопоставянето му на Търново достигнало до своя краен израз в отделянето на Бдинската митрополия от Търновската патриаршия и преминаването ѝ под църковната юрисдикция на Константинопол[65].

Освен приведените по-горе сведения за градовете, които принадлежали на едрите феодални родове и били центрове на големи феодални владения, има редица данни, които говорят за съществуването на по-малки градове, подчинени на отделни феодали. В цитирания вече дубровнишки документ от XVII в. се казва, че местните нобили Пиеровичи представили в сената на републиката документи за това, че техните предци, българските боляри Соимировичи, „владеели град Чипровец и крепостта Градище със златните и сребърните мини"[66] преди османското нашествие. Агиографът на св. Сава Сръбски Теодосий споменава за някои „властели загорски", които в началото на XIII в. „владеели градове и се подчинявали на Стрез като на царев роднина"[67]. Продължителят на сръбския житиеписец архиепископ Данило разказва, че след неуспешната за българите битка при Велбъжд през 1330 г. при сръбския крал Стефан Урош III се явили български боляри, които „имали съвършената власт върху земите и градовете на тази страна, защото били равни с царя като братя"[68]. Може да се предположи, че със задълбочаване процеса на феодална децентрали-

зация някои неголеми градове се превръщали в опорни пунктове на метежното болярство.

В същото време редица значителни градски центрове се намирали под властта на Търново. Както изглежда, тези градове се смятали за притежание на царя. Съществувала практика монархът да посещава своите по-големи градове, в памет на което били изсичани тържествени каменни надписи[69].

За разлика от съседна Сърбия, където през XIII—XIV в. така и не се изгражда единен държавен център, през цялото съществуване на Втората българска държава Търново остава столица, политически и духовнокултурен център на българските земи. Към факторите, които обуславяли това положение, могат да бъдат отнесени: патримониалният принцип, заложен в основата на българската държава при възстановяването ѝ; влиянието на византийския държавен модел и изключителната роля на Търново като главно огнище на антивизантийското въстание през 1185—1186 г. и основен център на последвалото обединение на българските земи. Особеното положение на Търново било подчертавано от идеолозите на Втората българска държава, които стигнали далеч в изграждане на концепцията за своята столица като „нов Цариград" или „трети Рим". Като столица на България „Царевград Търнов" се ползувал с изключителен авторитет сред източноправославния свят. Константинополският партиарх Калист в житието на св. Теодосий Търновски прави непосредствено сравнение между българската столица и Цариград[70]. В един от преписите на „Задонщина" — староруска поема от края на XIV в., посветена на победата на Дмитрий Донски срещу татарите на Куликовското поле през 1380 г., се говори, че вестта за това велико събитие ще стигне до стените на Цариград и Търново — двете най-големи столици на православния свят[71].

Със своя голям авторитет на политически и духовен център на българската държава Търново играел важна роля в борбата на царската власт срещу центробежните тенденции в развитието на страната. Но процесът на феодална децентрализация неизбежно водел до намаляване на реалното политическо значение на столицата. Вече изложихме нашата теза, че стремежите на отделните най-едри феодали да завладеят търновския престол, които ясно се проследяват през XIII — първата половина на XIV в., през втората половина на XIV в. отстъпват своето място на тенденцията да се издигнат и укрепят собствените „столици", като се противопоставят на Търново. В местните документи все по-рядко се споменават имената на търновските царе, вместо тях започват да се поставят имената на самите феодални владетели, които прокарват самостоятелна външнополитическа линия, земите им стават отделен субект на международното право, наблюдава се децентрализация на сеченето на монети. Но заедно с това падането на

Търново под османска власт през 1393 г. било прието като общонародна катастрофа навсякъде в българските земи: и в отдавна обособените югозападни предели, и във враждебния Бдин. Показателен е и фактът, че руските летописи свързват гибелта на българската държава с падането на Търново[72].

Един от най-големите градове в средновековна България бил Средец. Както вече показахме, през 30-те — 50-те години на XIII в. той бил център на апанажа на брата на Иван Асен II севастократор Александър и на сина на последния Калоян. Възможно е след гибелта на Калоян и възцаряването на Константин Тих през 1257 г. Средец отново да се е върнал под пряката власт на Търново. Наличният изворов материал не дава възможност да се установи дали главният град на Западна България е бил обект на въоръжено съперничество между Търново и Бдин през последната четвърт на XIV в.[73]. Но през 80-те години на XIV в., непосредствено преди падането на града под османско владичество, Средец се намирал под властта на Иван Шишман. Компилацията от ранноосмански извори, известна като „Докладът на Лала-Шахин за превземането на София", описва положението на града по следния начин: „Управлението и владението на София се намират изключително в ръцете на великия тяхур като тимар, а доходите, които получава от данъците, той раздава на облагодетелствуваните поданици, които се готвят да заемат постове, подобни на беглербейлъка"[74]. Отчитайки цялата неяснота на тези сведения, в същото време те подкрепят нашето предположение, че в края на XIV в. Средец е заемал особено положение между царските градове като една от най-силните крепости и важен политически център, в който пребивавал наместникът на царя — кефалията[75]. Археологическите разкопки и писмените данни свидетелствуват, че през XIII—XIV в. тук се е развивало монументалното строителство, в това число и светското, и е процъфтявала оживена търговска и занаятчийска дейност.

Важни центрове на Търновското царство през XIV в. били силните крайдунавски крепости Дръстър и Никопол. За последната Нешри казва, че „по-добър град и по-силна крепост (след превземането на Средец — Д. П.) Шишман не притежавал"[76]. Това се потвърждава и от факта, че след завладяването на България Никопол станал център на санджак, в чиито граници влизала територията на покореното Търновско царство. Съдбата на Дръстър засега не е напълно ясна. От една страна, редица ранноосмански хроники сочат, че по време на османското нашествие Дръстър се е намирал под властта на Търново. Хронистът на XVII в. Хюсеин, компилирал от по-ранни съчинения, нарича Иван Шишман „владетеля на Никопол и Силистра"[77]. Същите градове са обозначени като главни крепости на Търновското царство върху военната карта на Балка-

ните, съставена в Унгария в края на XIV в.[78]. От друга страна, не могат да бъдат пренебрегнати и някои известия, които посочват, че през XIV в. Дръстър бил важен самостоятелен феодален център. В тази насока заслужават внимание някои аспекти от хипотезата, изказана от румънския учен П. Дякону, който обаче погрешно смята Дръстър за център на влашко феодално владение[79]. Към нея могат да се добавят още няколко съображения. Както изглежда, през XIV в. пренесената от първите Асеневци от Дръстър в Червен митрополитска катедра била възстановена на старото място. Затова свидетелствуват: преките писмени данни за съществуването на Дръстърската митрополия през втората половина на XIV в.[80]; традиционната титла на местните йерарси („Доростоло-Червенски") и малкият брой на червенските митрополити (трима), споменати в Синодика на българската църква[81]. Практиката показва, че църковното делене на българските земи през средните векове обикновено съвпадало с административно-политическото. Може да се предположи, че след временния упадък Дръстър през XIV в. отново възвърнал значението си на голям политически център. Това обстоятелство може да бъде свързано със сведението на Несебърската хроника, че през 70-те години на XIV в. градът бил център на апанажното владение на сина на добруджанския деспот Добротица Тертер[82]. С този политически статут градът бил заварен от османското нашествие. За това говори и фактът, че след тези събития временният господар на Дръстър, влашкият владетел Мирчо Стари, и неговите приемници, следвайки средновековната традиция да включват в титулатурата си имената на присъединените феодални държави, през XV в. се наричат „самодръжци на Дристър"[83]. Известно е също, че Дръстър бил център на османски санджак в края на XIV в.

Голям и много добре защитен град бил Червен. Като епископска резиденция и важен административен център този град, както показват археологическите разкопки, бил процъфтяващо търговско-занаятчийско селище. С него била тясно свързана дунавската крепост Русе, към която след османското нашествие преминало значението на града[84].

От крупните градове в Северна България заслужава да бъдат споменати Враца, Плевен, Ловеч, Овеч и Шумен. Последният през XIV в. фактически играел ролята на център на Североизточна България, макар формално епископската катедра и вероятно резиденцията на наместника кефалия да са се намирали по традиция в Преслав. Шумен развивал активна търговско-занаятчийска дейност, в града се извършвало голямо каменно строителство. Има основания да се предполага, че и Овеч бил административен център, в който непосредствено преди османското нашествие пребивавал като намест-

ник представител на царското семейство с династичното име Асен[85].

Голяма роля играели градовете в южните предели на българската държава — Дъблин, Боруй, Сливен и др. Особено изпъква Дъблин, в който според сведенията на един надпис през 1356 г. управлявал племенникът на цар Иван-Александър — Шишман[86].

Между градовете, които принадлежали на Иван Шишман, османските хроники, описващи падането на България, отбелязват освен споменатите по-горе и Мадара, Венчан, Добрич, Мечка, Крепча, Мъглиж, Пиргос, Тутракан, Свищов и др.[87]. От други писмени извори (преди всичко от одата на Мануил Фил в чест на византийския протостратор Михаил Глава Тарханиот)[88] са ни известни имената на не по-малко от петдесет населени пункта и крепости. Много от споменатите в писмените извори селища не са точно локализирани, а при разкопки на други се наблюдава оскъдност на археологическия материал, което показва тяхната икономическа изостаналост[89].

Най-важната страна от политическата роля на средновековния български град представлява неговото място в административната структура на Втората българска държава. Ние вече се спряхме на граничните хори и апанажите, чийто юридически статут е регламентиран в специални клаузи на царските грамоти и в международните договори. Административното единство на вътрешната област се опирало на разклонена провинциална система на управление, център на която бил Търново. Като правило административните центрове — резиденции на наместници, се установявали в големи градове — занаятчийски и търговски средища. Голяма роля тук играела и традицията, която била свързана преди всичко с църковното делене.

Както видяхме, през XIII—XIV в. като главни административни центрове изпъкват Средец, Червен, Ловеч, Дръстър, Преслав, Овеч, Несебър, Варна, Карвуна и някои други градове. Естествено в условията на бурни политически борби и на засилваща се феодална раздробеност положението на тези градове се променяло и вчерашната резиденция на царския наместник за дълги години и дори десетилетия се превръщала във „феодална столица". Но все пак ограниченият изворов материал, предимно царски грамоти, отнасящи се към периодите, когато един или друг град се намирал под властта на Търново, ни дава възможност да съдим за мястото на града в данъчно-административната система на държавата.

Във връзка с този проблем ще се спрем първо на въпроса за йерархията при наместническите длъжности. Във Ватопедската грамота на Иван Асен II между длъжностните лица в държавата (РАБОТНИКЫ ЦАРСТВА МИ) на първо място се споменават севаст, дук и катепан, царски наместници в

различни области, големи и малки[90]. Резиденциите им били разположени в градове и крепости, откъдето те осъществявали функциите на местно управление. В много други извори има сведения за кефалии. Очевидно кефалиите били наместници в големите области — известни са ни кефалиите в такива значителни центрове като Средец и Скопие[91].

Сериозни спорове предизвиква значението на термина „севаст". П. Петров, който разглежда този въпрос в специално изследване, счита севастите за управители на големи области, подчинени на които били всички останали практори, в това число кефалии, дуци и катепани[92]. И. Божилов показва връзката между севастите в България и византийските севасти — водачи на чужди етнически групи, намиращи се на византийска държавна служба[93]. В. Гюзелев категорично заявява, че терминът „севаст" в България през XIII—XIV в. е бил почетна титла и не се свързвал с изпълнението на определена длъжност[94]. Като поддържаме последното мнение, ние ще изкажем някои съображения.

Преди всичко трябва да се отбележи, че тезата на И. Божилов заслужава най-сериозно внимание, когато става дума за известните от различни извори севасти в южните и югозападните български земи в началото на XIII в. Според нас напълно отговарят на представата за севастите — водачи на чужди етнически групи на територията на българската държава или на българското население в гръцките държави на Балканите: „Владимир, брат на севаста на франките", от Мелник, севасти гърци във владенията на Стрез, севаст Василий Вамбулин, „загорският севаст Прибо". Но за това време се отнасят и две конкретни сведения за севастите наместници — Цузмен в Просек и Алексий в Станимака[95]. П. Петров смята, че Прибо също бил наместник на Иван Асен II[96].

Още едно значение на термина „севаст" има връзка с изясняване характера на тази институция в България през XIII—XIV в. В късна Византия терминът „σεβάστος" („ὑπερσεβάστος", „παυυπερσεβάστος") се прилагал към тези представители на висшата чиновническа аристокрация, които не били нито императорски роднини, нито негови приближени (придворни, „δ(κεσοι")[97]. В България този термин имал близко значение. Означавал преди всичко принадлежност към висшия кръг на управляващата класа — съсловие, и не бил свързан с някоя конкретна длъжност. Аналогичен бил и смисълът на този термин в съседна Сърбия[98]. Съсловното значение на термина „севаст" проличава и от текста на Мрачката грамота на Иван-Александър, където се споменават „СЕВАСТЫ ХОРЫ ТОЯ", т. е. чиновническата аристокрация от цялата област[99]. Изхождайки от същата гледна точка, бихме могли да обясним защо титлата „севаст" и длъжността „кефалия" се прилагат в

Боженишкия надпис към едно и също лице — болярина Огнян[100].

Второто предположение на П. Петров, че областите хóри се обединявали „в големи административни единици, начело на които стоели или севастократор, или протосеваст, или деспот", също не издържа критиката. Може със сигурност да се твърди, че севастократорите и деспотите нямали отношение към областното управление, тъй като първите не притежавали административни функции, а вторите били самостоятелни феодални владетели[101]. Що се отнася до протосевастите, материалът за определянето на тяхната роля и функции е явно недостатъчен. Ние предполагаме, че това също била почетна титла със съсловен характер.

Най-големите области се управлявали от кефалиите. На тази мисъл ни навеждат преди всичко сведенията на Витошката грамота, в която се споменава „Средецкото кефалийство" (а не „средецкият кефалия", както се превежда обикновено)[102]. Както показахме вече, Средец бил важен административен център и едва ли може да се предполага, че са съществували по-високи наместнически длъжности от средецкия кефалия. Стабилната историографска традиция да се свързва споменатият в Боженишкия надпис севаст Огнян със средецкото кефалийство изглежда напълно правдоподобна.

Като наместници на българските царе понякога в изворите се споменават и носителите на титлата „дук". Великият дук Врана построил крепостта Крицува, недалеч от Мелник, по време на царуването на Калоян[103]. Една грамота на гръцки език, издадена от българския цар Иван-Александър на манастира „Св. Богородица Елеуса" в Несебър, споменава без име градския управител — дук[104]. Има отделни известия и за наместници катепани[105]. Но все пак наличният материал не позволява да се възстанови точната йерархия при наместническите длъжности. И в късна Византия задълженията и функциите на дука и кефалията през XIII—XV в. практически не могат да се диференцират. Предполага се, че терминът „дук" през този период вече бил архаизъм и като негов синоним се употребявал терминът „кефалия"[106]. Думата „катепан" от своя страна не е нищо друго освен елинизация на латинската дума „capitaneus", която също била равнозначна на термина „кефалия"[107]. Всичко казано дотук позволява да предположим, че най-разпространена (ако не и единствена наместническа длъжност) била длъжността „кефалия".

Кръгът от функциите на наместника кефалия бил много широк. Наред с военните и административните задължения той включвал и съдебни пълномощия. Едно решение на Охридската архиепископия от 1228 г. отбелязва, че българската болярка Болеслава си възвърнала имоти, незаконно продадени от зълва ѝ, със съдебно решение на българския наместник кефа-

лия[108]. Виргинската грамота забранява на наместника в град Скопие „да съди, да взима глоба и да задържа“ хората на манастира „Св. Георги“[109]. По този начин феодално зависимото от манастира население не зависело от компетенциите на наместническия съд. Аналогични сведения се съдържат в Мрачката (1347) и Рилската (1378) грамота[110].

Управителите на отделни области съсредоточавали в своите градски резиденции значителен данъчно-административен апарат, зает със събирането на данъци и организацията на държавната ангария. Военностратегическото значение на града се подчертава от факта, че веднага след наместническите длъжности в грамотите се споменават кастрофилаците — началници на градските гарнизони, които отговаряли и за състоянието на градските укрепления[111]. Ние вече цитирахме някои сведения за несебърския кастрофилакт Калоян. Съдейки по сумата на изплатената от него контрибуция (2000 перпера на Амадей VI Савойски, по-голяма част от които била погасена със зърнени храни), Калоян бил едър феодал[112].

Останалите известни от изворите длъжностни лица — практори — принадлежали към по-низшия слой от провинциалната администрация и отговаряли за събирането на отделни данъци и такси. Между тях се споменават: десеткари, които събирали натурален десятък от всички видове продукция, произвеждана от селското стопанство; апокрисиари, които съпровождали царските пратеници и посланици в пределите на областта; аподохатори, които описвали и съхранявали събраните натурални продукти; писари, които преброявали облаганото население и водели данъчните списъци; псари и геракари, които събирали кучета и соколи за царския лов; побирчии, които отговаряли за събирането на паричните такси[113]. Не са ясни функциите на някои длъжностни лица, които се отбелязват във Виргинската грамота — ватах, топщикал и градски изгончия. Последният вероятно е изпълнявал куриерска служба[114].

Виргинската грамота дава богата характеристика на задълженията на гражданите и жителите на селския хинтерланд, подчинени на градската администрация: „крепост да градят“, да я охраняват, „тъмница да пазят“[115]. Хрисовулът на сръбския крал Урош II Милутин, издаден на църквата „Св. Петка“ в с. Тморане, който потвърждава привилегиите, предоставени на църквата още през 30-те години на XIII в. от севаст Прибо, освобождава „хората на „Св. Петка“ от всички задължения, „големи и малки“, „към града и в полето“ и от зависимостта на кефалията в Скопие[116]. Споменатите в грамотата повинности, „налагани през определено време на града“, твърде е възможно да са били задължения, изпълнявани от селския хинтерланд в полза на градската администрация: градоздидане („καστροκτισία“), градска стража („παραμυθία“), снабдяване на градските гарнизони с храна („φωμοζεμία“), а така съ-

що повинности, свързани с осигуряване на придвижването на царските чиновници в областта. Според грамотата, издадена от Иван-Александър на несебърския манастир „Богородица Елеуса", хората на манастира също се освобождавали от двете основни градски повинности — кастроктисия и псомодземия, изпълняването на които контролирал царският наместник — дук[117].

Много спорове в научната литература предизвиква един пасаж в Рилската грамота на Иван Шишман от 1378 г.: „А също така и град Стоб да няма власт над манастирските люде и стасите им нито на косъм"[118]. Някои автори (С. Цонев, Хр. Коларов) виждат в това известие свидетелство за наличието на градско самоуправление, други (В. Ганев, С. Лишев)[119] смятат, че тук става дума за същите административни права на намиращия се в града управител на областта, които в дадения случай били неголеми. Второто мнение според нас е по-приемливо. В документите от XIII—XIV в. няма нито едно сведение за съществуването дори и на някои елементи на градско комунално самоуправление. Сведението от Рилската грамота се покрива с данните от Витошката грамота, издадена също от Иван Шишман, в която забраната да се намесват в работите на манастира „Св. Богородица" се отнася до средецкия кефалия и неговите практори[120].

Изграждането на административната система във Втората българска държава, която се опирала на мрежа от различни по значение градски центрове, в които пребивавали наместници кефалии и подчинен на тях данъчно-административен апарат, изпитвало върху себе си силно влияние от страна на аналогичните византийски институции. Тук изиграли своята роля традиционното въздействие на държавно-политическата практика на Византия и стремежът на българските царе да създадат голяма балканска империя по модел на западащия след кръстоносния погром „втори Рим". Установяването на тази система, от една страна, означавало разширяване и укрепване на държавния апарат, но, от друга страна, водело до засилване ролята и значението на местните центрове, което в условията на по-нататъшно развитие на феодалните отношения, на укрепване на феодалната поземлена собственост и на сложното външнополитическо положение създавало нови предпоставки за децентрализация на държавата. Съсредоточаването на значителен местен апарат в градовете — административни центрове, на практика водело до създаване на микроструктури на държавно управление по места, което придавало на местните феодали наместници още по-голяма самостоятелност. По този начин се създали условия за големи злоупотреби. В една от средновековните български гадателни книги „Гръмовник" като страшно бедствие се предрича, че „кефалиите и практорите в тези земи ще сътворят много беззако-

ния“[121]. Изглежда, такива случаи съвсем не са били рядкост. Широките пълномощия и значителната самостоятелност на наместниците предоставяли на върхушката от градската администрация, представителите на която произхождали от феодалната аристокрация, големи възможности за лавиране в сложните политически ситуации. Характерен е примерът с българския наместник в гр. Сяр Драгота, който през 1246 г. предал града на византийците, след което пристигнал в Мелник и склонил местния феодален елит да последва примера му[122]. По подобен начин, изглежда, редица южнобългарски градове от Сливен до Анхиало, често и без съпротива преминавали ту на едната, ту на другата страна по време на българо-византийските войни през XIV в.[123].

Интересни и ценни сведения се съдържат в някои османски хроники, които разказват за последните години на българската държава. Ранноосманските историци привеждат редица случаи на упорита съпротива на българските градове срещу османските турци. Нешри описва продължителната обсада на Свищов, чийто наместник „не искал да се подчини“ и защитавал града, докато не се свършили хранителните запаси[124]. Различно е поведението на варненските първенци, които известили османския пълководец Али паша, че са готови „да арестуват господаря си, а града да предадат“[125]. Овечкият кефалия Асен влязъл в преговори с Али паша и предал града. По същия начин постъпили наместниците в Тутракан, Шумен и Мадара[126]. Споменатият вече Боженишки надпис също като че ли посочва дилемата, която стояла пред повечето градски управители кефалии: или „да се държат за вярата“, или да се предадат на нашествениците.

Важна роля при определяне на политическото значение на един или друг град играе мястото му в системата на административно-църковното делене на българските земи. Изграждането на териториалната структура на българската църква през XIII—XIV в. вървяло успоредно с държавното строителство. Едновременно с провъзгласяването на Петър за цар на българите през 1186 г. бил ръкоположен, макар и недотам канонически, търновският архиепископ Василий[127]. След освобождението на древната столица Преслав била възстановена унищожената от византийците митрополитска катедра, която в чест на старата българска патриаршия била наречена „прототронна“[128]. С разширяването на държавната територия били възстановени редица стари традиционни епископски диоцези, които влизали през IX—X в. в състава на Първата българска държава. В писмото си до папа Инокентий III от 1202 г. Калоян претендирал не само за царската титла, но и за признаването на търновския архиепископ за глава на независима църковна организация. В друго писмо на Калоян от края на 1203 г. се съдържа оплакване от унгарския крал Имре (1196—1204),

който заел с войските си пет български епископства[129]. Вероятно тук става въпрос за северозападните и западните области — Браничевска, Белградска, Бдинска, Нишка и Призренска. Едновременно със споменатото писмо до папата било изпратено послание от велбъждския митрополит Анастасий, преславския Сава и от скопския, призренския, нишкия и бдинския епископи с молба папата да изпрати отличителни знаци за епископския сан и по този начин официално да признае законното включване на тези епархии във Втората българска държава[130]. В списъка на българските епископи от началото на XIII в., който също произлиза от папската канцелария, наред със споменатите епархии фигурира ловешкият епископ[131]. Следователно в началото на XIII в. наред с Търновската била създадена и Ловешката епархия, което бихме могли да свържем с особената роля на Ловеч във въстанието от 1186 г. и Ловешкия договор, закрепил възстановяването на българската държава.

По време на царуването на Иван Асен II според Синодика на българската църква в диоцеза на образуваната през 1235 г. Търновска патриаршия влизали Сярска, Охридска, Филипийска (Драмска) и Месемврийска епархия[132]. Заедно със западните диоцези — Бдински, Белградски, Браничевски, Нишки, Призренски, Средецки, Скопски и Велбъждки, те изграждали териториалната структура на българската църква.

Тази църковна организация претърпяла значителни промени през периода на Втората българска държава. Под властта на Константинополската патриаршия се върнали отвоюваните от Византия в средата на XIII в. Серски, Охридски и Филипийски диоцези[133]. Образуваната през 1346 г. Сръбска патриаршия включила Скопска, Белградска, Браничевска, Нишка, Призренска и Велбъждска епархия[134]. Съдбата на Месемврийската митрополия през XIII—XIV в. зависела от политическото положение на града, който по време на войните между Византия и България често преминавал от едни ръце в други. От втората половина на XIV в. Месемврийската митрополия постоянно фигурира в документите на Константинополската патриаршия като една от нейните епархии[135].

Под църковната власт на Константинопол през XIII—XIV в. се намирала и Варненската митрополия, в чийто диоцез влизали важните крепости и градове Карвуна, Калиакра, Килия, Герания, Тристрия и Кранея[136]. Както предполагат някои автори, договорност между България и Византия (респективно Никейската империя) да не бъде включена Варненската митрополия в диоцеза на Търновската патриаршия било постигнато още при учредяването на последната през 1235 г.[137].

Не е изяснена все още църковната история на Североизточна България през XIII—XIV в. В XIV в. била възстановена ликвидираната от първите Асеневци Дръстърска митрополия и били учредени епископства с центрове Червен и Овеч[138]. Из-

клежда, основаването на новите епархии е свързано с нарастването на центробежните тенденции, със стремежа на наместници кефалии и другите владетели да съсредоточат в своите резиденции градове максимум политическа власт. За тясната връзка между църковната политика и феодалната децентрализация в страната говорят редица факти. Най-яркият от тях е отделянето на Бдинската митрополия от Търново и преминаването ѝ под властта на Константинополската патриаршия през 1381 г.[139]. Този акт бил осъществен по инициатива на бдинския цар Иван-Срацимир, който явно искал да замени реалната църковна зависимост от търновския престол, заеман тогава от дейния и ловък политик Патриарх Евтимий, с ефимерната връзка с далечния Константинопол, от който Бдин бил отрязан вследствие на османското нашествие. Характерен е и друг момент: през XIV в. в някои приписки с официален характер, произлизащи от отделни феодални центрове, името на местния владика измества обикновено споменаваното име на търновския патриарх[140]. Изглежда, че активното участие на църковните йерарси в политическата борба представлява немаловажен елемент в общата картина на противодействие между центробежните и центростремителните тенденции в държавното развитие.

Нестабилните граници на Втората българска държава и постоянните войни с Византия, Унгария, Сърбия и други противници довели до положението редица градове, тясно свързани с развитието на българската народност и държава в етническо, културно-духовно и икономическо отношение, да се окажат на територията на съседните държави. Много от тях само номинално влизали в пределите на Византия или Сърбия, продължавайки да бъдат центрове на владенията на местни феодали. Например Велбъжд представлявал и през XIV в. важен комуникационен възел в търговията на българските земи с Дубровник. Повсеместна практика било потвърждаването на правата и привилегиите от страна на местните феодали на църквите и манастирите, които били получени през XIII в. от българските царе[141].

Не били напълно откъснати от българските земи и градските центрове на юг от Балкана и в Тракия. Боруй, Сливен, Копсия, Лардея и градовете по Южното Черноморие, макар и често да сменяли владетелите си, оставали тясно свързани в стопанско отношение с другите български градове и продължавали да играят важна политическа роля във Втората българска държава. В най-големия център на Тракия — Пълдин (Филипопол), наред с гръцкото и арменското население имало и големи, компактни в териториално отношение български общности[142]. Пълдинският митрополит Мануил през 1360 г. взел участие в антиеретическия събор, проведен в Търново[143]. Сложното външнополитическо положение на българските гра-

дове на юг от Балкана наложило сериозен отпечатък върху етническия им облик и целия градски живот. Особено влияние върху тях оказали регресивните тенденции, които преобладавали в развитието на византийския град през XIV в.

В още по-тежко положение се оказали през втората половина на XIII — началото на XIV в. българските градове по устието на Дунав — Вичина, Килия и др. Етническата пъстрота на населението, засилването и нарастването на генуезките колонии и често променящата се политическа обстановка, когато тези градове попадали ту под татарска власт, ту в зависимост от генуезците или влашките господари, довели през XIV в. до отслабване на връзките на тези центрове с Втората българска държава и нейното политическо развитие.

Резюмирайки казаното, ще отбележим, че съсредоточаването в големите градове — административните центрове или столиците на самостоятелни владения, и на църковната власт върху диоцезите, границите на които до голяма степен съвпадали с пределите на наместничествата и феодалните владения, още повече усилвало политическото значение на тези градове и авторитета на наместниците и владетелите. Като цяло административно-политическата роля на българския град през XIII—XIV в., в който е съсредоточено местното управление и църковната власт, изпъква в изворите по-релефно, отколкото стопанското значение на града. В същото време в повечето случаи двете функции са неразделни и колкото по-силно се изразява политическата роля на града, толкова по-ясно се проследява икономическото му значение. Срещат се и примери на слабо икономическо развитие на значителни феодални центрове. Археологическото проучване на Крън показва, че той представлява преди всичко военностратегически пункт и гранична крепост[144].

Много от големите български градове били важни възлови пунктове в административно-политическата система на Втората българска държава. В тях бил съсредоточен апаратът на местната военноадминистративна, съдебна, фискална и църковна власт. Военноадминистративният и църковният апарат играел централна роля в политическия живот на града. Зависимостта на местните управители от търновския престол през XIII—XIV в. все повече отслабвала. Някои феодални центрове ставали до толкова самостоятелни, че към тях с право може да се приложи терминът „феодална столица".

По същото време политическата роля на българските градове в борбата между центробежните и центростремителните тенденции в развитието на страната била обусловена от политическата активност на градския феодален елит, тясно свързан с местния провинциален апарат на властта или с независимия владетелски двор. Ето защо много от градовете в България през XIII—XIV в., които принадлежали на могъщи фео-

дални родове, били активен фактор във феодалната децентрализация на страната. Докато градове, в които по силата на едни или други обстоятелства позициите на търновския престол оставали силни, играели ролята на опорни пунктове в централизаторската политика на царската власт.

ЛИТЕРАТУРА

[1] *Литаврин, Г. Г.* Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България в сравнение с Византия (от края на VII до края на XII в.). — И П, 1970, № 6, с. 39.
[2] *Тъпкова-Заимова, В.* Долни Дунав — гранична зона на Византийския Запад. С., 1976, с. 116—143.
[3] Nicetae Choniatae. Historia, p. 482.
[4] *Божилов, И.* България при Асеневци. — И П, 1980, № 2, с. 91; Вж. *Максимовић, Љ.* Генеза и характер апанажа у Византии. — З Р В И, 1973. Т. XIV—XV.
[5] И Б И. Т. XV, с. 154.
[6] Вж. *Цанкова-Петкова, Г.* България при Асеневци. — С., 1978, с. 24.
[7] *Божилов, И.* Белота — български владетел от началото на XIII век. — И П р., 1977, № 1, с. 71—81.
[8] *Златарски, В.* История на българската държава... Т. III, с. 274.
[9] *Мутафчиев, П.* Владетелите на Просек. — В: Избрани произведения. Т. I. С., 1971, с. 172—285.
[10] *Златарски, В.* История... Т. III, с. 89—120.
[11] Nicetae Choniatae. Historia, p. 482.
[12] *Erszegy, G.* Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarische-hungarischen Beziehungen wärend Herrschafts Boril. — B H R, 1975, № 2, p. 95.
[13] *Иванов, Й.* Български старини из Македония... с. 38—39.
[14] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 38—39.
[15] И Б И. Т. XV, с. 162.
[16] *Koledarov, P.* More about the Name „Zagora". — B H R, 1973, № 4.
[17] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 137—138.
[18] Пак там, с. 46—54.
[19] И Б И. Т. XV, с. 165.
[20] *Божилов, И.* Родословието на цар Иван-Александър. — И П р., 1981, № 4—5, с. 175, табл. II.
[21] *Ников, П.* Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — Б И Б, 1930, № 1, с. 129—130.
[22] *Златарски, В.* Боянският надпис. — Г С У И Ф, 1935. Т. XXXI, № 10, с. 16.
[23] И Б И. Т. XXII, с. 154, 166.
[24] *Bozilov, I.* La famille des Asen (1186—1460). — B H R, 1981, № 1—2, p. 152, tab. 1.
[25] Вж. *Ников, П.* История на Видинското деспотство до 1323 г. — Г С У И Ф, 1922. Т. XVIII.
[26] *Полывянный, Д. И.* К истории Видинского деспотства в XIV в. — В: Българско средновековие, с. 93—98.
[27] Вж. *Полывянный, Д. И.* Политическое и социально-экономическое положение Видина... с. 113—114.
[28] Вж. *Бурмов, А.* Към историята на Крънската област. — В: Избрани произведения. Т. I. С., 1968.
[29] Вж. *Трифонов, Ю.* Деспот Иван-Александър и положението на България след Велбъждката битка. — С п Б А Н, 1930, Т. XIII.
[30] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 68—69.
[31] *Ников, П.* Към историята на северозападните български земи. — СпБАН, 1918. Т. XVI, с. 46—50; Вж.: *Петкова, И.* Българският северозапад в по-

литическия живот на Балканите през втората половина на XIII в. Канд. дис. Велико Търново, 1982, глава III, § 1.
[32] *Ников, П.* Из историята на Подбалканската област. — Родина, 1938, № 1, с. 30—32.
[33] ИБИ. Т. XXII, с. 374.
[34] *Schreiner, P.* Die byzantinischen Kleinchroniken, v. I. Wien, 1977, S. 122.
[35] *Гюзелев, В.* Средновековната крепост Калиакра... с. 127.
[36] Българските средновековни градове и крепости... Т. I, с. 266—267.
[37] Вж. *Дуриданов, И.* Средновековното име на Кюстендил. — Език и литература, 1962, № 2.
[38] *Ангелов, Д.* Средновековният Велбъжд. — В: Кюстендил и Кюстендилско. С., 1974, с. 81—84.
[39] *Мусафа, М.* Хроника Идриса Битлиси в качестве источника по истории покорения Балканского полуострова турками. — RESEE, 1965, 1—2, с. 106.
[40] *Јагић, В.* Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревича, деспота српского. — ГСДУ, 1875. Т. 42, с. 269.
[41] Вж. *Дуйчев, И.* Мелник пред средновековието. — В: Българско средновековие. С. 1973, с. 395—398.
[42] *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 602.
[43] *Петров, П.* Търговски връзки... с. 113.
[44] *Джуреску, Д.* Об экспорте соли... с. 428—429.
[45] *Bancila, I.* Din numismatica lui Joan Stracimir. — SCN, 1958, № 2.
[46] Anonymi Descriptio Europae Orientalis, p. 38.
[47] *Петров, П.* Соимировичи — български болярски род... с. 16—17.
[48] Български средновековни градове и крепости. Т. I, с. 293 и сл.
[49] *Бобчева, Л.* Икономическо развитие на Калиакра... с. 301—303.
[50] *Димитров, Б.* Българските пристанища... с. 23—24.
[51] *Полывянный, Д. И.* Феодальные уделы во Втором Болгарском царстве, с. 121—123.
[52] Monumenta spectantia Slavorum meridionalem. V. I, Zagrabiae, 1868, p. 192.
[53] *Дуйчев, И.* Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван-Александър. — ИИД. Т. 14—15.
[54] ИБИ. Т. XXI, с. 374. *Besevliev, V.* Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, S. 98—99, № 147.
[55] *Герасимов, Т.* Медни монети на деспот Добротица — владетел на Карвунската земя. — Археология, 1968, № 3, с. 10—12.
[56] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 68, 154.
[57] Пак там, с. 170, 230, 257.
[58] *Андреева, М. А.* Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. — BSL, 1932, № 1, p. 70; 1933, № 1, p. 153—155.
[59] Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV—XVI в.). С., 1979, с. 126.
[60] Вж. *Дуйчев, И.* Мелник през средновековието, с. 367—388.
[61] *Полывянный, Д. И.* К истории Видинского деспотства... с. 98.
[62] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 288.
[63] Пак там, с. 185—187.
[64] Пак там, с. 259.
[65] *Mikloschich, F.* Müller, J. Acta et diplomata medii aevi, v. I. — Vindobónae, 1860, p. 28, 161.
[66] *Петров, П.* Соимировичи — български болярски род... с. 16—17.
[67] *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 476.
[68] Животи краљева и архиепископа српских, с. 193.
[69] *Антонова, В.* Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост. — ИНМШ, 1967. Т. IV, с. 81—82.
[70] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 217.
[71] Вж. *Тихомиров, М. Н.* Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969, с. 138.
[72] Полное собрание русских летописей. Т. XXV. М., 1942, с. 220.

[73] *Кузев, А.* Кой е владял София през 70-те години на XIV в. — В: Сердика—Средец—София. С., 1976, с. 155—161.
[74] *Иванов, И.* Средновековна София. — В: Юбилейна книга за град София. С., 1928, с. 37.
[75] Вж. *Георгиева, С.* Отново за Боженишкия надпис. — ИИД, 1967, Т. XXV, с. 307.
[76] *Елезовић, Г.* Огледало света... с. 43.
[77] *Петров, П., В. Гюзелев.* Христоматия... Т. II, с. 189.
[78] *Коледаров, П.* Укрепените градове южно от Дунав във военната карта на Балканите от 1388—1393 г. — В И С б, 1976, № 3.
[79] *Diaconu, P.* O formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfirşitul secolului al XIV-lea necunoscută pînă în prezent. — S C I V A, 1978, v. 29, № 2.
[80] Житие и жизнь преподобного отца нашего Феодосия. — С б Н У, 1904, XX, с. 25.
[81] *Попруженко, М. Г.* Синодик на цар Борил. С., 1928, с. 92.
[82] *Гюзелев, В.* Chronicon Mesembriae, p. 155.
[83] Documenta Romaniae historica, seria B. Tăra Românească, v. I (1247—1500). Bucureşti, 1966, p. 63, 70, 73, 75, 80, 90.
[84] Вж. *Ivanov, I.* Localités dans la region du Rusenski Lom depuis les premiéres établissements des Slaves jusqu'a la fin du XVIII s. — S B, 1975, v. X, p. 209.
[85] *Елезовић, Г.* Огледало света... с. 39; Срв.: *Димитров, С.* Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. — Векове, 1977, № 5, с. 44.
[86] *Гълъбов, И.* Ямболският надпис. — В: Сборник в чест на акад. Ст. Романски, С., 1960, с. 421—422.
[87] *Елезовић, Г.* Огледало света... с. 38.
[88] ИБИ. Т. XXII, с. 139—148.
[89] *Чангова, Й.* Средновековното селище над тракийския град Севтополис (XI—XIV в.). С., 1972.
[90] *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 576—577.
[91] Пак там, с. 582, 600.
[92] *Петров, П.* О титулах „севаст" и „протосеваст" в средневековом болгарском государстве. — В В, 1959. Т. XIV, с, 62—63.
[93] *Божилов, И.* България при Асеневци... с. 91.
[94] *Гюзелев, В.* Надписът от крепостта. — В: Боженишки Урвич. С., 1979, с. 44.
[95] *Петров, П.* О титулах... с. 56—60.
[96] *Петров, П.* Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII век. — В: Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960.
[97] *Максимовић.* Љ. Византијска провинцијска управа... с. 14.
[98] *Новаковић. С.* Византијски чинове и титули у српским земљама XI—XV века. — Глас СКА. Т. 78, други разред, кн. 47. Београд, 1908, с. 254—258.
[99] *Иванов, Й.* Български старини... с. 592.
[100] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 289.
[101] Вж. *Полывянный, Д. И.* Феодальные уделы... с. 119—120. Не сме съгласни с мнението на Е. Савчева, че титулът севастократор бил свързан с точно определени функции в държавния апарат. — Вж.: *Savceva, E.* The Office and Title of Sebastocrator in Bulgaria. — E B, 1978, N. 4, p. 70—74.
[102] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 183—184.
[103] Пак там, с. 27.
[104] Пак там, с. 140—141.
[105] *Иванов, Й.* Български старини... с. 573, 592.
[106] *Максимовић,* Љ Византијска провинцијска управа... с. 65—70.
[107] Пак там, с. 43.
[108] *Ников, П.* Материали за средновековната история на България. — ГСУ И Ф, 1922. Т. XVIII, с. 9—10.
[109] *Иванов, Й.* Български старини... с. 582.

[110] Пак там, с. 592—593, 598—599.
[111] Вж. *Андреев, М.* Ватопедската грамота и въпроси на българското феодално право. С., 1965, с. 154 и сл.
[112] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 232—233, § 15.
[113] *Иванов, Й.* Български старини... с. 586.
[114] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 348.
[115] *Иванов, Й.* Български старини... с. 586.
[116] Споменици за средновековната и по-новата историја на Македонија. Т. I. Скопје, 1975, с. 253.
[117] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 140—141.
[118] *Иванов, Й.* Български старини... с. 599.
[119] Вж. *Цонев, С.* Стоковото производство... с. 79; *Коларов, Хр.* Към въпроса... с. 138; *Ганев, В.* История на търговското право... с. 140; *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 155.
[120] *Иванов, Й.* Български старини... с. 600.
[121] *Андреева, М. А.* Политический и общественный элемент... с. 158.
[122] ИБИ. Т. XV, с. 75—77, 280.
[123] ИБИ. Т. XXII, с. 223, 266.
[124] *Елезовић, Г.* Огледало света... с. 43.
[125] Пак там, с. 40.
[126] Вж. *Димитров, С.* Управителят на Провадийската крепост... с. 40—44.
[127] *Ников, П.* Принос към историческото изворознание и историята на българската църква. — СпБАН, 1921. Т. XX, с. 41—51.
[128] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 226; *Петров, П., В. Гюзелев.* Христоматия... Т. II, с. 333—334.
[129] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 18—19.
[130] Пак там, с. 15—16.
[131] *Kuzev, A.* Drei falsche topografische Identifizierungen. — In: Studia in honorem Veselin Besevliev. S., 1978, p. 525—527.
[132] *Попруженко, М. Г.* Синодик на цар Борил. С., 1928, с. 92—93.
[133] *Голубинский, Е. Е.* Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдовалашской. М., 1871, с. 93, 116.
[134] Пак там, с. 469—471.
[135] *Miklosisch, F., I. Müller.* Acta et diplomata... v. I, p. 367, 593; v. II, 28 etc.
[136] *Miklosisch, F., I. Müller.* Acta... V. I, p. 95, 528.
[137] *Кузев, А.* Коренното население на град Варна от XIV до началото на XIX век. — ИВАД, 1963. Т. XIV, с. 81—82.
[138] *Кузев, А.* Развитието на градовете... с. 83.
[139] *Mikloschich, F., I. Müller.* Acta... v. I, p. 28, 161.
[140] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 68—69.
[141] Законски споменици српских држава... с. 664, 672; Вж. *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 134—135, 144—146.
[142] Вж. *Джамбов, И.* Средновековният град на Трихълмието в Пловдив. — Векове, 1978, № 4.
[143] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 226.
[144] Вж. *Попов, А.* Средновековният Крън. — ИИД, 1970. Т. XXV; *Овчаров, Т.* Историческото минало на с. Крън според писмените извори и археологическите проучвания. — Трудове на ВТУ, 1977. Т. XIV, № 3.

СОЦИАЛНАТА ТИПОГРАФИЯ И ОБЛИКЪТ НА ГРАДА

До този момент ние разглеждахме българския средновековен град като че ли отвън, от гледна точка на мястото, което той заемал в социално-икономическото и политическото развитие на Втората българска държава. В същото време градът като един от най-важните структурни елементи на обществения строй бил сложен и динамичен организъм, способен да изпълнява разнообразни стопански и политико-административни функции. Въпросите, свързани с вътрешната структура на българския феодален град, на които е посветен този очерк, досега остават най-неизследваната област от интересуващия ни проблем. Съвременното състояние на изворовата база и на научните изследвания в тази насока ще ни позволят да се спрем само върху някои основни според нас аспекти. Това са социалнокласовата структура на градското население, формите на обществената му организация, ролята на чуждите етнически групи в развитието на града и накрая съотношението между социалната структура и пространственото оформяне на средновековния български град.

В изворите от XIII—XIV в. има няколко сравнително подробни описания на градското население. Най-съдържателното от тях се намира в Надгробното слово за митрополит Киприан от Григорий Цамблак. По думите на автора на словото по време на тържественото посрещане на митрополита в Търново през 1379 г. „не затворени... беше купцем продавница, пометаху же са по торжищу продаемая... оставиша раби владикоугождения, оставиша художници своя дела. И елико чуждое народа, и елико местное тамо идяше Киприана видети“[1]. Това описание добре се допълва от един текст, принадлежащ към литургичното наследство на Евтимий Търновски и досега неизползуван за характеристика на града: „Князя же и владомыя, цръковника и воини и вси купно иже в граде нашем милостями и щедротами своими посети“[2]. В изворите се среща и терминът „граждани“ — в споменатия вече текст от Похвалното слово за Евтимий се описват „гражданите“ на Търново, които дошли при патриарха с молба за помощ срещу жестоката суша. Трудно е да се говори за значението на термина, разполагайки само с единични примери на употребата му в българските извори от XIII—XIV в. Ние приемаме, че обикновено „граждани“ са били наричани бедните жители на градовете. В цитирания епизод от Похвалното слово

„гражданите“ казват, че са загубили надежда някой от тях да очисти гумното или да наостри сърпа си, което може да се приеме за доста ясен социален признак за принадлежността им към земеделското население на българската столица.

Изворите разделят „вси купно иже в граде живущая“, т. е. населението на града, на няколко точно разграничени категории: княз, воини и духовни лица, от една страна, и „владомые“ и „граждани“, от друга. Между последните се споменават търговци, занаятчии („хоудожници“), роби, земеделци. Има известия и за хора, които са дошли отвън — „чужие“. Нека се опитаме да разгледаме всяка от представените категории.

Както посочихме вече, българският средновековен град през XIII—XIV в. се намирал под властта на феодалната аристокрация, която или осъществявала широки наместнически права под егидата на централната власт, или превръщала града в опора на феодалния сепаратизъм. Надмощието на феодалите в градовете, които представлявали възлови центрове в социалнополитическата система на държавата, според някои изследователи е една от основните типологически особености в процеса на развитие на феодалните отношения във Византия и на Балканския полуостров, преди всичко в България, а така също в Сърбия и Босна[3].

Феодалната върхушка във всеки български средновековен град представлявала най-активната в политическо отношение част и се състояла от представители на господствуващата класа, които или заемали определено място в държавно-бюрократическата йерархия, или били свързани с административния апарат на самостоятелния феодален владетел. В столицата Търново наред с членовете на царската фамилия, които обитавали Царевец, а така също в двете градски крепости — Царевец и Трапезица, и в някои други части на града живеели представители на висшата столична аристокрация[4]. Към тях принадлежали хората от близкото обкръжение на владетеля — членовете на Болярския съвет, познат с византийското название синклит, висшите представители на държавния апарат, многобройните придворни. Столичната аристокрация играела огромна роля в политическия живот на българската държава — от нейните среди произлизат много от лидерите в антиправителствените заговори, например ръководителите на държавния преврат през 1331 г., които издигнали на българския престол ловешкия деспот Иван-Александър — протовестиарият Филип и великият логотет Раксин, и много други видни дейци. Трудно е да се представи тази част от столичното население в количествено отношение. Изхождайки от малкото писмени сведения и археологическия материал, ние предполагаме, че те са били неколкостотин души. Ако се вярва на Григорий Цамблак, след дългата кръвопролитна обсада на Търново и превземането му от турците в града останали още много боляри, 110 души от които били изклани[5].

Наред с висшите чиновници в столицата живеели и служителите от административния апарат, които непосредствено осъществявали управленски функции. Тези чиновници (работници, практори) представлявали долната прослойка от столичната аристокрация. Те отговаряли за събирането и отчитането на данъците, участвували в дейността на царската канцелария и на отделни по-малки ведомства и служби към царския двор[6]. Провинциалният държавен апарат или обкръжението на самостоятелния феодален владетел в по-малки размери повтаряли структурата на съсредоточените в Търново органи на централното управление, което от своя страна влияело върху социалния състав на населението в тези градове. Числото на представителите на господствуващата класа в големите провинциални градове също достигало до неколкостотин души. Според известието на Георги Акрополит събранието на мелнишките нобили, предало града на византийската войска, наброявало около 200 души[7].

В цитираната по-горе молитва на Евтимий, както и в редица други средновековни български текстове, терминът „воини" има по-широк смисъл, обозначава феодалите като цяло по силата на разпространената през феодализма в християнска Европа троична схема на социална стратификация на обществото. Но въпросът за положението на постоянната войска на царя или самостоятелния феодал се нуждае от специално проучване. Няма съмнение, че командният състав на войската — кастрофилаците, алагаторите, страторите и т. н., принадлежал към феодалите. Това може да се потвърди и от приведения по-горе пример за кастрофилакта на Несебър Калоян. Въпреки това социалният статут на повечето професионални воини невинаги е ясен. Като повод за отделни предположения могат да послужат известията на някои ранноосмански кадастри, в които преминалите воини християни към исляма и станали спахии понякога се отбелязват като „стари спахии" или „спахии по наследство"[8]. Тези сведения могат да бъдат изтълкувани, че османското право фиксирало вече съществуващо положение, при което някои професионални воини, съсредоточени преди всичко в градовете, имали земи и зависими хора. Като косвено потвърждение може да се цитира един пример от житието на св. Филотея, в което се говори за някой си Теодор от царските воини на Калоян, който бил богат човек и поради заболяване на очите „многая имения врачам раздаваше"[9]. В същото време не всички професионални воини, които служели в царската войска или във войската на самостоятелен феодален владетел, били представители на господствуващата класа в истинския смисъл на думата.

Неоднородна социална категория били и „духовните лица". В някои агиографски текстове, където се описва пренасянето и посрещането на мощите на светци в Търново, Средец и други градове, висшата част от духовенството — членове на патриаршеския синклит, архиереите от столичните църкви и съборни

храмове, игумените на големи манастири, епископите — рязко се отделя от обикновените енорийски свещеници и редови монаси[10]. Това разделяне имало дълбок социален смисъл — докато митрополитите, епископите, архимандритите и игумените на манастирите фактически били феодални собственици, често едри феодали, градското „бяло“ духовенство в по-голямата си част се отнасяло към тази част от населението, която плащала данъци и изпълнявала различни повинности в полза на държавата и на отделни феодали. Малко се отличавали от положението на феодално зависимите хора и условията, при които били поставени обикновените монаси в манастирите.

Особен интерес за нас представлява положението на енорийските свещеници. Повечето от тях били „бели“ духовници и представлявали органична част от градското население. Според православното каноническо право енорийските свещеници се избирали от самите жители на дадена енория. Уставната грамота на киевския митрополит Кирил II, който в своята дейност използувал и българския канонически опит, разяснявайки реда при ръкополагане на енорийски свещеник, придава особено значение на мнението на паството за моралния облик на бъдещия поп и деловите му качества: „Да призовут знаемые соседи, его же знают издетска“[11]. Както и в другите православни страни, енорийските свещеници се избирали сред поповите деца — „поповяни“, като най-подготвени за този род дейност и се ръкополагали в сан от епископ[12]. По същото време енорийските свещеници изпълнявали редица задължения към градската администрация. Върху тях се разпространявали повинности като: градската стража — парамония, и снабдяването на градския гарнизон с храна — псомоздемия[13]. Освен това свещениците плащали специален данък на епископа. От документите на Охридската архиепископия се вижда, че през първата половина на XIII в. този данък бил натурален[14]. Висшият слой на енорийското духовенство представлявали протопоповете, които стояли начело на големи църковни храмове. Особена роля те играели в столицата. Изпълнявайки функциите на епископски наместници, протопоповете осъществявали контрол върху няколко енории и събирали доходите от тях.

Част от духовенството, както изглежда, се отнасяла към зависимите хора. Писмените извори и находки от археологическите разкопки отбелязват наличието в градовете на фамилни църкви на отделните феодали[15]. В каноническата практика на древна Русия, Сърбия и Византия има редица случаи, когато за свещеници в такива църкви били ръкополагани хора от прислугата на феодала[16].

„Гражданите“ били основната част от населението в града. Към тях отнасяме лично свободните граждани: търговци, занаятчии, земеделци, „представителите на свободни професии“. За тях вече писахме по-горе, така че тук ще се ограничим само

с някои бележки. В изворите се срещат сведения, че гражданите, които не се отнасяли към управляващата класа, владеели лозя, ниви и зеленчукови градини, поземлени участъци и къщи. В споменатата вече Милутинова грамота за манастира „Св. Георги" се казва, че сръбският крал откупил земите и къщите на някои граждани срещу солидни суми от 10 до 200 перпера и ги подарил на манастира[17]. Многобройните данни от други извори, приведени от С. Лишев, свидетелствуват, че, от една страна, свободната градска собственост играела значителна роля в средновековния български град и, от друга, че феодалната собственост не обхванала града като цяло[18]. В същото време свободните граждани едва ли са се отличавали по юридическия си статут от селските жители, които не били зависими от някой манастир или от светски феодал. Като косвено доказателство може да послужи фактът, че в ранното османско законодателство за завоюваните български градове отсъствува данъчната диференциация между градското и селското население. Само един дефтер от средата на XV в. споменава за привилегированото положение на строителите и ковачите в Търново[19]. Но в дадения случай професионалната диференциация на населението в бившата столица ни кара да бъдем предпазливи в изводите, а отсъствието на прецеденти в изворовия матерал от XIII—XIV в. не ни позволява да смятаме това положение за резултат от влияние на доосманската традиция. Естествено спецификата в дейността на занаятчийското и търговското население в града не можела да не въздействува върху характера на техните парични и други задължения, но едва ли това би довело до разграничаване на градското и селското население в съсловен смисъл. Като допълнително доказателство за юридическото равноправие на селяните и гражданите могат да бъдат посочени еднаквите им задължения, непосредствено свързани с града — градозидането (кастроктисия), градската стража (парамония), охраняването на затворите и т. н.[20].

Друг аргумент в полза на твърдението, че юридическото положение на лично свободните селяни и граждани било еднакво, е фактът, че „градският въздух" в България не правел от зависимия човек свободен, както в някои западноевропейски страни. Както показват данните от редица грамоти, а също така и паметниците от ранноосманското законодателство, занаятчиите от селски произход, които постоянно живеели в градовете, оставали във феодална зависимост от техните светски и духовни господари[21].

И така юридическото положение на гражданите в България през XIII—XIV в. на практика почти не се различавало от положението на лично свободните селяни. Личната свобода била главно условие за нормална търговска и занаятчийска дейност на градското население, която изисквала голяма мобилност. В състава на търговски „дружини" българските търговци обхожда-

ли не само българските земи, но посещавали и Дубровник, Генуа, Венеция, Константинопол, като отсядали за дълго в тези градове. Строителните артели постоянно се придвижвали из страната, търсейки изгодни поръчки за строителство на църкви и светски сгради. От град на град преминавали и занаятчиите от други професии, търсейки пласмент на своята продукция. Често отивали в другите градове монаси, лекари и книжовници. Понякога хората били подтиквани и от други мотиви — жителят на Бдин Руско, бъдещият знаменит исихаст Роман-Ромил, обиколил почти цялата страна в търсенето на духовен наставник.

Но в градовете имало и голям брой зависими хора — манастирски отроци и прислуга на феодалите, зависими занаятчии и земеделци. В много градове съществували отделни стопанства и цели метоси, които принадлежали на манастирите. В тях живеели зависими хора, в това число и занаятчии[22]. В някои сръбски грамоти, фиксиращи завареното положение в градовете, които преминали през последната четвърт на XIII в. под властта на Сърбия, се споменават местните феодали, притежаващи стопанства и цели комплекси[23]. Наличието на феодални имения се потвърждава и от археологическите данни. Метосите, които принадлежали на светските и духовните феодали, градските имения на местната аристокрация били органичен елемент от българския град през XIII—XIV в.

В градовете живеели и просяци, скитници, престъпници, които могат да се отнесат към постоянното градско население само с определени уговорки. Съставът им естествено не бил постоянен, но наличието на пауперизирано и декласирано население представлявало неотменна съставна част на интензивния градски живот. За връзката между развитието на просячеството и средновековния град пише още Презвитер Козма, който обвинява онези монаси, които обикаляли градовете, за да просят храна. За голям брой просяци в крайморския град Несебър се срещат данни в книгата на А. Барбериус[24].

Наред с посочените групи население значителен бил и притокът на „чужди“ хора в средновековния български град, за които споменава Григорий Цамблак. Това били търговци и купувачи, дошли на градския пазар, монаси и странници, които разпространявали еретически учения, членове на строителни и живописни артели, които били привличани в градовете от интензивното културно и дворцово строителство. В пристанищните градове към изброените трябва да бъдат добавени и моряците от търговските кораби. „Чуждото“ население оказвало определено влияние върху стопанския облик на града — наличието му стимулирало развитието на занаяти, свързани с приготвянето на храна, поддържането на кръчми и ханове.

След като направихме кратки характеристики на известните от изворовия материал прослойки в градското население, не-

ка се опитаме да обединим тези отделни елементи в една обща схема. В своята монография С. Лишев дава следната класификация на жителите в българския град през XIII—XIV в.: феодали — притежатели на едра, предимно поземлена феодална собственост; феодално зависими — притежатели на дребна трудова собственост; свободни — дребни трудови собственици и безимотни[25]. Тази схема според нас е само частично приемлива. Отразявайки, макар и в далеч непълен вид класовата структура на феодалното общество изобщо, тази класификация практически изключва всички различия между градското и селското население. Това само до известна степен отговаря на нашите представи за социалния статут на гражданите в България през XIII—XIV в. Главен недостатък на тази класификация е нейният прекалено общ характер. Без детайлизиране на тази схема не може да се отрази спецификата в социалния състав на града. Ние предлагаме друга класификация, която се опитахме да изразим графично (рис. 1).

Дадената схема обобщава сведенията на много извори, отнасящи се до Търново, Бдин, Средец, Месемврия и други големи градски центрове във Втората българска държава. Тя илюстрира представите на автора за социалната структура на крупния български град през XIII—XIV в. като икономически, политически и църковен център, т. е. отразява един етап в развитието, който бил постигнат от относително малък брой градове. И все пак тя може да се смята за типична, доколкото в нея влизат всички основни категории население, живеещо в по-малко развитите градски центрове. Като всеки подобен модел дадената схема не претендира нито за пълнота, нито за уникалност. Но на дадения изследователски етап тя може да послужи като инструмент за проучване на социалнокласовия състав на българския феодален град.

Към най-важните проблеми се отнася и въпросът за социалната организация на свободното градско население. В научната литература съществува мнение за наличието на общинно устройство в българския град през XIII—XIV в., което обхващало цялото свободно градско население извън господствуващата класа[26]. Като главен аргумент обикновено се привеждат известията на А. Барбериус, че общините (comunitas) на градовете Емона и Месемврия изплатили на Амадей VI Савойски значителна парична и натурална контрибуция[27]. При това представителите на градската аристокрация в Месемврия кастрофилакт Калоян, кир Теодор и Константин Оксолин били обложени с контрибуция лично[28]. Както смята С. Лишев, кръгът от функции на градските общини обхващал фискалните, имуществените, културно-просветните и църковните въпроси, при което компетенцията на общината била силно ограничена от феодалната администрация на града[29].

Според нашите наблюдения единствената форма на соци-

ална организация на гражданите, която може да се проследи по изворите, е енорийската община, в която влизало населението на отделен градски квартал. Трябва да се отбележи, че въпросът за ролята на енориите в живота на българския средновековен град е сравнително слабо проучен, и то по исторически извори за други европейски страни. В същото време енорията била извънредно стабилна градска социална организация. В българските земи тя устояла на османското нашествие, което ни позволява да използуваме и ранноосмански извори за характеристика на положението в града през XIII—XIV в. Струва ни се напълно оправдано и привличането на сведения за градските енории в древна Русия и средновековна Сърбия, където функциите им били регламентирани въз основа на общото за тези страни православно каноническо право, а темповете и формите на развитие на средновековните градове имали редица общи черти.

Енорийската организация на градското население в България има корени в периода на ранното средновековие. Както показват археологическите проучвания в Преслав, много от църквите, които вероятно играели роля на енорийски, били построени на мястото на стари езически капища[30]. Още в първия достигнал до нас юридически паметник от християнско време в България, „Законът за съдене на хората", принадлежността към определена енория е отбелязана като една от най-важните черти в обществения живот на средновековния българин. С разширяване на старите градски селища и възникването на нови енориите се умножавали и растели. Според данните от археологическите разкопки в средновековните български градове през XIII—XIV в. енорийската църква била задължителен елемент във всеки жилищен квартал[31]. През първите векове от османското владичество някои квартали от старите български градове, населени с християни, се споменават в документите като отделни, обособени махали, носещи имена на енорийски свещеници. В редица случаи свещеникът, чието име носела махалата, бил дядо или прадядо на свещеника, обслужващ енорията по време на съставянето на документа, т. е. традицията, изглежда, водела своето начало от предосманския период[32]. Енорийските свещеници се признавали от османската администрация като глави на съответните квартални общини[33].

Стабилността на енорийската община като организация на гражданите — жители на отделен квартал, говори за здрави социални връзки между нейните членове. Правейки паралели с енорийската система в градовете в древна Русия, Сърбия, а също така и в Западна Европа, естествено е да се предположи, че и в България през XIII—XIV в. се покриват църковната енория и кварталната община в града.

Функциите на общината енория не се ограничавали само с въпроси на вероизповеданието, но обхващали и различни области от административната, културната и стопанската дей-

ност. Те се определяли преди всичко от състава на членовете на общината. В наши дни повечето изследователи се отнасят със скептицизъм към тезата за пълното съответствие на социалнокласовата структура на градското население и неговото териториално разпределение в границите на средновековния български град[34]. Наистина, както показват разкопките на Търново, тук в рамките на ограничен градски район живеели и представители на заможни слоеве, вероятно феодали, и бедно градско население[35]. Но според нас това не пречи да се говори за социална хомогенност на отделните енории. Феодалните имения и метосите на манастирите, разположени в града, имали собствени културни центрове, а около енорийските църкви се групирало свободното търговско-занаятчийско и земеделско население на града.

В същото време социалната хомогенността на енорийските общини не означавала професионална еднородност на техния състав, по-точно последната не била нито традиционна, нито задължителна за България през XIII—XIV в. Както е известно, в древните руски градове, в Киев и Новгород например, енорийските организации често придобивали ярко изразен професионално-корпоративен характер[36]. За града по време на Втората българска държава подобни данни липсват. По-рано ние отбелязахме, че за занаятчийските квартали в българските градове е характерно съществуването на работилници на майстори от различни специалности, както и домове на граждани без признаци за занаятчийска дейност на обитателите им. Често срещаното съсредоточаване на ковачниците и грънчарските работилници извън рамките на укрепеното градско ядро очевидно трябва да се обясни със стремежа да се отделят от плътно застроената градска среда пожароопасните занаяти. В изворите липсват и известия за патронални църкви на занаятчиите от определен вид професия или на търговците. Всичко това ни позволява да направим извода, че енорията в българския град през XIII—XIV в. нямала черти на професионално-корпоративна организация на търговско-занаятчийското и земеделското население в града и оставала съседско териториално обединение.

Във функциите на общината влизало регулирането на различни дребни имуществени операции на нейните членове. Запазен е един акт за сделка между граждани, който според В. Гюзелев е съставен в Калиакра. Като свидетели са отбелязани енорийският свещеник и членовете на общината. Документът е подписан и от протопоп Харитон, глава на цялата енорийска администрация в града[37]. Този извор може да бъде сравнен с едно завещание от сръбския град Ново Бърдо, датирано от 1434 г., в което свидетели са главите на местните църковни енории — осем свещеници и градският протопоп Цагрич[38]. Този толкова представителен състав на свидетелите може да се обясни с факта, че авторът на завещанието също бил енорийски свеще-

ник. Трябва да се отбележи, че изпълняването на функциите на общински нотариус от енорийското духовенство било широко разпространена практика в средновековна Европа.

Общината притежавала известни пълномощия и в съдебната област. Те произтичали от специфичните права на свещениците в рамките на т. нар. „покаяна дисциплина", т. е. прилагането на различни епитимии като наказание за нарушенията в сферата на семейно-брачните и битовите отношения. Нормите при подобни наказания се фиксират още в „Закон судный людем", а така също и в многобройните канонически сборници ръководства за енорийските свещеници, широко разпространени из целия православен свят, в това число и в южнославянските земи[39].

Редица извори споменават за фискалната дейност на енориите. Така например на общините и техните свещеници било възложено събирането на контрибуцията за савойския граф в градовете Емона и Несебър[40]. Това навежда на мисълта, че общинската администрация била добре запозната с фискалните операции. В книгата на А. Барбериус се споменава някой си поп Кондро, свещеник от Созопол, който заплатил глоба от 100 флорина „за постъпките, извършени от хората му в Емона, докато той охранявал споменатото селище"[41]. Според нас тук става дума за отговорността на свещеника при изпълняване на енорийашката му повинност, известна в българското феодално право като „градоблюдение"[42]. Както предполагаме, организацията при изпълнението на тази повинност традиционно се числяла към задълженията на енорийските свещеници. В едно от писмата на Теофилакт Охридски ние намираме известие, че енорийските свещеници от Охрид през XIII в. били задължени да участвуват в организацията на градската стража[43]. Запазени са сведения за подобни задължения на енорийското духовенство в Русия и Византия[44]. Вероятно към тези повинности принадлежало и снабдяването на гарнизона и на пристигащите в града длъжностни лица с храна (псомодземия).

Глава на енорийската община бил свещеникът. Както вече споменахме, средното и низше енорийско духовенство (попове, дяци, клисари и др.) се избирали от самото паство сред децата на свещениците, т. нар. „поповяни". Обикновено принципът на изборност на низшия клир предполагал и възможността той да бъде сменен по общо желание на паството. Това ни позволява да твърдим, че в енорията съществувало известно самоуправление, чиито рамки обаче били силно ограничени. Енорийската община, както и градът като цяло, изпитвала постоянен натиск от страна на държавния апарат и отделните феодали. Един от инструментите за оказване на този натиск била институцията на протопоповете, сведения за която намираме в някои извори от XIII—XIV в. Така в едно от писмата на Димитър Хоматин се описват задълженията на протопопа в град При-

леп, които се свеждали преди всичко до надзор и контрол над енорийските свещеници[45]. В споменатите вече документи от Калиакра и Ново Бърдо протопоповете се очертават като по-висока спрямо енорийския духовник инстанция, която утвърждава решенията на общинската администрация. За съжаление няма извори, които биха могли да отговорят на въпроса, до каква степен протопоповете били свързани с държавната администрация в България през XIII—XIV в. Не трябва да бъде пренебрегван фактът, че в Сърбия по времето на Стефан Душан функциите на протопоповете до известна степен се доближавали по характера си до задълженията на правителствените чиновници[46].

Уместно е да се спомене и един пример, който, макар да се отнася до селската община, много нагледно демонстрира начина, по който феодалите се намесвали в работите на енориите. През първата половина на XIII в. някой си свещеник Драгомир от скопското село Еахово бил покровителствуван от местния владетел севаст Прибо и в енорията си защитавал неговите интереси. Във възникналия конфликт между селяните от Еахово и хората на севаста Драгомир застанал на страната на феодала и дори участвувал в сблъсък помежду им, който завършил с убийството на единия от енориашите на свещеника. Изглежда, във връзка с жалбата на селяните той бил изгонен от енорията, но възвърнал сана си с помощта на Прибо, който ходатайствувал пред архиепископа за него[47].

И така по всичко изглежда, че кварталната община — енорията, била основна, дори може би единствена форма на социална организация на населението. Във функциите ѝ влизали регулирането на живота в квартала, свидетелството по време на дребни имуществени операции, налагането на наказания за незначителни нарушения, организацията и изпълнението на отделни фискално-административни повинности от населението на квартала. Някои елементи на самоуправление, които се проявявали в дейността на енорията, не са достатъчни, за да говорим за наличието дори и на зачатъчни форми на тази система в рамките на целия град. Първо, не са ни известни начини и форми на взаимодействие на енориите освен напълно официалните връзки чрез назначавания от епископа чиновник — протопоп. Второ, уместно е да се предположи, че манастирските метоси в градовете представлявали отделни енории, както и имениятa на светските феодали. Ако се отчете и фактът, че неправославното население, както ще посочим по-нататък, също било обединено в общини квартали със собствени културни центрове и администрация, то средновековният български град може да се представи и като система от религиозни общини, които разделяли населението на града не само по вероизповедание, но донякъде и по социална принадлежност в рамките на общата

за повечето обитатели на града православна църковна организация.

Голям интерес представлява въпросът за етническата структура на града. Върху нея оказвали влияние много фактори. Като първи може да бъде посочен сложният етнически състав на населението от Втората българска държава. Ако някои от многобройните му компоненти (кумани, власи, руси бродници) постепенно се асимилират, то някои други народности продължават да съществуват съвместно с българското градско население и оказват известно влияние върху развитието на материалната и духовната култура. Трябва да се отчете и обстоятелството, че мигрирането преди всичко на майстори занаятчии било широко разпространено по време на многобройните българо-византийски войни през XIII—XIV в.[48].

В много градове, преди всичко по черноморския бряг, живеели компактно гърци. Но едва ли може да се говори със сигурност за количествено превъзходство на гръцкия елемент над българския или пък да се твърди обратното. Повечето данни имат косвен характер. Например от Варна, Анхиало, Калиакра, Созопол и особено Несебър са запазени редица епиграфски и ръкописни паметници на гръцки език, при това числото им понякога превъзхожда броя на достигналите до нас паметници на кирилица от тези градове[49]. Но редица текстове са написани на лош гръцки език, със славянизми, антропонимическият материал съдържа и много чисто български имена.

Едва ли е оправдано да се говори за различия в правното положение на гражданите — българи и гърци. Българските владетели още от времето на Иван Асен II носели титлата „цар на българи и гърци", което отразявало не само политическите им амбиции, но и реалния етнически състав на населението във Втората българска държава. Равноправието в религиозно и данъчно-административно отношение изравнявало юридическото положение на разноетничното население в черноморските и южните български градове.

Повечето други етнически общности били разграничени от градското православно население по конвенционален признак. Както посочва в едно от писмата си Димитър Хоматиан, в православните градове било позволено да живеят чужденци и изповядващи други религии, но те трябвало да се заселват отделно, извън града или в самия него в отделни квартали, където можели да строят свои домове и църкви[50].

В някои български градове съществували арменски колонии със собствена църковна организация. Първото сведение за такава колония във Варна се отнася към X в.[51]. Два арменски извора свидетелстват за наличието на арменска колония в българската столица през XIII в.[52]. Някои изследователи приемат за арменско население павликяните, които живеели в Пълдин и тракийските градове, а през втората половина на XIV в.

се преселили в Бдин, Никопол и други градски центрове в Северна България, търсейки спасение от османското нашествие[53].

Важно място в българския град през XIII—XIV в. заемали еврейските общини. Ако приемем известието на Ю. Трифонов за един недостигнал до нас надгробен надпис от Плевен на иврит, то еврейската колония тук е съществувала още през първата третина на XIII в.[54]. През 60-те години на същото столетие еврейска община имало и в Търново[55]. Пахимер, описвайки царуването на Тодор-Светослав (1300—1321), споменава, че българските господари използували евреите като палачи, което се потвърждава и от един еврейски документ от средата на XIII в.[56]. Според житието на Теодосий Търновски около 1360 г. в българската столица се състоял събор, насочен срещу влиятелната и богата търновска еврейска община. Членовете ѝ били изгонени от града, а техните имоти конфискувани[57]. От еврейската колония в Търново произхождала и съпругата на Иван-Александър Сара-Теодора, майка на последния български цар Иван Шишман[58]. Еврейски общини съществували също така в Несебър и Варна[59]. Интересни данни за еврейската община в Бдин има в едно съдебно решение на нейния равинат от 1377 г., за което вече споменахме. Изглежда, колонията на православната енория притежавала ограничена съдебна компетентност по вътрешни имуществени и семейно-брачни въпроси. Но, както се вижда от документа, в спорни случаи се изисквало решение на съда на феодала[60]. Ние предполагаме, че подобно положение било типично за всички еврейски и може би арменски колонии в българските градове. Макар тези общини да притежавали известни елементи на самоуправление, членовете им се считали за поданици на българския цар с всички произтичащи от това последици.

Съвсем различно било положението в обособените в правно отношение търговски колонии на Дубровник, Венеция и Генуа. Техният статут бил определен със специални съглашения и договори[61]. Чуждестранните търговски колонии имали свои органи на самоуправление и длъжностни лица — консули, съдии, нотариуси. Така в един документ от 1352 г. се споменава венецианският консул във Варна Марко Леонардо[62]. В решение на дубровнишкия сенат от 1368 г. има сведения за съдиите в Бдин — Петър и Андрей[63]. През 1387 г. със специално постановление на сената на републиката на св. Влас бил унифициран статутът на дубровнишките колонии и точно определени пълномощията на длъжностните им лица[64]. В договора между Добруджанското деспотство и Генуа от 1387 г. се отбелязва, че в споровете, където едната от страните била представена от генуезец, се допускало участието на представители от административно-съдебния апарат на италианската колония[65]. Следователно чуждестранните търговски колонии се ползували с по-широко самоуправление, дори с автономност а членовете им в повечето слу-

чаи не били подсъдни на българските власти. Тези общини били отделени и в териториално отношение — в някои от случаите се предоставяла земя за построяване на църкви, жилища и складове с обособени градски квартали („Френкхисар" в Търново, дубровнишката колония в Бдин), а в други чуждестранната търговска колония се изнасяла извън града (генуезкото селище Кестрич, недалеч от Варна)[66].

Сложната вътрешна структура на българския средновековен град, както вече отбелязахме, оказвала непосредствено влияние върху неговото пространствено оформление. С въпроса за съотношението между териториалното делене на града и социалната му структура са се занимавали много изследователи. Повечето от тях, започвайки от Константин Иречек, се придържат към мнението, че средновековният балкански град, в това число и българският, през периода до османското нашествие се състоял от „вътрешен град" — резиденция на светските и духовните власти, и търговско-занаятчийско предградие[67]. Тази схема почти без изменение присъствува в повечето най-нови трудове. Като обща представа тя е вярна и С. Лишев справедливо свързва създаването на такава структура с генезиса на феодалния град[68]. Но донякъде е едностранчиво да се свежда образуването на града до заселване на занаятчийско население под крепостните стени. Като „ядра" на формиращи се български градове невинаги се изтъкват укрепените центрове — крепости, замъци, манастири и др. Известни са случаи, когато градът възниква от занаятчийското селище, свързано например с богати залежи от полезни изкопаеми. Такива са археологическите данни за Червен, където фортификационните съоръжения са „помлади" от основното занаятчийско селище[69].

Процесите, свързани с развитието на града от времето на Първата българска държава до епохата на разцвет на феодалните отношения през XIII—XIV в., внасят значителни корекции в пространствения облик на града. Ако за Плиска и Преслав е характерно наличието на значителни по площ градски укрепления, то през XIII—XIV в. укрепеният „вътрешен" град (или градове) се съкращава до размерите на феодален замък цитадела. Ярки примери в това отношение дават разкопките на Бдин, Дръстър и други центрове[70]. Тази промяна била свързана както с усъвършенствуване на обсадната техника, така и с повсеместното съкращаване на числеността на войската в условията на развития феодализъм, която се състояла вече не от свободни селяни — общинници, а от професионални войници и наемници[71].

Съкращаването на обема на вътрешното укрепление било първият важен фактор, който определял общия облик на града. Неголямата крепост дори при най-добро желание не могла да събере цялото градско население и затова в много от градските селища от XIII—XIV в. при разкопки се открива втори, а по-

някога и трети пояс отбранителни съоръжения. Като пример могат да бъдат посочени градовете Търново, Червен, Враца, Ловеч, Дръстър. Втората линия отбранителни съоръжения обхващала пространството, в което според археологическия материал се проследяват както административни и културни постройки, така също и жилища на обикновени граждани, производствени помещения. Крепостните стени в Търново, свързани с Цитаделата на Царевец, обкръжавали и простиращата се надолу към Янтра част на града, известна в писмените извори като Новград[72]. В Червен се очертава в границите на вътрешните крепостни съоръжения уличната мрежа и редица постройки с различно предназначение: две административни сгради, църкви, жилища[73]. Във Враца втората отбранителна линия включвала в защитената територия няколко жилищни квартала, групирани около енорийски църкви[74]. Къщи, културни сгради и следи от улична мрежа се проследяват и в границите на външните крепостни съоръжения в Ловеч[75].

Следователно значителна част от територията на големите градски центрове във Втората българска държава била защитена от крепостни стени. Но интензивното разрастване на града през този период вече не могло да се задоволи с тясното пространство зад крепостните стени. В много градски селища ние наблюдаваме създаване на жилищни зони извън крепостните стени и естествените укрепления. Квартали със следи от занаятчийска дейност са разкрили археологическите проучвания в Търново, Враца, Червен и други градове. Разкопани са и извънградски жилищни квартали, населението в които се е занимавало преди всичко със селскостопанска дейност — например в Търново[76]. Новите градски квартали със свои енорийски църкви, които „излизат" извън рамките на отбранителните съоръжения, са още едно доказателство за подема на българския феодален град през XIII—XIV в., за неговото качествено и териториално разрастване.

Формирането на пространствения облик на града било тясно свързано с неговото социално-икономическо и политическо развитие. В същото време тенденцията да се отъждествява териториалната структура на града със социалната, която защитават някои изследователи, е неправилна. Характерен пример е работата на К. Миятев, в която авторът стига до извода, че в средновековната българска столица Търново в крепостта Царевец живеели царят и светските феодали, в цитаделата Трапезица — патриархът и духовенството, а в останалата укрепена част на града — търговското и занаятчийското население[77]. Подобен подход, който се наблюдава и в някои по-нови изследвания, не отчита развитието на града като фактор, представя го като застинал, веднъж и завинаги оформен пространствен и социален модел.

Не бива да се отрича териториалното разграничаване на

отделните социални групи като принцип, който наистина съществува в средновековния град, при това не само в България. По отношение на древноруския град този принцип е ярко илюстриран в една от миниатюрите на Лицевия летописен свод от XVI в. От едната страна на реката живописецът е изобразил болярските дворци и богато облечената аристокрация, а на другата — занимаващите се с различна дейност занаятчии[78]. Като цяло изглежда напълно естествено отделените в социално отношение феодали и висше духовенство да бъдат обособени и в териториално отношение, но това положение не трябва да се абсолютизира. Пространството, което обитавали представителите на управляващата класа в средновековния български град, не се ограничавало само с територията на вътрешната крепост. Както писмените извори, така и материалите от археологическите разкопки показват, че феодалните комплекси били разположени по цялата територия на града в рамките на втори укрепителен пояс и дори извън него. В същото време разкопките на Царевец показват наличието не само на болярски жилища, но и къщи на занаятчии. Така например в разкрит некропол в един от районите на Царевец са открити и бедни, и богати погребения[79]. В рамките на крепостта се очертават и няколко квартала — енории със свои църкви[80]. Всичко това показва, че през XIII—XIV в. в тази част на българската столица били съсредоточена не само светската и духовната власт, царският и патриаршеският дворец, но и органична част от столичната градска агломерация.

Както вече отбелязахме, освен социалните моменти, които оказвали пряко въздействие върху пространствената структура на града, тук играел роля и конвенсионално-етническият състав на населението. Кварталите на изповядващите други религии били също един от елементите в пространствения облик на средновековния български град.

Що се отнася до столичния град, трябва да бъде отбелязана още една любопитна особеност. Съдейки по редица наративни извори и епиграфски паметници, Търново се възприемал от своите съвременници като комплекс от „градове", т. е. градски райони, съсредоточени около различни градски укрепления: Царевец, Трапезица, Новград и др.[81]. Трудно е да се определи дали тази представа отговаря на административната практика в българската столица, т. е. дали съществува някакво междинно звено между града като цяло и отделния градски квартал енория.

Споменатите елементи в градоустройството на българските селища — цитадела (или цитадели), квартали енории в рамките на външните укрепления, квартали на чужденци и иноверци, разрастването на града извън пределите на втория отбранителен пояс, са характерни предимно за големите градски центрове. Но наред с тези, които разгледахме по-горе, съществували и по-малки градски селища, в които търговско-занаятчийското

и земеделското население живеело компактно и било свързано с крепостите. Срещат се писмени сведения на очевидци от първата половина на XV в. за редица такива градове по р. Дунав. Жан де Ваврен пише, че под стените на крепостта Тутракан се намирало селище (village de chastel Turquant), аналогични са известията му за Русе. За разлика от тези две селища, които авторът нарича „замъци" (chastels), Никопол и Дръстър се споменават като градове (villes)[82]. Но, както разказва историкът на полско-унгарския поход срещу турците през 1444 г. Филип де Буонакорси Калимах, и в Никопол по-голяма част от населението живеело извън крепостта[83]. Друг участник в този поход, Андреас ди Палацио, пише, че около крепостта Никопол били разположени къщи: „както е прието в тази страна"[84]. Едва ли е възможно да се приеме, че външните градски укрепления в дунавските градове са били сринати от османските турци, защото подобна практика била прилагана във вътрешните райони на империята, но не и в пограничните зони. Разкопките на Бдин също не доказват наличието на външен пояс от градска укрепителна система, която да бъде отнесена към периода преди османското нашествие. Показателен е фактът, че най-старите квартали в съвременните дунавски градове обикновено са разположени в низините, край реката, а останките от крепостни стени се намират на високи крайбрежни хълмове[85]. Отдалечеността на жилищните квартали от укрепителните системи се забелязва и в някои други селища от градски тип, открити във вътрешността на страната. Но въпреки това селищата и крепостите представляват едно единно цяло — средновековни градове.

Изграждането на пространствената структура на българския феодален град било непосредствено свързано с неговата търговска дейност. Съществен градски елемент представлявал пазарът. В повечето градове той, изглежда, се е намирал в укрепената част. Така според недостигнала до нас ранноосманска хроника, цитирана от Леунклавиус, в Никопол били пуснати турци, за да купят храна от пазара, които ликвидирали крепостната стража и отворили вратата на града пред своите войски[86]. Аналогични са известията за Дръстър и Венчан[87]. При проучване на старата планировка на дунавските градове се вижда, че тези градски квартали, които местната традиция отнася към периода преди османското нашествие, се групират около площади, образувани от пресичането на двете основни търговски артерии — крайдунавския път и пътя, който води към вътрешните райони на страната[88]. Възможно е пазарите в дунавските градове да са били няколко или пазарът, който обикновено се намирал в крайбрежната част на града, по време на военната опасност да се е премествал в крепостта. Засега този въпрос се нуждае от допълнително проучване.

Оскъдността на изворовия материал не ни дава възмож-

ност да проникнем по-задълбочено в отделния градски квартал енория, да изчислим неговото средно население. Археологическите наблюдения дават приблизителна цифра от 15—30 къщи, което прави 100—150 души. На такова количество хора съответствуват и размерите на енорийските църкви.

Някои данни от Търново, Шумен и други градове ни позволяват да направим извода, че основният тип жилище на обикновения гражданин била полуземлянката с едно или две помещения с под от глина и стени от лек материал, лицевата част на която излизала на градската улица. На задната страна на къщата се разполагали стопански постройки, в това число и летен навес, който през топлото време служел като сезонна работилница. Обединяването на производствени и жилищни функции в една постройка било обикновено явление. Количеството на помещенията рядко надвишавало две[89]. В рамките на градските укрепления застрояването било много плътно, но заедно с това се спазвала по планировка уличната мрежа, образувана от пресичането на главната артерия, започваща от градската врата, със страничните улици[90].

Освен жилищата на обикновените граждани в някои по-големи градове са открити и солидни каменни жилищни сгради — болярски домове и къщи на заможни граждани. Триетажна каменна сграда е запазена в Мелник. Няколко каменни, вероятно двуетажни домове са разкопани в Средец. За изброените обекти е характерно използуването на по-ранни византийски постройки и многократната реконструкция. Двуетажни къщи са разкрити и в един от кварталите на Царевец[91]. Намерен е и фрагмент от надпис в Търново, който украсявал дома на някоя си „госпожа Бонка“[92].

Що се отнася до водоснабдяването на българските градове, през XIII—XIV в. традицията да се изграждат разкошни бани и водопроводи, известна от времето на Първата българска държава, запада и постепенно угасва. Водоснабдяването се ограничава в използуването на защитени кладенци, на цистерни за събиране на дъждовна вода и на природни извори[93].

Разглеждането на вътрешната структура на българския феодален град през XIII—XIV в. показва, че той представлявал сложна социална и етническа общност, основната част на която било търговско-занаятчийското население и населението, занимаващо се със селско стопанство, организирано в неголеми квартални общини енории. Правното положение на жителите на града едва ли се е различавало от положението на селското население. Първостепенна роля в града играела феодалната върхушка. Административно-военният апарат, който бил подчинен на царя, неговия наместник или самостоятелен владетел, органично влизал в състава на градското население. Социалната и етническата структура на населението на града се отразила и върху пространствения му облик. Границите на оби-

таваните от различни социални групи територии в града невинаги били точно определени. Обикновеното градско население живеело не само в „предградията", укрепени или неукрепени, но и значителна част била настанена в административно-политическия център на града — неговата цитадела. От своя страна феодалите живеели не само във „вътрешния град", но и в другите части на града. Формирането на града като социален и пространствен феномен продължавало през целия интересуващ ни период и се определяло от вътрешните процеси на социално-икономическото развитие на българската държава през XIII—XIV в.

Надмощието на феодалната аристокрация, присъствието на силен административен апарат и постоянна войска, наличието на значително количество зависимо градско население затруднявало процеса на формиране на собствено градско съсловие и правело невъзможно създаването на такива специфични градски институции като градското самоуправление, комуналното устройство, привилегиите и т. н.

Накрая ще се спрем на въпроса за социалната активност на гражданите. В изворите се срещат изключително рядко сведения от този род. Общата констатация на повечето изследователи, че средните градски слоеве били слаби и неорганизирани, като че ли предпазва учените от търсенето на социални движения в българските градове. Но градското население не може да се представи като изцяло инертна в политическо и класово отношение маса. Според Пахимер по време на въстанието на Ивайло вратите на много български градове се отваряли пред селския вожд, който навсякъде бил посрещан като цар[94]. В това откъслечно сведение може да се види свидетелство за участието на градските низини в най-голямата проява на класова борба в средновековна България. За съжаление липсата на други извори и известия не ни позволява да конкретизираме този извод.

По-подробни сведения има за една друга проява на класова борба в българския град, която досега не е обект на задълбочено научно изследване. По данни на анонимната францисканска хроника на провинция Босна (в която през 60-те години на XIV в. влизала и Северозападна България) и на едно агиографско съчинение с наслов „Мъченичеството на петте братя францисканци във Видин" през 1369 г., когато войските на съюзника на Иван-Александър — влашкия господар Влайку, обсадили окупирания от унгарците Бдин, в града избухнало въстание. Стихийното народно възмущение, насочено срещу чуждите нашественици, които със сила насаждали в българските земи католичеството, прераснало в бурна въоръжена акция. Предвождани от нисшето православно духовенство, бдинските граждани избивали унгарците и ненавистните католически мисионери францисканци[95]. Този религиозен протест имал ясно изра-

зена социална основа и бил насочен против поробването на българското население от унгарските феодали и католическата църква. Една съвременна на събитията приписка от евангелие, създадено в Бдин, съобщава, че „народът изпитвал големи мъки“[96] през това време. Известно е също, че паралелно с преминаване на населението към католическата вяра се извършвало и преброяване на жителите, което през средните векове обикновено се свързвало със засилване на феодалната експлоатация[97].

В същото време някои францискански документи, цитирани във фундаменталния труд на миноритския историограф Лука Вадинг, съобщават, че част от населението в бдинските земи, което изповядвало богомилска и павликянска ерес, доброволно преминало към католичеството[98]. Ако това съобщение не е плод на тенденциозно изложение на събитията, то може да бъде изтълкувано като свидетелство за протест срещу официалната църква, тясно свързана с феодалния апарат на властта. За съжаление не е възможно да се установи дали в дадения случай става дума за селското или за градското население.

Още един момент заслужава внимание в хрониката на Йоан Кантакузин. По неговите думи, когато византийското посолство пристига в Търново през 1356 г. с предложение да се построи със съвместни усилия флот, за да се попречи на османските турци да се прехвърлят на европейския бряг, жителите на българската столица се събрали в Царевец и с викове изразили своята подкрепа на византийското предложение[99]. Разбира се, подчертаната тенденциозност на Кантакузиновата хроника намалява значението на това сведение, но във всеки случай то показва, че византийският екс-император си представял търновското население като политически активна маса.

За нарастването на социалните и класовите противоречия в българския феодален град през XIII—XIV в. говорят и данните за разпространяването на различни еретически учения сред градските среди през XIV в. На този въпрос ние по-подробно ще се спрем в следващата глава.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Цит. по: *Русев, П.* Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983, с. 233.

[2] *Kaluzniacki, E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393). Wien, 1901, S. 342.

[3] *Литаврин, Г. Г.* Особенности византийского и болгарского феодализма... с. 54, 60; *Наумов, Е. П.* Сербский феодализм... с. 65.

[4] *Попов, А.* Обитателите на Царевец през XII—XIV в. — Векове, 1977, № 5, с. 38—40.

[5] *Русев, П.* и др. Похвално слово... с. 209.

[6] Гръцки извори за българската история. Т. VIII, с. 280.

[7] *Андреев, М.* Ватопедската грамота... с. 154 и сл.

[8] ИБИ. Т. XX, с. 6.

[9] *Kaluzniacki, E.* Werke... S. 96.
[10] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 226; *Попруженко, М. Г.* Синодик на цар Борил, с. 93.
[11] Р И Б, 1908. Т. VI, с. 89—90.
[12] *Павлов, А. С.* Номоканон при большом требнике. Его история и тексты, греческий и славянский, с объяснениями и критическими замечаниями. М., 1897, с. 289.
[13] П и с м а т а на Теофилакт Охридски, архиепископ български. — С п Б А Н, 1931. Т. XXVII, с. 211.
[14] *Снегаров, И.* История на Охридската архиепископия. Т. I, с. 243 и сл.
[15] *Славчев, П.* Църковно строителство в средновековно Търново. — В: Т ъ р н о в с к а книжовна школа. Т. II, с. 463.
[16] Р И Б, 1908, т. VI, с. 79—83.
[17] З а к о н с к и споменици... с. 611—613.
[18] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 157—169.
[19] **Вж.** *Cvetkova, B.* Sur le sort du Tarnovo, capitale bulgare médievale après sa prise par les Osmanlis. —B y z a n t i n o b u l g a r i c a, 1966, v. II.
[20] *Иванов, Й.* Български старини... с. 586.
[21] П а к т а м, с. 592; И Б И. Т. XIII, с. 77—79.
[22] *Иванов, Й.* Български старини... с. 592.
[23] З а к о н с к и споменици... с. 410—411, 613.
[24] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 232, § 13; *Бегунов, Ю. К.* Козьма Пресвитер в славянских литературах. С., 1973.
[25] *Лишев, С.* Българският средновековен град... с. 169—170.
[26] Вж. *Лишев, С.* Цит. съч., с. 168—169; *Горина, Л. В.* О социальном облике болгарского средневекового города... с. 167—174.
[27] *Горина, Л. В.* Дневник А. Барбери... с. 232, § 12; с. 234, § 31.
[28] П а к т а м, с. 232—233, § 14—16.
[29] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 169.
[30] *Овчаров, Д.* Възникване и оформяне на Преслав като средновековен град. — В: С р е д н о в е к о в н и я т български град, с. 111.
[31] Вж.: *Петров, П.* Някои проблеми на средновековния български град, с. 14—15.
[32] И Б И. Т. XIII, с. 347—353.
[33] *Иналцик, Х.* Османско царство. Класично доба. 1300—1600. Београд, 1974, с. 214.
[34] *Николова, Я.* Търновград в светлината на новите археологически проучвания, с. 150; *Попов, А.* Обитателите на Царевец... с. 37.
[35] Вж. *Попов, А.* Обитателите на Царевец... с. 38—40.
[36] Вж. *Черепнин, Л. В.* О формах объединений ремесленников в русских городах XIV—XV вв. — В: В о п р о с ы экономической истории и источниковедения периода феодализма в Росии. М., 1961.
[37] D o c u m e n t a Romaniae Hitoriça, seria„B", Ţara Romaneasca, v. I (1247—1500). Bucureşti, 1966, p. 77.
[38] З а к о н с к и споменици... с. 88.
[39] *Смирнов, С. И.* Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины. — Ч т е н и я ОИДР, 1912, № 3.
[40] *Горина, Л. В.* Материалы... с. 232, § 10, с. 234, § 31.
[41] П а к т а м, с. 232, § 10.
[42] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 350.
[43] П и с м а т а на Теофилакт Охридски... с. 211.
[44] Вж. *Никитский, А.* Очерк внутренной истории церкви в Великом Новгороде, СПб., 1879, с. 79.
[45] Вж. *Снегаров, И.* История на Охридската архиепископия... Т. I, с. 243—247.
[46] З а к о н и к царa Стефана Душана 1349 и 1354 године. Превео и издао Н. Радојчић. Београд, 1960, с. 44, 90, § 7.
[47] Вж. *Петров, П.* Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII век. — В: И з с л е д в а н и я в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 525.

[48] И Б И. Т. XV, с. 281.
[49] Вж. *Гюзелев, В.* Духовната култура на средновековна България... с. 215.
[50] Цит. по: *Ангелов, Д.* Към въпроса за българския средновековен град, с. 13.
[51] *Гюзелев, В.* Сведенията за Варна и Анхиало през XI век в житието на Кирил Филеот. — И И Д, 1972. Т. XXVIII, с. 319.
[52] *Margos, A.* Deux sources arméniennes du XIII siècle concernants certains événements du II-e Empire Bulgare. — Е В, 1965, N 2—3.
[53] *Матанов, Хр.* Павликянското движение в балканските земи. — В: Студентски проучвания. Т. I. С., 1975, с. 140—143.
[54] *Трифонов, Ю.* История на град Плевен... с. 32—34.
[55] *Ешкенази, Е.* Към въпроса за историята на евреите... с. 53.
[56] И Б И. Т. XXII, с. 190; *Ешкенази, Е., А. Хананел.* Един еврейски документ за Иван Асен II. — И И Б И, 1956. Т. VI, с. 581—582.
[57] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 224—228.
[58] Пак там, с. 225.
[59] *Горина, Л. В.* Материалы... с. 233, § 24; *Кузев, А.* Коренното население на град Варна... с. 82.
[60] *Ешкенази, Е.* Към въпроса за историята на евреите... с. 53.
[61] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 190 и сл.; *Петров, П.* Търговски връзки... с. 99—106.
[62] *Gjuzelev, V.* Les relations... p. 73.
[63] *Петров, П.* Търговски връзки... с. 97.
[64] *Одлукевећа* Дубровачке републике. Т. II. Београд, 1954, с. 333.
[65] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 191—192.
[66] *Сакъзов, И.* Стопанските връзки на България с чужбина... с. 25.
[67] Вж. *Чангова, Й.* Към въпроса за устройството на средновековния български град. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975.
[68] *Лишев, С.* Българският средновековен град, с. 15.
[69] *Георгиева, С.,* Средновековният град Червен, с. 67.
[70] *Чангова, Й.* Към въпроса за устройството... с. 93—99.
[71] *Маркс, К., Ф. Енгелс.* Съч. Т. 14, с. 28.
[72] *Попов, А.* „Новият град" в средновековната столица Търново. — Векове, 1978, № 2.
[73] *Харбова, М.* Укреплният български средновековен град... с. 95—105.
[74] *Петров, П.* Средновековна Вратица. — В: История на град Враца. С., 1976, с. 74—81.
[75] *Харбова, М.* Цит. съч., с. 111—121.
[76] *Ангелов, Н.* Средновековният град Търново... с. 12.
[77] *Миятев, К.* Славянский город в древней Болгарии.—Byzantinoslavica, 1949. Т. X, ч. 2, с. 255—256.
[78] Государственный исторический музей, Муз., № 358, л. 620; Вж. *Рабинович, М. Г.* Очерки этнографии русского феодального города, с. 33.
[79] Вж. *Попов, А.* Обитателите на Царевец... с. 35—40.
[80] *Николова, Я.* Търновград в светлината... с. 148.
[81] *Ковачев, Н.* Миналото на Велико Търново в светлината на топонимите в произведенията на Търновската книжовна школа и на съвременната топонимия. — В: Търновска книжовна школа. Т. I, с. 212—218.
[82] *Wawrin, J.* La campagne des croisés sur le Danube 1445. Paris, 1927, p. 65, 79—81.
[83] *Callimachi, P.* Historia de rege Vladislao, ed. J. Lichonska. Varsoviae, 1961, p. 186.
[84] *Мирчев, М.* Андреас де Палацио. Писмо до кардинал Людовик за поражението при Варна. — И В А Д, 1964. Т. XV, с. 88.
[85] *Кузев, А.* Приноси към историята на крепостите по Долния Дунав. Ч. I. Тутракан и Русе. — И Н М В, 1966. Т. II, с. 23—24.
[86] Пак там. Ч. II, с. 55.
[87] *Елезовић, Г.* Огледало света... с. 40.
[88] *Златев, Т.* Българските градове по р. Дунав през епохата на Възраждането. С., 1962, с. 179—182.

[89] Вж. *Николова, Я.* Жилищната архитектура в средновековно Търново през XII—XIV в. — Трудове на ВТУ, 1973. Т. VIII, № 2.
[90] Вж. *Долмова-Лукановска, М.* Уличната мрежа в Царевец през XIII—XIV в. — Векове, 1981, № 4; *Славчев, П.* Сградостроителство и градоустройство... с. 40; *Чангова, Й.* Към въпроса за градоустройството... с. 96—97.
[91] Вж. *Славчев, П.* Сградостроителство и градоустройство... с. 38; *Станчева, М.* Към изучаването на средновековната жилищна архитектура... с. 280—281.
[92] *Миятев, К.* Архитектурата в средновековна България. С., 1967, с. 142.
[93] Вж. *Вълов, В.* Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.). — Археология, 1977, № 1.
[94] ИБИ. Т. XXII, с. 173.
[95] Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis B. Francisci seraphici, ed. E. Fermendzin. — Starine, 1890, v. XXII, p. 9—12.
[96] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 172.
[97] *Gill, J., V. John.* Palaeologus at the Court of Louis I of Hungary. — BSI., 1977, № 1, p. 33—34.
[98] *Waddingus, L.* Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisci institorum, v. VIII. — Ad Claras Aquas (Quarachi), 1932, p. 299.
[99] ИБИ. Т. XXII, с. 392.

ГРАДЪТ В КУЛТУРНИЯ И ДУХОВНИЯ ЖИВОТ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Проследявайки очерците дотук, ние сме принудени да констатираме, че оскъдността на изворовия материал не позволява да изясним докрай редица проблеми, свързани с развитието на българския средновековен град. В още по-голяма степен това се отнася до въпросите, засягащи ролята на града в културния и духовния живот на Втората българска държава. През последните две десетилетия в историографията се забелязва повишен интерес към разглеждане на българската култура от периода XIII—XIV в. на фона на общоевропейското развитие. Отделни проблеми, свързани с богомилското движение, с разцвета на българската литература и култура през XIV в., с „второто южнославянско влияние", с „ренесансовите тенденции" в художественото творчество и духовния живот на Втората българска държава, намират отражение в редица трудове[1]. Поставените важни въпроси имат отношение и към проблемите, свързани с развитието на града. Така при изследването на Търновската книжовна и художествена школа през XIV в. се появи необходимостта от проучване на ролята и взаимоотношенията между културните центрове в столицата и провинцията[2]. Сравнението на историческото развитие на българската култура с паралелните процеси на културно развитие в другите европейски средновековни страни доведе до поставянето на въпроса за наличието на проторенесансови или ренесансови тенденции в България през XIII—XIV в.[3]. Наред с това беше изказано мнението за формиране на специфична „градска" или дори „бюргерска" култура, за съществуването на „бюргерски ереси" във Втората българска държава[4]. Дискусионността и актуалността на изброените проблеми налагат необходимостта от излагане на своята позиция по някои аспекти от културното развитие на България през XIII—XIV в. във връзка с основните задачи, поставени в нашето изследване.

Изложеният дотук материал характеризира българския град от XIII—XIV в. като търговско-занаятчийски, политически и религиозен център и като среда, свързана с изпълнението на посочените функции, в която е съсредоточено значително количество население, принадлежащо към различни класи и социални групи. Големите градове представлявали опорни пунктове на централната власт или резиденции на крупни феодални

родове. Там се намирал централният или провинциалният административен апарат, владенията на едрите феодали и седалищата на църковните йерарси. Укрепването на авторитета на светската и духовната власт стимулирало изграждането на богат облик на града. Нека си спомним известния текст на „Шестоднева" на Йоан Екзарх, за да си представим какво впечатление е трябвало да създава градът пред идващите отвън. Като следствие от нарастването на значението на града във всички негови аспекти трябва да се разглежда и създаването на местния архитектурен стил в монументалното строителство на Втората българска държава.

До наши дни са достигнали само отделни паметници от светската архитектура (XIII—XIV в.) и затова анализираният и сравняван материал се ограничава предимно с обекти на църковното строителство в Търново, Несебър, Шумен, Червен, Средец, Ловеч и други големи средновековни градове. Изследвайки запазените паметници и археологическите материали, авторите стигат до извода, че архитектурният стил, създаден в България през XIII—XIV в., се характеризира със сравнително по-големи размери на сградите, използуване на фигурна тухлена зидария, съчетана с камък, богата архитектурна декорация, включваща арки, розетки, релефни пояси и керамични елементи[5]. Особено ярко тези черти се проявяват в несебърската архитектура, чиито паметници са достигнали до нас в сравнително запазен вид. Анализирайки развитието на архитектурата на другите православни страни през X—XVI в., А. Л. Якобсон стига до извода, че навсякъде този стил е свързан с подема в развитието на градския живот и до голяма степен може да служи като свидетелство за това развитие[6]. В българските земи архитектурните паметници от този тип са съсредоточени преди всичко в големите градски центрове. Възникването на този стил е резултат от постигнатия значителен прогрес в строителството и свързаните с него занаяти. За съжаление оскъдният материал не ни позволява да проследим етапите във формирането и регионалните особености в България през XIII—XIV в.

С развитието на каменното църковно строителство и светското монументално строително изкуство било свързано с усъвършенствуването на каменната украса, която широко се използува в архитектурните декорации на църквата, административните и единичните светски сгради. От археологическия материал са известни изрязани от камък корнизи, фигурни колони, релефни обемни украшения във вид на митически животни, животински антропоморфни глави и др. В стилово отношение те продължават художествените традиции на каменната пластика от IX—X в.[7].

През изследвания период в развитието на архитектурата и, както ще видим по-нататък, културния и духовния живот като цяло ярко се откроява водещата роля на Търновград с

неговите архитектурни и художествени образци. Причините, обусловили това положение, трябва да се търсят в конкретната историческа обстановка, в българската феодална държава през последните две столетия от нейното независимо развитие. Средновековната българска култура не може да се разглежда извън общия контекст на социално-икономическите и политическите фактори, влияещи върху развитието на Втората българска държава. Тази епоха се характеризира с бурен разцвет на феодалните отношения, който довел до окончателното оформяне на комплекса от социални, икономически, политически и идейни черти, присъщи на феодалния строй. Оформила се ярката и самобитна култура на средновековната българска народност, която отразявала нейното етносоциално и етнопсихологическо своеобразие. В същото време през XIII—XIV в. ярко се проявяват процесите, водещи към консолидиране на византийско-славянската (православна) идейно-културна общност, чийто исторически център бил Константинопол, а основа за развитие се явявала могъщата, опираща се върху многовековни традиции византийска култура[8]. И през XIII—XIV в. Цариград продължавал да бъде за търновските царе политически и духовен идеал, мощен стимул и модел за развитие. След катастрофата от 1204 г. българската държава първа предявява претенции към византийското наследство. Още през първата половина на XIII в. се заражда идеята за приемствеността на българския Цариград—Търново, от Константинопол, която особено силно се чувствува в гордите думи на Иван Асен II, изрязани върху една от колоните в църквата „Св. Четиридесет мъченици": „Самоградовете, намиращи се около Цариград, и самият този град държаха фръзите, но и те се подчиниха под ръката на царството ми, защото нямаха друг цар освен мене..."[9]. Както е известно, тази идея в завършен вид навлиза в българската историколетописна традиция през XIV в.

Както споменахме, недостижимото великолепие на почти приказния Цариград било стимул за развитието на българската столица. В „Цариград Търнов" се строяли разкошни църкви и дворци. В царския двор се използувал пищният византийски ритуал. Българските владетели носели царска титла, която в тогавашната политическа практика била равна на императорската[10]. Постоянните и разностранните връзки с Константинопол — от търговските контакти и паломничеството до многобройните династически бракове с византийските принцеси — играели първостепенна роля в развитието на Търново като културен център. В столицата бързо проникнали византийски художествени образци, където въз основа на богатите местни традиции се трансформирали и на свой ред ставали еталон за формиращите се български провинциални центрове.

Както отбелязахме вече, ако може да се говори за отслабване на политическия авторитет на Търново вследствие на раз-

растване на феодалната децентрализация в страната, идейно-културната роля на българската столица оставала неизменно голяма през целия период на Втората българска държава. Като духовен център на българската държава и народност столицата носели върху себе си отпечатък на особено сакрално (свещено) значение. Тенденцията да се подчертава и възвеличава богоизбраността на българския Цариград ярко се проявява в литературните паметници от XIII—XIV в., които произлизат от идеологическото обкръжение на царя. Особено значение за средновековното общество имала „богоспасяемостта" на града, която зависела от изпратената му божествена „благодат". Последната се определяла от благочестието на обитателите на града и от техните грижи за опазване и увеличаване на градските светини — църкви и манастири със събраните в тях реликви[11]. Най-ценни и почитани реликви били мощите на християнските светии. Българските владетели през XIII—XIV в. полагали значителни усилия за съсредоточаване на светите мощи в престолния град. През царуването на Калоян и Иван Асен II в Търново били пренесени мощите на Иван Рилски, Параскева Епиватска, Иларион Мъгленски, Михаил Воин, Филотея, Теофано и Йоана Поливодски[12]. Преди падането на българската столица Патриарх Евтимий пренесъл мощите на свети Гаврил Лесновски[13]. В Търново се пренасяли и други реликви, предимно икони. Още основателите на Втората българска държава Петър и Асен, идеологически обосновавайки антивизантийското въстание през 1186 г., твърдели, че пренесли в Търново чудотворната икона на св. Димитър Солунски, спасена по „магически" път от норманския погром на Тесалоники[14]. Пребиваването на многобройните свещени реликви в Търново не само увеличавало авторитета му като духовен център на страната, но и го правело „втори по слава и дела" център на православния свят след Цариград. Неслучайно в един от списъците на „Задонщина", руска поема от края на XIV в., Търново се споменава наред с Рим и Цариград[15]. Като един от големите православни центрове, „където лежат мощите на св. Петка", Търново се среща в руския летописен „Списък на българските и влашките градове"[16]. За изгарянето на светите мощи, намиращи се в Търново, разказва и руският летописен текст за падането на България под османско владичество[17].

С издигането на духовния авторитет на българската столица в православния свят били свързани не само политическите, но и някои материални фактори. В Търново се разгръщало голямо културно строителство — според мнението на изследователите през XIV в. там имало над 50 църкви[18]. Построяването на нови църкви и манастири водело до концентриране на значителни сили в града, свързани с развитието на художествените занаяти и създаването на строителни, каменоделски и живописни артели. Паломничеството до светите места на българ-

ската столица способствувало за разширяването на културните връзки между Търново и другите православни центрове и земи, за проникване на нови художествени и занаятчийски образци в България, за оживяване на идейно-информационните контакти. Търновград изцяло доминира в културния и духовния живот на България през XIII—XIV в. Пример за този приоритет са художествените образци, създадени в рамките на Търновската художествена школа. Те съчетават използуването на богатите традиции на българското изобразително изкуство от IX—XII в. с възприемането и интерпретацията на местна почва на късновизантийското влияние, свързано с Палеологовия ренесанс. Последният представлявал художествен израз на дълбоките политически и социални промени, изживени от империята през XIII—XIV в. и раздвижили вековния ѝ консерватизъм[19].

По-голяма част от паметниците, свързани с Търновската художествена школа, са съсредоточени на територията на Североизточна България — самият Търновград (фрагментите от стенописите в църквите „Св. Четиридесет мъченици", „Св. Петър и Павел", царският дворец и др.), скалният манастир близо до с. Иваново и др.[20]. Влиянието на художествените образци от Търновската школа е несъмнено за редица паметници в страната. Отличителна черта на паметниците от тази школа е непосредственото отразяване на важните идейно-културни тенденции от този период. Така в „Ивановските стенописи" някои изследователи справедливо откриват реминисценции на разпространените в България през втората половина на XIV в. исихастки идеи[21].

Блестящ и нямащ паралели в българското средновековно изобразително изкуство паметник са стенописите в световноизвестната Боянска църква от средата — втората половина на XIII в. Те станаха причина да се заговори за ренесансовите тенденции в развитието на българската култура през XIII—XIV в.[22]. Без да е специалист изкуствовед, авторът на тази книга смята за свой дълг да изкаже скромното си мнение. Наистина индивидуалността на образите, дълбочината на художественото им разкриване, изобразителните средства на боянските майстори не са характерни за този период и правят паметника уникален в общия контекст на балканското православно изкуство. Не намират преки паралели композицията и системата на изписване, изборът на сюжетите и някои иконографски нюанси, противоречащи на тогавашните канони[23]. Но тъкмо уникалността на дадените стенописи, които несъмнено са свързани с Търновската художествена школа, не дава възможност да бъдат направени генерални изводи. Според мен фреските в Боянската църква трябва да се възприемат като шедьовър на неизвестен гениален автор, който до голяма степен е изпреварил своята епоха.

Наред с формирането на столичния художествен център,

който оказвал сериозно въздействие върху развитието на монументалното изобразително изкуство във всички области на страната през XIII—XIV в., могат да бъдат отбелязани и редица провинциални средища, в които се развивали традиции, различни от търновските. Изучавайки стенописите в Западна България (Земенския манастир, Хрельовата кула в Рилския манастир, църквата „Св. Богородица" в с. Долна Каменица и др.), специалистите отбелязват наличието на по-архаичен художествен стил, пряко и непосредствено свързан с византийското изкуство от Комниновата епоха и развиващ някои стари местни традиции[24]. За съжаление ограниченият брой паметници не ни позволява за свържем този стил с конкретен феодален център в Западна България, например Бдин или Велбъжд. В същото време развитието на провинциалните художествени центрове изпитвало влияние от страна на центробежните тенденции в политическия живот на Втората българска държава.

Аналогични моменти могат да се проследят и в развитието на иконописта, макар че е неизвестен произходът на повечето от достигналите до нас икони. Някои от тях, които имат редица общи стилови и художествени особености, се свързват с Несебър, други — със Созопол и неговите манастири, манастира до дн. с. Българево. За „месемврийските" икони е характерно силното влияние на столичното византийско изкуство[25]. Като косвено доказателство за стабилността на местната иконописна традиция може да бъде посочен фактът, че този художествен център продължил да съществува и през XV—XVII в., т. е. и след османското завоевание[26].

Оскъдността на преминалите през всички колизии на времето (османската експанзия и петвековното османско владичество, стихийните бедствия и т. н.) паметници на изобразителното изкуство от XIII—XIV в. не дават възможност да се направят окончателни изводи, но могат да бъдат набелязани основните тенденции в развитието на художествения живот във Втората българска държава. Те били обусловени от процесите в социално-икономическото, политическото и идейно-културното развитие на българската държава. Взаимодействието между столичния културен център и провинциалните средища било непосредствено свързано с нарастването на значението на градовете като икономически и политически центрове, с ролята им в борбата между центробежните и центростремителните тенденции в развитието на страната. Още по-ярко тази връзка се проявява в литературната и книжовната дейност през XIV в., когато била създадена уникална по своето значение за средновековната общославянска култура Търновска книжовна школа.

Още през XIII в. Търново израства като значителен за своето време център на литературно-книжовна дейност. За търновската книжовност била характерна тясната връзка с царския двор и оттам стремежът да се прослави силната царска

власт и възроденото от Асеневци българско царство. Между достигналите до нас паметници от XIII в. преобладават официалните произведения — тържествените надписи, законодателните паметници, ръкописните фрагменти, включени в Синодика на цар Борил, стихотворните панегирици на гръцки език и др. книжовни паметници[27]. Наред с това се превеждали и преписвали византийски съчинения с исторически и религиозен характер, а така също и произведения на български писатели от IX—X в. Особено интензивна книжовна дейност в българската столица се разгръща през втората половина на XIV в. По това време по поръчка на цар Иван-Александър и неговото семейство била създадена библиотека, която включвала редица уникални, богато украсени манускрипти. Между тях са преводът на Манасиевата хроника, снабден с коментар от български летописни известия (с 69 миниатюри в текста), Лондонското евангелие от 1356 г. (с 366 миниатюри) и Томичовият псалтир (със 109 миниатюри)[28]. Интересни са сборниците със смесено съдържание, написани за Иван-Александър през 1345 — 1348 г., които включват различни енциклопедически сведения, а също така и апокрифни произведения[29]. Наред с ръкописите, предназначени за царското семейство, много книги били създадени по поръчка на столичната аристокрация и градския елит. В тях намират място канонически и църковни текстове, историколетописни паметници и фрагменти, съчинения на старобългарските писатели от IX—X в. и апокрифни произведения. Не са малко и разказите със светски характер, както и преводните византийски литературни съчинения, максимите от различни времена, в това число и антични („Пчела“ и др.)[30]. Всичко това говори за степента на образованост и високите интелектуални интереси на столичната аристокрация, като до голяма степен отразява идейните колебания, които през втората половина на XIV в. били присъщи на част от търновския елит. Увлечени по варлаамитството и апокалиптично-мистичните вярвания и ереси, неговите представители влезли в конфликт с официалната исихастка църква. Широкото разпространение на исихазма в България довело до създаване на значителен кръг от паметници, отразяващи неговите идеи. Те проникнали и се разпространявали в България преди всичко чрез столичните скриптории, където под ръководството на патриарсите исихасти се превеждали донесените от Атон и Константинопол съчинения на Григорий Палама, Григорий Синаит, Нил Кавасил, патриарх Калист и други автори[31]. С исихастката литература в българското общество и преди всичко в средите на висшето духовенство навлиза сложната и актуална за времето си богословско-философска полемика.

В похвалите, приписките, надписите, встъпителните части на царските грамоти и в редица други паметници, свързани с царския двор, особено ярко и релефно изпъкват идеите за дър-

жавно единство, което се опира на „единодържавна, богоосветена и неограничена власт на царя“. Разглеждайки „Похвалното слово за Александър“ в „Песнивеца“ от 1337 г., уводната част на Мрачката грамота от 1347 г., приписката към сборника от 1348 г., „Послеслова“ към известното Евангелие от 1356 г.[32] на фона на вътрешнополитическата борба в България през XIV в., ние откриваме в тях отзвук от постоянния стремеж на централната власт да противопостави своя доста разклатен авторитет на нарастващите центробежни тенденции.

Следователно Търновската книжовна школа още през периода на нейното формиране е неразривно свързана с политическата и църковната дейност на престола и патриаршията, което от своя страна определяло постоянното и бързо нарастване на обема на нейното творчество, както и идейно-политическата му насоченост. По времето на Патриарх Евтимий и неговите многобройни ученици и последователи Търновската школа придобива значение, което далеч надхвърля пределите на средновековна България.

Най-големият български следовековен писател и реформатор на литературния език, църковният и държавен деец Евтимий Търновски, произлиза от средите на висшата столична аристокрация. Той получил добро за времето си образование — отначало при известния български исихаст Теодосий в Килифаревската обител, след това в Цариград и Атон. След завръщането си в България в началото на 70-те години на XIV в. създал в столичния манастир „Св. Троица“ стрипторий и училище. Патриарх Евтимий разгърнал активна дейност за превеждане и „изправяне“ на богослужебните книги, а така също за създаване на „пълно събрание“ от агиографски и литургически произведения, посветени на светци от българския пантеон и на християнски сподвижници, мощите на които били съхранявани в българската столица[33]. В основата на литературния език, който трябвало да стане образец за целия православен славянски свят, Молдова и Влахия, била поставена лексиката на Преславската и Охридската школа от епохата на Първото българско царство. Претърпяла изменение и стилистиката, която възприела някои традиции от високопарната и сложна късновизантийска риторика. В следевтимиевата традиция този стил получил името „плетение словес“ („словесно везмо“)[34].

Оценявайки идейно-културното значение на българската столица, трябва да отбележим, че Евтимиевата реформа и цялата дейност на Търновската книжовна школа имала многостранен характер. Създаването на канонически славянски преводи на богослужебни книги, различни по своя език от съвременните на Евтимий български, сръбски, влахомолдавски и руски църковни текстове, придавало на търновската литургическа книжнина единен характер за целия православен славянски ареал. Същата цел преследвало и написването на голям

свод житийно-похвална литература („Търновските Четьи-Минеи"). Тази дейност без съмнение трябва да бъде свързана не само с характерните за исихастите ойкуменически (в рамките на православния свят) идеи, чиято поява била предизвикана от османската опасност, но и с ясно очертаните още в средата на XIV в. стремежи да се противопостави Търново на Константинопол като вселенски православен център, нов Цариград. В същото време реформата засилва авторитета на Търново като идейно-политически и културен център на българските земи, като въвежда повсеместно задължителното използуване на новите богослужебни книги. Тази страна на реформата била насочена против оформилите се местни центрове и техните идеолози от средата на провинциалните йерарси, които подкрепяли сепаратистките стремежи на отделните крупни феодални владетели.

Идейно-политическото съдържание на Евтимиевите произведения напълно отговаряло на посочените по-горе моменти. Наред със стремежа да се възвеличи Търново като политически и държавен център на България, която по онова време вече окончателно се разпаднала на няколко самостоятелни феодални княжества, в тях присъствувала тенденцията да се идеализира епохата на най-висш разцвет на Втората българска държава — царуването на Иван Асен II. Държавно единство, силна царска власт, хармония в отношенията между светската и духовната власт — ето този недосегаем вече политически идеал, който проличава между редовете на патетично написаните Евтимиеви произведения.

Дейността на Търновската школа и нейния ръководител Евтимий през последните десетилетия преди завладяването на България от османците имала огромно значение за културното развитие на много народи от Централна, Източна и Югоизточна Европа. Учениците и последователите на Евтимий Търновски, които в края на XIV — първата половина на XV в. работели в Сърбия, Влахия, Молдова, в украинските, белоруските и руските земи, допринесли за запазване на международния духовен авторитет на Търновград дори и след превземането му от османските завоеватели[35].

Въз основа на достигналите до нас исторически паметници е много трудно да се проследи формирането на отделни провинциални центрове за литературна и книжовна дейност. Както вече споменахме, като втори по значение книжовен център се издига Бдин. Тук през втората половина на XIV в. се създава огнище на литературна и книжовна дейност, тясно свързана с местния владетелски двор. Наред със създаването на разнородни по съдържание сборници, преписването на богослужебни книги се наблюдават и наченки на местна историколетописна традиция, зафиксирана в редица приписки (например към Евангелието от 1355—1356 г., известния Бдински сборник от 1360 г.

Апостола от 1365—1369 г.)[36], а също така и в единственото достигнало до нас произведение на значителния и самобитен писател Йоасаф Бдински — „Похвално слово за св. Филотея“[37]. Освен Йоасаф известно време в Бдин работел и друг виден средновековен книжовник — Никодим Тисмански, впоследствие известен влашки църковен деец[38]. Макар и двамата писатели да били последователи на Търновската книжовна школа, в повечето от достигналите до нас литературни паметници от Бдинското царство преобладава стремежът да се подчертае независимостта на Бдин, като се противопостави на българската столица.

Съществуването на подобни книжовни центрове, макар и не толкова развити и самостоятелни, може да се предположи в градове като Средец, Ловеч и Велбъжд през XIV в.[39]. Те също били тясно свързани с местните владетелски дворове. Разностранна книжовна дейност се развивала в Несебър, но тя носела силен отпечатък от гръцкото културно влияние. Последното било обусловено не само от присъствието на стабилен гръцки елемент в града и от преките и интензивни контакти между Несебър и Византия, но и от политическата съдба на града, който дълго време бил „ябълката на раздора“ между Търново и Цариград. Върху развитието на местните литературно-книжовни традиции оказвала определящо въздействие средновековната българска култура. Много от паметниците с несебърски произход са написани на български език, а пък гръцките ръкописи съдържат имената на български царе и феодали — ктитори и заказчици на книги[40]. Тук се развивала местна историколетописна традиция, отразена в т. нар. Месемврийска хроника[41].

Разгледаният материал позволява да се направят някои изводи. Стопанският и политическият подем на българските градове през XIII—XIV в. предизвикал силен тласък в развитието на българската средновековна култура, центрове на която стават както манастирите, така и някои градове. Надмощието на феодалите в градовете оказвало сериозно влияние върху нейното развитие. Прогресът в художествения и книжовния живот се определял преди всичко от нуждите, вкусовете и интересите на управляващите среди — феодалната аристокрация и духовенството. Стремежът на централната власт да подчертае авторитета и значението на Търново като общ православен център и като политическа столица на Втората българска държава, противопоставяйки я на нарастващите тенденции към феодален сепаратизъм, оказвал пряко въздействие върху превръщането на българската столица в първостепенен културен център не само с общобългарско, но и с общоправославно значение. Художествените, книжовните, архитектурните образци на столицата до известна степен определяли развитието на цялата средновековна българска култура. В същото време Търново се проявявал и като проводник на общите за цялата византийско-

славянска православна среда идеи, първообразът на които се създавал в Константинопол. Това е известна деканонизация на изобразителните изкуства в рамките на Палеологовия ренесанс и многообразие от проявилите се в културната сфера мисли за необходимостта от сплотяване на православния свят пред надвисналата опасност от османско нашествие.

Успоредно с това върху развитието на българската култура влияели процесите на феодална децентрализация в страната. Възникването и укрепването на редица феодални столици в много случаи водело до появата на различни по значение местни културни средища, които се стремели към културна самобитност, но без да прекъсват в тази област контактите с Търново. Те активно възприемали най-ярките елементи на търновската култура, като в редица случаи се опитвали да ги интерпретират в полза на сепаратистките стремежи на местните феодали. Противопоставяйки се на тези тенденции, столицата се стремяла да потисне местните центрове с унификация в някои области на културата (Евтимиевата реформа) и с рязка интензификация на собствената художествена и книжовна дейност, със създаването на все по-разкошни и пищни образци, недостъпни за подражание. По такъв начин основните прояви в областта на книжовния и художествения живот, свързани с града, отразявали в опосредствуван вид спецификата на съвременните процеси и явления от общественото развитие.

След разглеждането на някои общи тенденции в културния живот, които били свързани с развитието на градовете, нека се спрем по-подробно на въпросите, свързани с вътрешния духовен и културен живот в българския град през XIII—XIV в. Начинът на живот на градското население, значителна част от което се занимавало със занаятчийство и търговия, в сравнение със селското население пораждал по-широки духовни и интелектуални изисквания. През XIV в. в литературните паметници може да се срещне противопоставяне на необразования, „тъмен" селянин на грамотния, просветен градски жител[42]. Действително многобройните данни, които в по-голямата си част се отнасят към XIV в., свидетелствуват за проникването на грамотност и образованост сред широките слоеве от градското население. Преди всичко тези данни се отнасят до Търново, където е събран богат археологически материал, включващ надписи графити по стените на църквите, върху керамични съдове, тухли и каменни блокове[43]. Те са сериозно свидетелство за наличието на висок процент грамотни хора сред столичното население, макар че не бихме се осмелили точно да го изчислим. И. Алексиев достига до явно завишена цифра — 1/3 от населението на града[44]. Аналогични надписи графити често се срещат и в други средновековни градове — Варна, Калиакра, Бдин, Шумен, Червен, Несебър. Значителна част от грамотното градско население трябва да се търси сред занаятчиите. По ке-

рамичната продукция на търновските грънчари доста често се срещат инициалите и имената на майсторите или на клиентите, които в повечето случаи са изписани грамотно, отчитайки правилата на тогавашния правопис и калиграфия. Последното обстоятелство може да говори за наличието на еднотипна образователна система. Високохудожествени калиграфски надписи, направени от занаятчии, се срещат върху парадни съдове и ювелирни изделия[45]. Известни са текстови надписи, автори на които са били майстор Яно от околностите на Шумен, царският пчелар Димитър от търновското село Мусино[46]. Както свидетелствува книгата на А. Барбериус, на несебърския пазар през 60-те години на XIV в. се продавали, макар и на доста високи цени, хартия и мастило[47].

Грамотността се разпространявала сред градското население в резултат от практическите нужди на усложняващата се търговска дейност и занаятчийско производство, а също така и във връзка с нарастващите духовни потребности на гражданите. Развивало се и градското образование. Неговото основно, а за повечето ученици и единствено звено били традиционните за източноправославния свят енорийски училища. Откъслечни сведения за тях са запазени в някои житейски извори. Житието на св. Ромил Бдински описва енорийското училище в Бдин, където едновременно се обучавали деца от различна възраст[48]. За характера и методиката на обучение разказва известното съчинение на Константин Костенечки „За буквите". Преподаването се водело по богослужебни книги — псалтир, часослов, молитвеник и апостол. Отначало децата научавали наизуст азбуката, след което паралелно вървяло обучението по четене и писане. Заедно с навиците да четат и пишат учениците получавали и някои общообразователни сведения при коментирането на богослужебните текстове и срещаните в тях термини и понятия. За писане се използували покрити с восък дъсчици — Константин Костенечки пише, че след петата или шестата изписана дъсчица ученикът овладявал навиците на самостоятелно изписване на буквите и нататък вече пишел без помощта на учителя[49]. От текста на стихотворението „За буквите" следва, че обучението било взаимно, т. е. по-големите деца помагали на по-малките. Учителите („даскалите") се ползували с голямо уважение. Книжовникът от края на XIII — началото на XIV в. поп Никола със светското име Брата в една приписка споменава „даскала си" заедно със своите родители[50].

Освен енорийските училища съществували и учебни заведения от по-висша степен при големите манастири, които през XIII—XIV в. често възниквали в околностите на големите градски центрове. Примери за това са Света гора в Търново, Албутинският и Арчарският манастир край Бдин, Аладжа манастир близо до Варна, Епикерниевата обител недалеч от Шумен, Ивановският манастир край Червен, манастирските ком-

плекси в Несебър, Созопол и др. Многобройни известия за манастирски училища има в житията на българските светци от XIII—XIV в. С голяма известност се ползували Синаитовият манастир в Парория, Килифаревският близо до Търново, Арчарският манастир „Св. Никола“[51]. Няколко манастира обиколил, търсейки знания и духовен наставник, знаменитият подвижник Ромил Бдински.

Широкото за средновековието разпространение на образоваността и нарастването на духовните търсения на обществото довели през XIII—XIV в. до появяването на „професионална интелигенция“ — хора от „свободните професии“, известна част от които не принадлежали към духовенството и били органична част от градското население. Между тях били учителите („даскали“, „граматици“), преписвачите на книги („граматици“, „книгописци“) и лекарите. Някои от тях, например преписвачите на книги, както вече казахме по-горе, по своето положение се приближавали към занаятчиите. Достигналите сведения до нас за лекари са фрагментарни. В апокрифа „Детството на Исус“ се среща термин, обозначаващ лечебно заведение („врачилище“)[52]. Най-много лекари практикували в българската столица. В една ранна служба на св. Петка от XIII в. се споменава човек, на когото била направена протеза на десния крак[53]. В житието на св. Филотея има сведения за царски воин от Търново — Теодор, който се обръщал към много лекари да му изцерят болното око и за лечението изразходвал много средства[54]. С лечебна практика често се занимавали и монаси[55]. Нерядко като лекари се споменават и чужденци. През 60-те години на XIII в. в Търново живеел лекар—евреинът Йаков[56], лекар бил и гъркът еретик Теодорит, живял в столицата през 40-те години на XIV в.[57]. Както показват изворите в Несебър, през 60-те години на XIV в. се продавали различни лекарства и отделни съставки за тяхното приготовление[58].

Разпространението на грамотността и образоваността сред широките слоеве от градското население, наличието на значителен брой канонически, апокрифни, богословни и философски книги, написани на достъпен български език, създавало в града благоприятна почва за възприемане на многобройните социално-философски и еретически учения, които се разпространили особено силно през втората половина на XIV в. През предшествуващия период най-разпространената ерес в българските земи било богомилството, което имало неколковековни традиции и изградена организация. Богомилството имало успех сред градското население и през интересуващия ни период. Както съобщава Ж. Вилардуен, през 1205 г. по време на обсадата на Пълдин от войските на Калоян местните богомили, които живеели в предградията, предложили на българския цар да помогнат в превземането на града[59]. Заслужават внимание и някои спорни моменти, свързани с интерпретацията на една от

статиите на Синодика на българската църква, която отсъствува във византийския прототип и провъзгласява анатема срещу Петър Кападокийски, „средечки дедец", а също така на Лука и Менделей Радоболски[60]. Според мнението на Д. Ангелов въпросната статия е насочена срещу конкретни исторически личности, съвременници на Борил[61]. Противоположна теза защитава В. Киселков, който смята споменатите богомили за дейци от по-ранната епоха[62]. В полза на второто предположение говорят няколко съображения. Първо, в разделите 110 — 111 на Синодика (по Палаузовия препис), в които се описва конкретната обстановка по време на свикването на антибогомилския събор, били вписани други имена на еретици: Теодор, Добри, Степан и Петър[63]. Последният едва ли може да бъде отъждествен с Петър Кападокийски, тъй като неговата роля като глава на средечката богомилска община му давала пълно право да бъде споменат на по-видно място. Второ, самата спорна статия (78 по Палаузовия препис) е изнесена сравнително напред и открива втората част на анатемите срещу различни еретически положения. Макар че съдържащите се тук сведения за средецката богомилска община не могат да се отнесат към XIII в., въпросът за съществуването или отсъствието ѝ през това време не може да бъде решен поради липсата на изворови данни.

От втората половина на XIII в. богомилството до голяма степен започва да губи своето антифеодално съдържание и се изражда в мистично учение, предричащо близкия край на света. Особено забележимо това става през втората половина на XIV в., когато на базата на богомилските традиции се появяват адамитството и луциферианството[64]. Сведения за тези ереси се срещат в житието на Теодосий Търновски, „Похвално слово за Патриарх Евтимий" от Григорий Цамблак и в решенията на събора от 1360 г., вписани в Синодика на българската църква. След 1344 г., когато свиканият в Цариград събор изгонил от пределите на империята атонските богомили еретици, двама от тях — Лазар и Кирил Босота, се озовали в Търново и тук намерили ученици и последователи. Сред тях бил свещеникът поп Стефан[65]. Проповедите на Лазар и Кирил Босота се свеждали до адамитство, т. е. проповядване на възвръщане към първоначалния райски начин на живот. В това учение влизали и традиционните елементи от богомилските вярвания: отказ от почитането на иконите, отричане на официалната църква. Присъщият на богомилите дуализъм тук бил доведен до крайност. Еретиците обявявали за дела на дявола целия земен живот и изцяло го отричали с всичките му правила, норми, атрибути и морал. Проповедите на адамитите, както изглежда, имали определен успех в столицата, където през 1350 г. бил свикан специален събор, който осъдил еретиците[66]. Но едва ли широките слоеве от търновското население биха могли да бъдат привърженици на адамитството. Учението на атонските бо-

гомили представлявало един от първите отгласи на надвисналата над Балканите османска опасност, която била очевидна за Атон, но все още не се възприемала като смъртна опасност в българските земи. Не би трябвало адамитите да са се ползували с популярност и сред занаятчийските кръгове — един от пунктовете на тяхното учение призовал към отказ от физически труд, който едва ли би могъл да се възприеме от занаятчиите в условията на все още продължаващия стопански подем. Следователно последователите на Лазар и Кирил Босота трябва да се търсят преди всичко между многобройните декласирани елементи в българската столица.

Но няколко години по-късно, когато османската опасност станала по-осезаема и българското население за първи път се срещнало със завоевателите лице срещу лице в първите кървави битки, адамитската проповед в Търново намерила потопъл прием. В средата на 50-те години на XIV в. някой си монах адамит Теодосий събрал множество последователи, „обхождайки градове и села". Дейността на този адамитски проповедник протичала недалеч от Търново, в чиито околности той основал своя община. Исихастът Теодосий, който по това време пребивавал в Килифарево, с личната си проповед разгонил еретиците[67].

Още по-опасни форми за държавата и църквата взела дейността на адамитите през 70-те години на XIV в., когато в Търново живеели двамата византийски еретици Теодосий Фудул и Сиропул (Пиропул). Те намерили последователи сред духовенството и дори между „воеводите и властоначалниците"[68].

Особен интерес за изследователите представляват известията за разпространението на варлаамитството в България. Първите сведения за неговото проникване се отнасят към 40-те години на XIV в. Както съобщава житието на Теодосий Търновски, през онова време в българската столица пристигнал от Цариград лекар еретик Теодорит, който започнал да проповядва „ереста на Варлаам и Акиндин" със силен оттенък на антични вярвания. На българска почва те били възприети, както изглежда, като реминисценции на езическите традиции: обожествяване на природата, жертвоприношения и т. н. Възгледите на Теодорит имали успех не само между „простите хора, но и сред много от видните и славните граждани". „Немалка част" от градското население била увлечена от неговите проповеди[69].

Но нататък сведенията за варлаамитството в България са доста противоречиви. Както показва житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист, през 1360 г. в Търново бил свикан нов църковен събор, който осъдил „Варлаамовата и Акиндиновата ерес"[70]. Това постановление влиза като анатема в текста на Синодика на българската църква[71]. Сами по себе си тези данни свидетелствуват, че варлаамитството било разпространено в България, но по-конкретни сведения

за тази ерес в българските земи няма. Едва ли трябва да се смята за проява на варлаамитство дейността на споменатите вече Теодосий Фудул и Сиропул. Гръцките документи за проповедите им във Византия през 70-те години на XIV в. не дават основание за подобен извод[72]. Склонни сме да приемем извода на Б. Николова, че варлаамитството не било много разпространено в България през втората половина на XIV в.[73]. Струва ни се неправилно мнението на някои изследователи, които смятат проявите на това еретическо учение на българска почва за специфична „градска" ерес[74]. За да изясним своята позиция, трябва да се обърнем към историята на варлаамитството във Византия.

Както е известно, борбата между варлаамити и исихасти, която била разпространена в целия православен свят през XIV в., не се свеждала само до философски спорове за природата (същността) на Таворската светлина, но в същото време отразявала конкретните политически разногласия сред управляващите кръгове на балканските държави — между привържениците на ойкуменическото движение и на уния с папството и тези, които поддържали концепцията за единство на православната църква, противопоставена на римокатолическата. Тази борба, съдържание на духовния живот във Византия в продължение на няколко десетилетия, след победата на исихастите и Константинополския събор през 1346 г. преминала от областта на философските и богословските спорове в сферата на политическите и физическите преследвания и екзекуции[75]. Формално независимата, но намираща се под силно влияние на цариградските исихасти българска църква също трябвало да се присъедини към решенията на Константинополската патриаршия, още повече, че исихазмът в България имал решителни привърженици във висшите църковни кръгове. Под знамето на борбата срещу варлаамитството бил свикан събор през 1360 г., в работата на който взели участие и двама висши йерарси на Цариградската патриаршия — филипополският и мадитският митрополит. В същото време, както показва разказът за този събор, поместен в житието на Теодосий Търновски, за българската църква и твърде е възможно за светската власт по-актуална да е била борбата против активизиралата се в политическо и конфесионално отношение търновска синагога[76]. От сведенията на житието става ясно, че осъждането на евреите заемало първостепенно място в дейността на събора, докато борбата срещу варлаамитството оставала на втори план. Това също е доказателство за степента на варлаамитското влияние в България. Според нас правилно е мнението на Д. Ангелов, че рационалистичните елементи във варлаамитството били много по-приемливи за просветните градски слоеве, отколкото исихастката мистика[77]. Но като цяло градските маси не били готови да възприемат варлаамитството, което било не по-

малко отвлечено и сложно от философската система на исихазма. Въпросът за неговата социална същност не е решен и за византийския материал, но и във Византия тази ерес не се свързва със специфичните интереси на градското население[78].

Едва ли може да се приеме и тезата за появата на България през XIV в. на специфична „градска" ерес на жидовстващите[79]. Посочените по-горе сведения за събора през 1360 г. не съдържат конкретна информация за характера и мащабите на разпространение на юдаизма сред търновските граждани. Ние допускаме, че с нарастване на политическата активност на търновската еврейска община след брака на Иван-Александър със Сара-Теодора числото на привържениците й сред нееврейското население на столицата би могло да се увеличи. В дадения исторически момент някои конфесионални и митологични особености на юдаизма отговаряли на разпространяващите се все повече и повече месиански вярвания, които били предизвикани от нарастващата политическа нестабилност, от проявите на идейни разногласия в официалната църква, от страха пред османското нашествие. Анатемосването на евреите и изгонването им се съпровождало с конфискуване на техните имоти, което било предизвикано вероятно от необходимостта да се попълни държавната хазна.

Следователно ние не намираме конкретни данни за съществуването на специфични „градски ереси" в България през втората половина на XIV в. Трябва да се отбележи, че сведения за такива липсват и за Византия през този период. Дори във въстанието на зилотите в Солун (най-голямото социално движение в късната Византийска империя), което било тясно свързано с градското население, липсват елементи на идеологическо обосноваване на исканията на гражданите във формата на ерес[80]. Показателен е и фактът, че съвременникът на описваните събития — известният исихаст и църковен деец Киприан Цамблак, паричал еретически книги „дебелите селски сборници", подчертавайки, че еретическите възгледи се проповядвали предимно от селските попове[81].

По-различна, отколкото в Западна Европа изглежда и същността на ересите, разпространени на Балканите през втората половина на XIV в. Една част от тях, месианско-мистическата, била своеобразно отражение на отчаянието и безпомощността на народите в обезсилените от войните и феодалните размирици балкански държави пред страшното османско нашествие, в условията на нарастващата политическа нестабилност и засилващ се феодален гнет. Друга част от ересите била свързана с учението на Варлаам Калабрийски, привличала отделни слоеве от градското население със съдържащите се в нея елементи на рационализъм и с отричането на официалната исихастка църква, която не била в състояние да посочи конкретен изход от сложната политическа обстановка. В свързаните с тези ереси

масови движения част от гражданите може би влагали елементи от своите нужди и искания, но като все още слаб и неорганизиран социален слой те не били в състояние да изразят интересите си във форма на специфична „градска“ ерес. Всичко това ни кара да се въздържим от разпространение на известната констатация на Ф. Енгелс за възникването на градските ереси като специфична проява на назрелите социални изисквания на бюргерството върху византийската и българската действителност от втората половина на XIV в.

Много е сложен и въпросът за формирането на специфичен градски мироглед и на негова основа на градска култура. Сравнително широкото разпространение на грамотността и образоваността в града, по-богатата информираност на гражданите за събитията и политическия живот и в другите страни, активната дейност на част от градското население в сферата на литературното и художественото творчество не можели да не въздействуват върху мирогледа на градския жител. Както вече отбелязахме, част от градското население било включено в еретическите движения, възприемало рационалните елементи на варлаамитството. В същото време основен извор за рационалистични представи освен практическия опит останали традиционните апокрифни произведения, които не отразявали нови тенденции и оставали непроменени от времето на тяхното създаване.

Но наред с рационалистическите черти в мирогледа на жителя от средновековния български град неговата представа за обкръжаващия свят включвала такива черти и елементи, които били непосредствено свързани със спецификата на неговия начин на живот, но заедно с това не излизали извън рамките на официалната религиозна идеология и дори представлявали нейна неразделна част. Този аспект на средновековната идеология засега не е изследван достатъчно и ние ще засегнем само някои моменти[83].

В средновековна България, както и в другите православни страни, с града били свързани особени представи за неговата специфична сакрална защита, което не било присъщо за селските поселения. Тези представи намирали израз във вече споменатото учение за „благодата“, изпращан на града от небесните сили. В българските паметници от XIII—XIV в. епитетите „богоспасяем“, „богохраним“, „богоизбран“ се употребяват за Търново, Бдин и Ловеч[84]. Друга проява на подобни представи бил култът към Богородица градозащитница, който се появил в България още през епохата на Първата българска държава. Корените на този култ трябва да се търсят в ранна Византия[85]. Ярък паметник на константинополския култ към Богородица градозащитница е Акатистът, тържествената молитва към Дева Мария, чийто текст е възникнал през VII в. Той е посветен на спасението „чудо“ на византийската столица от

аваро-персийско-славянската войска през 626 г. и изобилствува от епитети, превъзнасящи „градозащитните" способности на Богородица: „непобедим пълководец", „мощ, непобедима в боя", „нерушима стена"[86]. Преведен на български език, Акатистът изиграл основна роля при разпространението на този култ в България. Едно от ранните свидетелства за неговото съществуване в България е Битолският надпис на Иван-Владислав от 1014 г. Преустройвайки своята столица преди решаващите сражения с византийските войски, последният „самодържец" на Първата българска държава посвещава града на Богородица, „с помощта и молитвите" на която били укрепени стените на Битоля[87].

По-късно култът към Богородица градозащитница намира ярки отражения в българските паметници от XIII—XIV в. В една от молитвите, написани от Патриарх Евтимий, той се обръща към „Мария приснодева, защитница на града"[88]. Към този култ ни насочва и надписът от Царевец, в който се споменава терминът „Девин град". Този топоним имал сакрално значение и бил свързан с главното търновско укрепление на Царевец[89].

Важна проява на култа към Богородица градозащитница в православния свят било посвещаването на нея на централните градски храмове. Така например в средновековна Русия особено значение било приписвано на църквите „Успение Богородично", които представлявали централни храмове на много от големите градове[90]. Подобни вярвания били разпространени и на Балканите. На Богородица били посветени главните църкви на Бдин, Ловеч, Скопие[91]. Градозащитните способности, приписвани на Дева Мария в религиозното съзнание на средновековните българи, се разпространявали и върху култовете на други почитани в България жени светици. В житието на св. Петка, написано от Патриарх Евтимий през последната четвърт на XIV в., светицата се сравнява с храбър войвода, отбраняващ града[92]. Съвременникът и ученикът на Евтимий Търновски Григорий Цамблак, описвайки непристъпността на Търново, посочва, че наред с природната укрепеност и мощните стени българската столица имала и трета защитна линия — мощите на св. Петка, отбиваща нападенията на неприятелите „като храбър войн"[93]. Преди падането на Бдин митрополитът на последния независим център на България Йоасаф в „Похвалата към св. Филотея" се уповава на градозащитната сила на мощите на светицата, пренесени в града след завземането на Търново от османците[94]. Очевидното засилване на култовете, свързани със сакралната защита на градовете, несъмнено било обусловено от реалното нарастване на османската опасност.

Вярата в особената свещена защита на града се отразила и в отъждествяване на целия град със сакралния му център — градската катедрала, което било широко разпространено в

православния свят, в това число и в България. Интересен и любопитен е следният исторически феномен — в навечерието на османското завоевание названието на катедралния храм „Св. София“ измества дори от официална употреба древното име на западнобългарския център Средец[95].

Всички приведени по-горе свидетелства се отнасят към официалната сфера и отразяват преди всичко господствуващата идеология. Но сакралните представи за града не били чужди и на народния мироглед. Уникален паметник, който според нас отразява този аспект в начина на мислене на широките маси, е рисунка, направена през XIV в. от „царския пчелар“ Димитър върху чистия лист на притежаваната от него Минея[96]. Рисунката, озаглавена „Търнов град“, изобразява българската столица така, както я е виждал и си я представял Димитър. Привлича вниманието доминирането на два елемента: крепостните стени на Царевец с кули и висящ мост и несъразмерно големият патриаршески храм „Св. Възнесение“, който заема цялата вътрешна площ на изобразеното укрепление. Рисунката е буквално препълнена със сакрални символи: Щитът на Давид, ангел и др. Палеографският анализ на ръкописа отнася датировката към втората половина на XIV в., което се съгласува с идейното съдържание на рисунката, отразяваща нарастването на мистицизма и вярата в градозащитната сила на светините, характерни за България в навечерието на османското завоевание.

Посочените моменти са присъщи на средновековните представи за града като първостепенен обект на сакрална защита и подчертават мястото на града в съществуващата в съзнанието на хората от интересуващата ни епоха картина на света. Но нито отбелязаните по-горе рационалистични елементи, нито специфичните представи за града, които не излизали извън рамките на ортодоксалността, не позволяват според нас да се говори за съществуването на особен градски, „бюргерски“ в европейския смисъл на разбиране мироглед. Тези елементи на рационализъм и хуманизъм, които някои автори виждат в отделните прояви на обществения живот и в единични художествени произведения, не могат да се разглеждат като зачатъци на Ренесанса. Типологически сходни с Европейското възраждане явления и процеси още нямали реална почва за развитие в българската действителност през XIII—XIV в.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Вж. *Гюзелев, В.* Духовната култура на средновековна България. — В: Търновска книжовна школа. Т. I—II, С., 1974, 1980; Изкуство и култура на средновековна България. С., 1981.

[2] *Bacalova, E.* Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIV-e siècle (1331—1393). — In: L'é c o l e de Morava et son temps. Belgrade, 1972.

[1] Вж. *Велчев, В.* Търновската книжовна школа и предренесансовото движение на Балканите. — В: Търновска книжовна школа. Т. I, с. 246—254.
[4] *Гюзелев, В.* Духовната култура на средновековна България... с. 21.
[5] *Бояджиев, С.* Бележки върху архитектурата на Средновековна България. В: История, изкуство и култура... с. 223—228.
[6] *Якобсон, А. Л.* Некоторые закономерные особенности архитектуры Месемврии в XIII—XIV вв. — В: Преслав. Т. II. С., 1976, с. 177.
[7] Вж. *Силяновска, Т.* Нови данни за развитието на скулптурата в България в епохата на феодализма (XIII—XIV в.). — ИИИз, 1963. Т. VI.
[8] Вж. *Прохоров, Г. М.* Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. — ТОДРЛ, 1968. Т. XXIII, с. 86—87.
[9] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 97.
[10] *Коларов, Хр.* Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии. — ЕВ, 1978, № 3, с. 96—101.
[11] *Дуйчев, И.* Търново като политически и духовен център през късното средновековие. — В: Българско средновековие. С., 1972, с. 426.
[12] *Kaluzniacki, E.* Werke... S. 24, 32, 71, 98, 179, 198; *Иванов, И.* Български старини... с. 420, 424.
[13] *Иванов, И.* Български старини... с. 400.
[14] *Дуйчев, И.* Проучвания върху българското средновековие. С., 1945, с. 48—49.
[15] Вж. *Тихомиров, М. Н.* Исторические связи России... с. 138.
[16] ПСРЛ. Т. VII, с. 240; Т. XXIII, с. 163.
[17] ПСРЛ. Т. XXV, с. 220.
[18] *Ангелов, Д.* Средновековният български град като църковен център. — В: Средновековният български град, с. 74.
[19] *Цончева, М.* За търновската живописна школа. — В: Търновска книжовна школа. Т. I. С., 1974; *Дуйчев, И.* Историческите предпоставки на Палеологовия Ренесанс. — Изкуство, 1978, № 10.
[20] Вж. История на Българското изобразително изкуство. Т. I, с. 109 и сл.
[21] *Бакалова, Е.* Ивановските стенописи и идеите на исихазма. — Изкуство, 1976, № 9; *Марди-Бабикова, В.* Иваново—уникален комплекс на стенописите от Търновската живописна школа. — Векове, 1980, № 5.
[22] Вж. *Грабар, И.* Боянската църква. С., 1978.
[23] *Grabar, I.* La peinture religieuse en Bulgarie, p. 95—96.
[24] *Мавродинова, Л.* Църквата в Земен. С., 1966; Църквата в Долна Каменица. С., 1969; *Прашков, Л.* Хрельовата кула. С., 1973.
[25] *Pascaleva-Kabadaieva, K.* Trois icônes de Nessebar du XIIIe siècle. — Byzantinobulgarica, 1981, v. VII; *Bacalova, E.* Sur la peinture... p. 71.
[26] *Паскалева, К.* Към историята на българската икона през XIII—XIV в. — В: Българско средновековие, с. 342—343.
[27] Вж. *Георгиев, Е.* Литературата на Втората българска държава. Ч. I. Литературата на XIII век. С., 1977.
[28] *Дуйчев, И.* Летописът на Константин Манаси. Фототипно издание. С., 1963; *Живкова, Л.* Четвероевангелието на цар Иван-Александър. С., 1980; *Щепкина, М. В.* Болгарская миниатюра XIV век. С., 1977.
[29] Вж. *Куев, К.* Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 185—187.
[30] Вж. *Сперанский, М. Н.* Переводные сборники славяно-русской письменности. Исследование и тексты. М., 1904, с. 346—370.
[31] *Константинова, К.* Някои моменти на българо-византийските културни връзки през XIV в.. Исихазмът и неговото проникване в България. — Старобългарска литература, 1973. Т. I.
[32] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 69—72, 130—131, 134—135, 150—152.
[33] *Гюзелев, В.* Духовната култура на средновековна България... с. 221 и сл.
[34] *Фрайданк, Д.* К сущности и предпосылкам стиля „плетения словес". — В: Търновска книжовна школа. Т. II, с. 89—93.
[35] *Георгиев, Е.* Търновската книжовна школа и нейното значение за разви-

тието на руската, сръбската и румънската литература. — В: Търновска книжовна школа. Т. I, с. 61—78.
[36] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 154, 169—170, 172.
[37] *Kaluzniacki, E.* Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien, 1901, S. 97—128.
[38] *Laudat, I. D.* Nicodim, élève et continuateur spirituel d'Euthyme de Tarnovo. — В: Търновска книжовна школа. Т. II, с. 169—176.
[39] *Гюзелев, В.* Духовната култура... с. 211 и сл.
[40] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 177.
[41] Вж. *Гюзелев, В.* Несебърската местна хроника от XIV—XV в. като извор за историята на Българското черноморско крайбрежие. — В: Средновековна България в светлината на нови извори, с. 207—209.
[42] Вж. *Петканова-Тотева, Д.* Апокрифна литература и фолклор. С., 1978, с. 27.
[43] Вж.: *Алексиев, И.* За грамотността на населението в Търново. — В: Средновековният български град, с. 205—213.
[44] Пак там, с. 212.
[45] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 279, 291; *Петров, П., В. Гюзелев.* Христоматия по история на България. Т. II, с. 424.
[46] *Маргос, А.* Старобългарските надписи при с. Калугерица, с. 195; *Маслев, С.* Едно неизвестно у нас изображение на Царевец. — Археология, 1967, № 2, с. 13.
[47] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери, с. 239, § 331; с. 243, § 383.
[48] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 231.
[49] Вж. *Гюзелев, В.* Духовната култура... с. 38—40; Образование и грамотност в България през XIII—XIV в. — И П р., 1983, № 5, с. 26—28.
[50] *Иванов, Й.* Български старини... с. 104.
[51] *Гюзелев, В.* Духовната култура... с. 211—216.
[52] Стара българска литература. Т. I. Апокрифи. С., 1981, с. 139—140, 143.
[53] *Иванов, Й.* Български старини... с. 430.
[54] *Kaluzniacki, E.* Werke... S. 96.
[55] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 237.
[56] *Ешкенази, Е.* Към въпроса за историята на евреите... с. 49.
[57] Житие и жизнь преподобного отца нашего Феодосия. — Сбнук, 1904, т. XX, с. 19.
[58] *Горина, Л. В.* Материалы дневника А. Барбери... с. 243, § 377.
[59] *Villehardoin, G.* La conquête de Constantinople. Paris, 1882, ch. 399.
[60] *Попруженко, М. Г.* Синодик царя Борила... с. 68.
[61] *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 449—451.
[62] *Киселков, В.* Бориловият синодик като исторически извор. — И П р., 1963, № 6, с. 72.
[63] *Попруженко, М. Г.* Синодик... с. 82.
[64] *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 476 и сл.
[65] Житие и жизнь преподобного отца... с. 19—23.
[66] Пак там, с. 23—24.
[67] Пак там, с. 25.
[68] *Русев, П. и др.* Похвално слово... с. 184—187; *Гонис, Д.* Теодосий Фудул и Пирон в Похвално слово за Евтимий Търновски. — В: Търновска книжовна школа. Т. 3. Григорий Цамблак. Живот и творчество. С., 1984 с. 324—339.
[69] Житие и жизнь преподобного отца... с. 26.
[70] Пак там, с. 26—27.
[71] *Попруженко, М. Г.* Синодик царя Борила, с. 95—96.
[72] *Гонис, Д.* Теодосий Фидул... с. 324.
[73] *Николова, Б.* Григорий Цамблак за ереста на Варлаам в средновековна България. — В: Търновска книжовна школа. Т. 3, с. 112—118.
[74] Вж. *Гюзелев, В.* Духовната култура... с. 21.
[75] Вж. *Медведев, И. П.* Византийский гуманизм. Л., 1976, с. 30—31.
[76] Житие и жизнь преподобного отца... с. 26—27.
[77] *Ангелов, Д.* Към историята на религиозно-философската мисъл в средновe-

ковна България — исихазъм и варлаамитство. — ИИД, 1967. Т. XXV, с. 89.

[78] Вж. *Медведев, И. П.* Византийский гуманизм, с. 149.

[79] Вж. *Гюзелев, В.* Духовната култура... с. 21.

[80] Вж. *Курбатов, Г. Л., В. И. Рутенберг.* Злотры и чомпи, с. 15 и сл.

[81] Вж. *Петканова-Тотева, Д.* Апокрифна литература... с. 27.

[82] *Маркс, К., Ф. Енгелс,* Съч. Т. 7, с. 361.

[83] *Гуревич, А. Я.* Цит. съч.

[84] Вж. *Попов, А.* Епитети и определения към името на средновековната столица Търновград. — Г М С Б, 1976, № 2; *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 68, 259.

[85] *Кондаков, Н. П.* Иконография Богоматери. Т. I. СПб., 1913, с. 347—348; Т. II, с. 35—47.

[86] *Аверинцев, С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, с. 232—233.

[87] *Заимов, Й., В. Тъпкова-Заимова.* Българин родом. Битолският надпис на Иван-Владислав, самодържец български. С., 1981, с. 9.

[88] *Kaluzniacki, E.* Werke des Patriachen von Bulgarien... S. 344—345.

[89] *Полывянный, Д.* Мястото на Девин град и ролята му. — И П р., 1984, № 2, с. 81—85.

[90] *Лихачов, Д. С.* Градозащитная символика Успенских храмов. — В: У н и к а л ь н о м у памятнику русской культуры — Успенскому собору Московского кремля 500 лет. М., 1979, с. 35—36.

[91] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. 11, с. 15—16.

[92] *Kaluzniacki, E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien... S. 75—76.

[93] *Русев, П. и др.* Похвално слово за Евтимий... с. 199.

[94] *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина. Т. II, с. 259.

[95] *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 600.

[96] *Маслев, С.* Едно неизвестно у нас изображение... с. 13, обр. I.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В светлината на приведения дотук материал средновековният български град в навечерието на османското нашествие се очертавал като значително по своите размери селище, жителите на което в по-голямата си част били откъснати от земеделския труд. Съчетаването на търговско-занаятчийска дейност с военностратегически, административно-политически, църковни и други неикономически функции отделяло средновековния град от поселенията с друг характер, част от които също били в определена степен свързани със занаятчийското производство и търговията или принадлежали към числото на неголемите крепости. Многообразието от функции, присъщи на средновековния български град, не трябва да скрива от нас неговата икономическа основа като търговско-занаятчийски център, в който се концентрирала стопанската дейност на селската околност. Както и в другите европейски региони, развитието на средновековния балкански град било резултат от задълбочаващия се процес на второто обществено разделение на труда. В същото време върху формирането и развитието на българския град като занаятчийски център оказали огромно влияние някои специфични фактори. Отделянето на Балканите на неаграрна производителна сфера на дейност обхващало и селото, довеждайки през XIII—XIV в. до появата на голям брой неградски занаятчийски селища. Те се различавали от средновековните градове с по-малкия брой на жителите, отсъствието на неикономически функции и друг характер на социално-културната среда. От друга страна, дори в големите градове и търговско-занаятчийски центрове аграрното производство играело голяма роля. В осигуряването на града със селскостопанска продукция активно участвували не само селската околност, крайградските села, но и аграрните квартали на самите градове.

Такава икономическа структура налагала отпечатък върху положението на града като център на селския хинтерланд. Градският пазар или свързаният с града търг били не толкова обменни пунктове между градското занаятчийско и селското аграрно производство, колкото места, където околното селско население получавало пари, необходими за изплащане на централните и местните феодални ренти и данъци, които били частично комутирани в парични още през XI—XII в.

В търговската дейност на българския град през XIII—XIV в. могат да бъдат отбелязани и други специфични черти. Най-големите и най-развитите градове били транзитни пунктове в международната търговия. В България, както в Сърбия и Византия, бил широко разпространен като тип градът емпория, тясно свързан с търговските операции на чуждестранните търговци — италианци, дубровничани, каталонци. Това оказвало пряко и непосредствено въздействие върху развитието на тези градове. Оживявали се контактите им със селската околност, от аграрната продукция на която били особено заинтересовани чуждестранните търговци. Нараствала и укрепвала прослойката на местното население, свързана с международната търговия — посредници, сарафи, съдържатели на кръчми и ханове. Влиянието на външнотърговските връзки върху развитието на градовете емпории по същото време може да се оцени еднозначно. Търговският обмен с чуждестранните търговци почти изцяло се намирал в ръцете на феодалите. Получавайки срещу произведеното във владенията им жито необходимата занаятчийска продукция, оръжие, луксозни предмети и др., феодалите не били заинтересовани от развитието на занаятчийското производство в своите градове. Градското занаятчийство било ориентирано преди всичко към производството на стоки за широкия градски пазар и не изпитвало пряка конкуренция от страна на внасяните чуждестранни изделия.

Следователно данните за социално-икономическото развитие на града през XIII — XIV в. показват, че през този период в българските земи продължава да се развива занаятчийското производство, наблюдава се подем на отделни градове. Между факторите, които пречели на тези процеси, на първо място трябва да бъде посочено засилването и надмощието на феодалите в градовете. За средновековна България е характерно положението, при което не феодалните замъци, а градовете стават опора на метежниците аристократи в борбата против централната власт. В България, както и във Византия, в течение на продължителен период от време феодалният сепаратизъм бил неспособен да разруши докрай централизираната политическа система на държавата и градовете като нейни възлови пунктове ставали най-важни обекти в борбата между феодалите и централната власт. Характерно е, че в Сърбия, където процесът на държавна централизация се развивал в обратна посока и където първоначално главна роля играели феодалните групировки, борещи се против укрепващата централна власт, отделни градове успели да постигнат известна самостоятелност в политическото си положение. Причините за това били не само в икономическия им подем, но и в перспективността на съюза на градовете с укрепващата, а не западаща както в България или във Византия централна власт. Българският град през XIII—XIV в. обаче не притежавал политическа самостоятелност и из-

цяло се намирал в ръцете на отделните феодални фамилии, в това число и на тази, която в момента се намирала на престола. Градовете във Втората българска държава или се намирали под властта на свързаните с Търново наместници, или принадлежали на независими и самостоятелни владетели. Заедно с това в условията на формирана държавна административно-политическа система, чието разложение било свързано не с нейното унищожаване, а с обособяването на отделни значителни части, градът продължавал да остава политически и фискален център на обширен район. Тук бил съсредоточен военно-административният апарат, който се състоял предимно от представители на управляващата класа. Особено значителна била неговата роля в обстановката на постоянни феодални войни и метежи.

В тази връзка за политическа активност на повечето български градове, а също така византийски и сръбски през разглеждания период може да се говори само в смисъл на политическа активност на градския феодален елит. „Съветът на знатните" в Мелник или „синклитът" в Тесалоника представлявали съсловни органи на местната аристокрация и били оглавявани от градския кефалия.

Политическата роля на града в редица случаи се допълвала от положението му като център на църковен диоцез. Специфичното положение на църквата в България, Византия и Сърбия, понякога характеризирано като „цезаропапизъм", обуславяло съвпадението в общи линии на границите и центровете на епископствата и политико-административните единици. Духовната аристокрация наред със светската играела значителна роля в политическия живот в градовете, понякога активно поддържайки сепаратистичните стремежи на последната.

Посочените фактори се отразили върху социалната структура на българския средновековен грд. В състава на градското население органически влизали много представители на господствуващата класа и съответно значителен брой прислуга и зависими хора. Имотите на отделните феодали, метосите на манастирите били разхвърляни по цялата територия на града, врязвайки се в жилищните площи, заселени от лично свободни занаятчии, търговци и земеделци. Това оказвало сериозно влияние върху формирането на социална организация на гражданите. В повечето градове в България, както и във Византия и Сърбия, видимо не съществували дори и зачатъци на комунално устройство, а единственият елемент на социална организация били енорийските общини квартали, които били слабо свързани помежду си и имали ограничена компетенция по отношение на правните и фискалните въпроси.

От изброените фактори произтичала слабостта или отсъствието на градски привилегии, развито градско право и институции на градско самоуправление. Съответно не били сфор-

мирани нито градска, „бюргерска“ идеология, нито в по-общ смисъл специфична градска култура. Културните явления, характеризиращи града — пищните църкви и жилища на феодалите, богато украсената покъщнина, книжовната и художествена дейност, — били свързани преди всичко със задоволяване на духовно-естетическите изисквания на господствуващата класа. Обикновената за развитото западноевропейско средновековие форма на специфично градско съзнание — бюргерските ереси, не може да бъде отделена от общата маса еретически учения като качествено нов тип обществен мироглед. В същото време може да се отбележи, че в града постепенно се формирала особена социокултурна среда със свои интелектуални нужди, със стремеж към рационалистично възприемане на действителността.

Всички тези наблюдавани от нас особености определяли развитието на градския живот в източната и централната част на Балканския полуостров в навечерието на османското нашествие. В началото на книгата ние подчертахме трудностите, които възникват при определяне на средновековния балкански град, на основните му признаци. Струва ни се, че въз основа на казаното в работата бихме могли (без да претендираме за пълнота и завършеност) да предложим някои главни черти, които отделяли средновековните балкански градове от общата маса селища, съществували през XIII—XIV в.:

значително в количествено отношение население, известна част от което се занимава със занаятчийско производство и търговия;

съчетаване на търговско-занаятчийски характер на селището с неикономически функции — военностратегически, административно-политически и църковни;

сложен социален състав на населението, включващо феодали, духовенство, чиновници, търговско-занаятчийски слоеве, земеделци, зависими хора, прислуга, пауперизирани елементи, пришълци и др.;

формиране на специфична социокултурна среда, на различен от селския бит и начин на живот, а в перспектива — и начин на мислене на градското население.

Съвкупността от критерии ни дава модела на развития балкански средновековен град. По своето значение определящи са двата първи критерия. Поради недостатъчния фактически материал е трудно да се формулират техните дори приблизителни количествени характеристики. Ние предполагаме, изключвайки най-големите центрове, че населението на един балкански град през онази епоха се състояло от неколкостотин до няколко хиляди жители. Търговско-занаятчийските кръгове не представлявали мнозинство, макар че в числено отношение превъзхождали останалите групи от населението. В повечето балкански градове били разположени резиденциите на наместниците на

централната власт или на отделните самостоятелни владетели. Тези селища в условията на феодални междуособици и постоянни феодални войни имали стратегическо значение — те или се съсредоточавали около укрепения център, или били свързани с близката крепост, част от комплекса на средновековния град.

Проучването на средновековния балкански град едва започва. На медиевистите, които се занимават с история на Югоизточна Европа, предстои да отговорят на много въпроси, свързани с тази сложна и интересна проблематика. Авторът би искал неговото неголямо по обем изследване да стане повод за една ползотворна дискусия, посветена на общите и особените черти, типологията и спецификата на градския живот на Балканите в навечерието на османското нашествие.

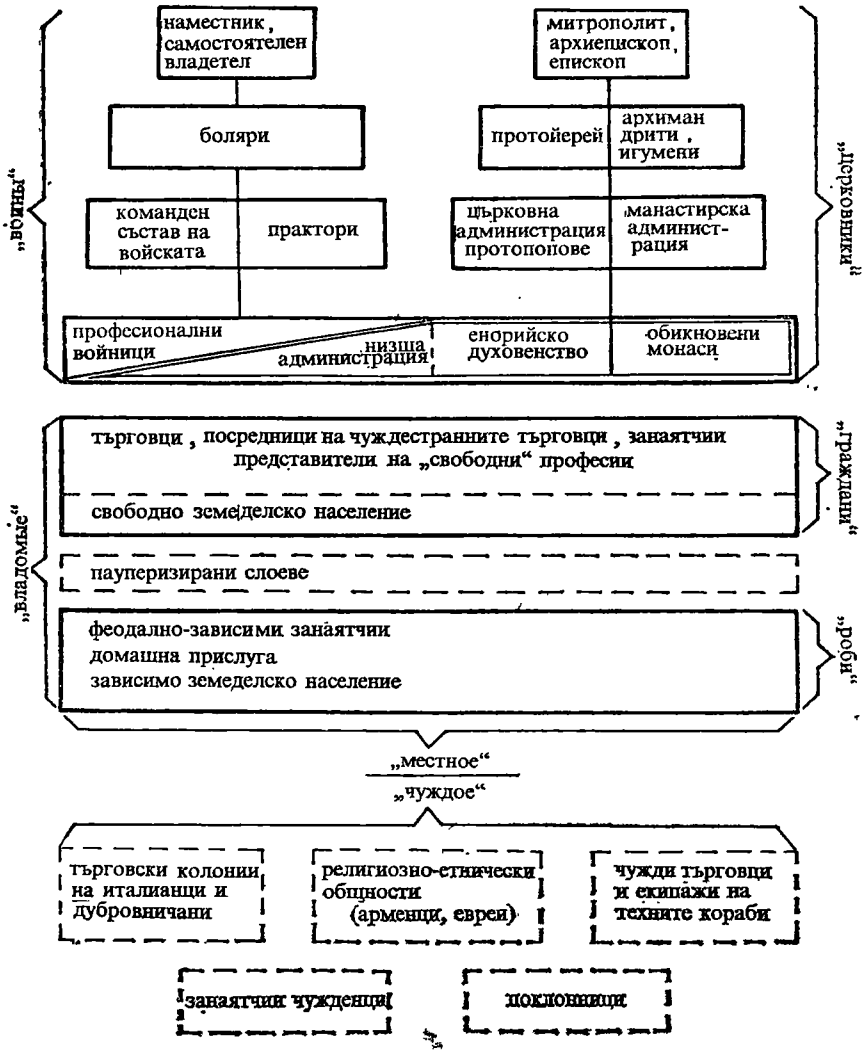
„воины"
наместник, самостоятелен владетел
боляри
команден състав на войската
практори
професионални войници
низша администрация
митрополит, архиепископ, епископ
протойерей
архиман дрити, игумени
църковна администрация протопопове
манастирска администрация
енорийско духовенство
обикновени монаси
„духовници"
„владомые"
търговци, посредници на чуждестранните търговци, занаятчии представители на „свободни" професии
свободно земеделско население
„граждани"
пауперизирани слоеве
феодално-зависими занаятчии
домашна прислуга
зависимо земеделско население
„роби"
„местное"
„чуждое"
търговски колонии на италианци и дубровничани
религиозно-етнически общности (арменци, евреи)
чужди търговци и екипажи на техните кораби
занаятчии чужденци
поклонници

Рис. 1

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АДСВ	— Античная древность и средние века. Москва
БИБ	— Българска историческа библиотека. София
ВВ	— Византийский временник. Москва
ВИ	— Вопросы истории. Москва
ВИС	— Военноисторически сборник. София
ВО	— Византийские очерки. Москва
ГМСБ	— Годишник на музеите от Северна България. София
ГМСЗБ	— Годишник на музеите от Северозападна България. София
ГСУ — ИФ	— Годишник на Софийския университет. Исторически факултет
ГСУ — ЮФ	— Годишник на Софийския университет. Юридически факултет
ЗбРВИ	— Зборник радова Византолошког института. Београд
ИАИ	— Известия на Археологическия институт. София
ИБИ	— Извори за българската история. София
ИВАД	— Известия на Варненското археологическо дружество. Варна
ИИД	— Известия на Историческото дружество. София
ИИИ	— Известия на Института за история. София
ИИИз	— Известия на Института по изкуствознание. София
ИИкД	— Известия на Икономическото дружество
ИНМ—В.	— Известия на Народния музей — Варна
ИНМ—Ш.	— Известия на Народния музей — Шумен
ИОМ—ВТ.	— Известия на Окръжния музей — Велико Търново
ИПр	— Исторически преглед. София
ПИД	— Помощни исторически дисциплини. София
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РИБ	— Русская историческая библиотека
СбНУНК	— Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
СпБАН	— Списание на Българската академия на науките. София
ССл	— Советское славяноведение. Москва
ТОДРЛ	— Труды Отдела древнерусской литературы. Москва
ТВТУ„КМ“	— Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“
BHR	— Bulgarian Historical Review. Sofia
BSL	— Bysantinoslavica, Praha
ČČH	— Československý časopis historický. Praha
EB	— Etudes balkaniques. Sofia
EH	— Etudes historiques. Sofia
JÖB	— Jahrbuch für Österreichische Bysantinistik. Wien
RESEE	— Revue des études Sud-Est européennes. Bucarest
SCN	— Studii şi cercetari din numizmatică. Bucureşti

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ГОРОД В БОЛГАРСКИХ ЗЕМЛЯХ В XIII—XIV ВЕКАХ

Резюме

Средневековый город являлся одним из важнейших элементов феодальной общественно-экономической формации. Он представлял собой сложный по составу и многофункциональный организм, характеризовавшийся особой социокультурной средой. В книге рассматривается один из локальных вариантов городского развития в средневековой Европе — болгарский город XIII—XIV вв.

В первой главе прослеживается история изучения средневекового болгарского города в сопоставлении с урбанистическими штудиями всего материала средневековых городов Балкан. Особый упор сделан на методологии исследования средневекового балканского города и определении общих тенденций его социально-экономического и политического развития. Болгарский город XIII—XIV в. предстает как самостоятельный вариант городского развития, чьи особенности определялись прежде всего динамикой основного процесса истории Второго Болгарского царства — борьбы центробежных и центростремительных тенденций, и находились под сильным влиянием частых изменений в международном положении болгарских земель.

Глава вторая посвящена типологии средневекового болгарского города. Определяя объект исследования, автор отмечает, что существует как опасность перенести в прошлое критерии, сформированные на более позднем или даже современном материале и создать таким образом искусственную модель средневекового города, оторванную от исторической реальности, так и заманчивая возможность абсолютизировать представления о городе, зафиксированные в немногих сохранившихся средневековых источниках и не составляющие полной картины. Затрудняют создание типологической схемы развития средневекового города на Балканах и в Болгарии и такие факторы, как высокий динамизм социально-экономических и политических изменений XIII—XIV веков, когда на протяжении жизни одного-двух поколений приходили в упадок одни города и возникали другие, или наличие сельских поселений с развитой, а иногда и доминирующей торговой и ремесленной деятельностью. Проанализировав предлагавшиеся в 60—80-е годы типологические схемы развития средневекового балканского города, автор выдвигает свою модель, построенную на материале болгарского города XIII—XIV вв. К

первому типу городов отнесены центры, характеризовавшиеся как развитыми торговыми и ремесленными занятиями жителей, так и первостепенными политическими функциями — Велико Тырново, Бдин, Несебр. Во вторую группу выделены города с более скромно развитыми торгово-ремесленными функциями и локальным политическим значением столицы небольшого удела или кафедры местного церковного иерарха — Червен, Никополь, Шумен, Средец, Ямбол, Ловеч, Враца, Овеч, Вельбужд. К третьему типу причисленны города, чье политическое значение в XIII—XIV вв. проявляется намного ярче, чем социально-экономическая роль. Это Плевен, Крын, Копсис, Стоб, Боруй, Мельник, Струмица, Просек, Станимак. Четвертую группу составили центры, чье значение определялось в экономической сфере, а политическая роль была невелика. К ним относятся горняцкие города (Чипровец) и небольшие черноморские и дунайские порты — Анхиало, Созополь и др. В пятую группу включены крепости, чье экономическое значение или еще не определилось, или было подорвано военными невзгодами. Не считая данную схему совершенным элементом исследования, автор тем не менее видит ее утилитарные возможности в исследовании многофункциональности средневекового болгарского города, тенденций его политического и социально-экономического развития на различных этапах истории Второго Болгарского царства.

При всем многообразии функций средневекового города рост и прогресс ремесел оставались одним из главных факторов, в конечном счете определявших главную тенденцию его развития. Рассматривая развитие ремесла и товарного производства в болгарском городе XIII—XIV вв., автор отмечает растущую специализацию ремесленного производства, укрепление его связи с рынком. Отрасли ремесленного производства делятся на две большие группы, к первой из которых отнесены ремесла, связанные с удовлетворением потребностей государства, церкви и феодальной верхушки. Здесь большую роль играло вотчинное ремесло. Во вторую группу, характеризующуюся более высоким уровнем товарности, вошел широкий круг ремесел, связанных со спецификой городского образа жизни и направленных на удовлетворение массовых потребностей населения. Анализируя данные об организации ремесла в XIII—XIV вв., автор приходит к выводу об отсутствии ремесленных корпораций в средневековом болгарском городе.

Центром экономической жизни города был рынок. Рассматривая торговлю болгарского города XIII—XIV вв., автор констатирует, что экономическая активность носила восходящий характер. Вряд ли правомерно считать фактором, тормозившим этот рост, торговую деятельность иностранных купцов. Она в целом оказывала благотворное влияние на рост городов, укрепление в них местной предпринимательской прослойки. Торговая деятельность болгарских городов была подвержена сильному влиянию

сложной международной конъюнктуры, как в плане экономических связей, так и в связи с напряженной политической обстановкой, частыми войнами и османским нашествием.

Особое место в книге уделено политической роли города во Втором Болгарском царстве. Изучая место городов как центров административной системы, автор выделяет ряд „феодальных столиц" — важнейших опорных пукнтов феодального сепаратизма. Однако большинство феодальных кланов XIII—XIV вв. являлись боковыми ветвями правящей династии Асеневичей, не потерявшими до конца связи с престолом. В этом следует видеть одну из причин приоритетного положения Великого Тырново вплоть до последних дней Второго Болгарского царства. Проанализировано также место города как узла административно-фискальной системы и церковного центра. В целом, политическая роль болгарских городов в борьбе центростремительных и центробежных тенденций была всецело обусловлена позицией городской феодальной верхушки, в силу чего город являлся ак-активным фактором децентрализации страны.

Социальная топография и облик города рассмотрены на фоне сложных социальных процессов, протекавших здесь в XIII—XIV вв. Пестрота социального состава городского населения не позволяет говорить о складывании специфического сословия горожан. Скорее, город предстает как конгломерат корпоративных общностей — приходов и религиозных общин иноверцев, феодальных имений и монастырей. Единственная прослеживаемая по источникам единица организации городского населения — церковный приход, отличалась известной социальной (но не профессиональной) гомогенностью и была наделена некоторыми административными и фискальными функциями. Сложная социальная структура города выразилась в его пространственном оформлении с несколькими непременными элементами — цитаделью, кварталами-приходами, аграрными предградиями, иноверческими гетто и т. д. Вкрапление в административные центры жилищ простого городского люда и присутствие феодальных дворов и монастырей в „подградии" не подтверждает имеющееся в литературе мнение о полном соответствии территориальной структуры города социальной.

Идейная и культурная жизнь в болгарском городе XIII—XIV вв. вполне соответствовали уровню его социально-экономического и политического развития, месту в системе болгарского феодализма. Складывание наряду с Тырновом ряда местных культурных центров в XIV в. отражало далеко зашедшие тенденции феодальной раздробленности, в то время как подъем культурной жизни столицы в ту же эпоху соответствовал усилиям центростремительных сил сдержать децентрализацию страны. Особенности социокультурной среды города были связаны прежде всего с засильем здесь феодальной знати, хотя можно говорить и о первых следах формирования собственно городской куль-

туры. Однако эти процессы не получили развития и были окончательно подавлены османским нашествием. Ощущение надвигающейся опасности привело к росту мистицизма и укреплению характерных для восточно-православной общности „градозащитных" культов.

Изучение средневекового болгарского города нельзя считать завершенным. Медиевистам еще предстоит обобщить непрерывно накапливающийся археологический материал крупных и малых городских центров, заново прочесть многие письменные источники. Свое небольшое исследование автор рассматривает как приглашение к дискусии о общих чертах и собенностях, типологии и специфике города в болгарских землях XIII—XIV вв.

THE MEDIEVAL TOWN IN BULGARIA DURING XIII — XIV CENTURY

Summary

The medieval town had been one of the most important elements of the feudal social-economic formations. It had been itself a complex of multifunctional systems characterized by special social and cultural environment. The book examines one of the local versions in the development of the city in the Medieval Europe — the Bulgarian town during XIII—XIV centuries.

The first chapter traces the history of the Medieval Bulgarian town in comparasion to all the urban studies concerning the Balkan medieval towns. Special emphasis is placed on methodology of the Medieval Balkan town studies and are determined the general tendencies of its social, economic and political development. The Bulgarian town during XIII—XIV centuries had appeared as an individual version of the city settlement, whose features were determined first of all by the dynamics of the base historical processes in the Second Bulgarian Kingdom — the struggle between the centrifugal and the centripetal tendencies and its fate had been under the strong influence of the frequent alterations in the international situation of the Bulgarian state.

The second chapter is dedicated to the typology of the Bulgarian medieval town. The author, determing the subject of his investigations points out the danger of carring over to the past the criteria of a latter even of the contemporary material and thus some authores are making an artifical model of the Medieval town, which divorses from the historical reality and at the same time is attractive to the idea about the town, that is fixed at a very few preserved medieval sources and do not give the full picture of the town. To form the tipical picture of the medieval town in the Balkans and in Bulgaria the hindrances are such factors as the great dynamics of the social, economic and political alterations in the XIII—XIV centuries, when in the life time of one or two generations several towns had fallen into decay while others had arisen, or the presence of villages of developed and sometimes dominant commercial and handcraft activity. Making an analysis of the typological picture, given in 60—80-ies of 20 c. about the life in the Medieval Balkan towns, the author is constructing his own model, edified on the materials about the Bulgarian town in XIII—XIV centuries. To the first type of towns are reffered those centres, characterized by developed commercial and handcraft activities of

the townsmen as well as political activities — Veliko Tirnovo, Bdin, Nessebar. To the second group are noted towns of more humble developed commercial and handcraft functions, but of political importance as capitals of the little districts or episcopasy of the local ecclesiastical hierarhy — Cherven, Nikopol, Shumen, Szredetz, Yambol, Lovetch, Vratza, Ovech, Velbuzd. To the third type are noted the towns, whose political importance during XIII—XIV centuries had been much more stronger than tneir social and economic role. They are — Pleven, Krun, Koppsis, Stob, Borui, Melnik, Strummitza, Prossek, Stanimac. The fourth group composes of the centres, whose importance had been in the economic sphere and whose political role has not been very big. These are the minor towns (Chiprovetz), and some not very large ports near the Black Sea and the Danube river — Anchialo, Sozopol and others. In the fifth group are included the fortressee whose economic importance had not been yet fixed or had decreased after war failures. The author doesn't take this scheme as a perfect element of the investigation does see its utilitarian possibilities for researching the multifunctional role of the Medieval Bulgarian town, the tendencies of its political, social and economic development on the different stages of the history of the Second Bulgarian Kingdom.

In spite of all diversities of the functions of the medieval town in Bulgaria the growth and the progress of the handcrafts remaines as one of the most principal factors, which determines in the last run the principal tendency of its development. The author examines the development of the handcraft and the production of market goods, notes the growth of the specialization in the handcraft industry and the consolidation of its connections with the market. The branches of the handcraft industry are divided in two big groups: to the first one are reffered the handcrafts satisfying the necessities of the government, church and the feudal upper crust. Here great role had played the „votchina" handcraft. To the second group, which is characterized by a higher degree of the goods are reffered the handcrafts connected with the city life and are directed to satisfy the needs of the citizens. Making an analyses of the data about the organization of the handcraft in Bulgaria during XIII—XIV centuries, the author draws a conclusion that the handcraft corporations in the Medieval Bulgarian town are absent.

The centre of the economic life of the town had been the market. The author, examining the trade in the Bulgarian town during XIII—XIV centuries notes that the economic life had a progressive character. But, hardly may be regarded the fact, which detained the development of this growth and it had been the activity of the foreign tradesmen. That, as a whole had influenced favourably the growth of the towns and the consolidations of the local stratum of men of enterprises. The commercial activity of the Bulgarian towns had been subjected to the strong influence of

the complicated international situations, not only in the plan of the economic relations but in connection to the strenuous political situation, frequent wars and the Ottoman invasions as well.

Special place in the book is given to the political role of the towns in the period of the Second Bulgarian Kingdom. The author examines the place of the towns as centres of the administrative system and points out several „feudal capital" cities — as the most important centres of the feudal separatism. But the majority of the feudal klans had been side branches of the Asseniev' ruling dynasty and had not lost their connections to the throne to the very end of the Second Bulgarian Kingdom. In this fact must be seen one of the reasons for the priority position of the town of Veliko Tirnovo until the last days of the Second Bulgarian Kingdom. The author analyses the medieval town as a knot of the administrative-fiscal system and as a ecclesiastical centre. As a whole the political role of the Bulgarian towns in the struggle between the centrifugal and centripetal forces had been entirely determined by the position of the city feudal upper crust, thus the town had became an active factor for the decentralization of the state.

The social topography and the appearance of the town are examined on the background of the complicated social processes that took place during the XIII and XIV centuries in Bulgaria. The variable social structure of the population in the town does not allow to state that there had been a special class of citizens. The town appears rather as a conglomeration of corporative communities-parishes and ecclesiastic communities of persons of different religions, feudal domains and monastiries. The only organization of the city population found in the sources — the ecclessiastical parish had had some social (but not professional) homogenity and had received some administrative and fiscal functions. The complicated social structure of the town had been expressed in its spatial mounting with some obligatory elements — citadel, quarter-parish, agrarian suburb and the getho of the persons of different religions and s. o. The disposition of homes of common citizens in the administrative centres and the attandance of feudal courts and monastiries in the „suburbs" do not confirm the opinion which has place in the literature that there were complete compliance between the territorial and the social structure of the town.

The ideological and the cultural life in the Bulgarian town during the XIII—XIV centuries entirely corresponded to its social, economic and political supremacy in the system of the Bulgarian feudalism. The formation together with the town of Tirnovo of several other local cultural centres in the XIV century reflected the deep tendency of the feudal fragmentariness, when at the same time the revival of the cultural life in the capital city of the Tirnovo during the same epoch revealed the efforts of the centripetal forces to object the decentralization of the country. The pecu-

liarities of the social and cultural growth of the town had been connected first of all with the growth of the feudal aristocracy, although one can speak about early traces of „city culture". But these processes had been discontinued and crushed by the Ottoman invaders. The sensation of the rising danger brought to the growth of mysticizm and to the consolidation of the peculiar for the east-orthodox community „town-guarded" cults.

The examination of the medieval Bulgarian town we must not consider to be completed. The scientists of medieval life are at hand to generalize continuously coming archaeological material from big and small town-centres, and again to reread many written sources. By this not very large examination the author is inviting to discussions about the general features and peculiarities, typology and specificity of the town in the Bulgarian lands during the XIII—XIV centuries.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод / 5
Балканският град през доосманската епоха в светлината на съвременните изследвания / 10
Типология на средновековния град в България и на Балканите / 29
Занаяти и стоково производство в българския град през XIII—XIV в. / 42
Търговията на българския град през XIII—XIV в. / 67
Политическата роля на града във Втората българска държава / 91
Социалната типография и обликът на града / 118
Градът в културния и духовния живот на Втората българска държава / 141
Заключение / 164
Списък на съкращенията / 170
Резюме на руски език / 171
Резюме на английски език / 175

Димитрий И. Поливянни

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ БЪЛГАРСКИ ГРАД ПРЕЗ XIII—XIV ВЕК

Очерци

Първо издание
Преводач
Искра Илиева
Рецензенти
Георги Бакалов
Божидар Димитров
Редактор
Цветанка Соколова
Художник
Стоян Стоянов
Художествен редактор
Цвятко Остоич
Технически редактор
Василка Стефанова
Коректор
Стефка Николова

Дадена за набор на 25. VII. 1988 г.
Подписана за печат на 7. XII. 1988 г.
Излязла от печат през януари 1989 г.
Печатни коли 11,25
Издателски коли 11,25
Условно издателски коли 13,19
Издателски № 29045
Формат 16/60/90
Цена 2,35 лв.
КОД 02/9531412311/0622-7-89

ДИ „Наука и изкуство“ — София
ДП „Александър Пъшев“ — Плевен

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО
НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ
1988

2,35 ЛВ.